Максим Горки

ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ШЕСЕТ ПЕТА КЊИГА

ГОДИНА СЕДАМНАЕСТА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“
Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)
КНЕГИЊЕ ЉУБИЦЕ УЛ. БР. 6.
1912.

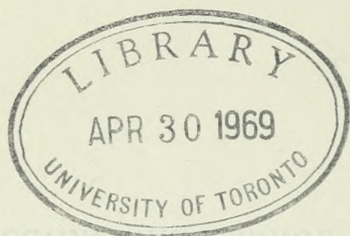

САДРЖАЈ LXV КЊИГЕ

СТРАНА

Хроми идеали, прича од М. М. Ускоковића 3
Сонети: „Тренутак“, „Кад досада тешка“, „Утеха“, од М. П. Стефановића . . . . . , ... 20
На гробљу, песма од Марије Туцаковић-Гргић 21
Обична песма, песма од Ст. Петров-Бешевића . . . 22
Хамлетство, песма од Б. Продановића 23
Флерета, слика од Б. Машића 24
Писац који се понео славом, од Максима Горког. Са руског превела М. Јанковићева 32
Стојан Чупић, песма од Т. Ђукића 40
Заљубљена жена, прича од Лучијана Цуколи. С италијанског превео М. Добрић 42
Операције на топличкоме војишту после освојења Ниша, од потпуковника Петра Пешића 51
О конкретности стила, од Драгише С. Лапчевића . . 66
Преписка између епископа Штросмајера и Гледстона (V). С енглеског превео * * * 83
Лажи, роман од Пол Буржеа. С франц. превео М. М. У. 94
Социјални преглед:
Социологија и правна философија, од Ф. Шомло-а 158
Политички преглед:
Балкански савез и Балкански рат. Ратне победе а дипломатске тешкоће. Ново стање на Балкану, од Politicus-a 165
Агадирска мистерија, од Л. 171
Економски преглед:
Економски узроци српско-турског рата, од Dr. М. М. Стојадиновића 178

СТРАНА

Књижевно-научни преглед:

Gustave le Bon, Les lois psychologiques de l' évolution. Реферат од Стеве Маринковића . . . 185

О. Крузиус, Како се изучава класична филологија. Превео М. Ј. Поповић. Реферат од Н. Вулића. 196

Élie Barbulesco, Relations des Roumains avec les Serbes, les Bulgares, les Grecs et la Croatie. Реферат од А. Д. Ксенопола (превод) 198

Émile Staïko, Roumains et Serbes. Реферат од Dr. Н. Вук. 203

Позоришни преглед:

Примроза, комедија од Де Флера и Кајаве. Реферат од Ранка Младеновића 205

Белешке:

Књижевност 207

Услед изванредних прилика издали смо једну увећану свеску за три месеца (октобар—децембар). Јануарска и даље свеске излазиће тачно и на вре̑ме, као и до сада. Ми се надамо да ће претплатници, који дугују претплату, а који нису обвезници, послати новац што пре, и без нарочите опомене.

Исправка. На стр. 40 у песми „Стојан Чупић“ у 2. реду озго стоји „горкна̄та брда“ а треба „горната брда“.

Уредништво „Дела“

ДЕЛО

Књига 65. ОКТОБАР—ДЕЦЕМБАР 1912 ГОДИНЕ Свеска 1—3.

ХРОМИ ИДЕАЛИ

— СВРШЕТАК —

— У селу је добро свакоме који од њега не тражи више него што може дати — одговори Вишња полагано. — Живи се без великих брига. Дужности нису тешке. Има се доста времена. Читам, посматрам, размишљам, учим децу, сваки дан испуним корисно.

— И ти си срећна? — прекину је Секулић.

— Срећна? Не; не знам; може бити. На срећу ретко мислим; она ми се чини сувише неодређен појам, мислена именица. Али...

— Али?

— Али сам задовољна — замуца учитељица — задовољна у сваком случају.

— То је опет срећа... једна врста среће. Данас је мало задовољних људи. Ретки су као беле вране. Садашњост нуди једва предмете за радост. Данашње доба... Пардон, изволи напред — додаде суплент и склони се у страну.

Улица је на том месту била раскопана. Од последњих киша нахватала се читава бара. Неки добричина наместио је брвно. Девојка ступи напред. За њом пође Секулић и погледа је случајно. Њена коса, обилна и плава, била је сплетена у густе витице. Носила је тесну сукњу и корачала крупно, те се њено тело оцртавало на грубом штофу од хаљине. Он уздрхта. Један унутрашњи глас му шапну:

— Волете се већ неколико година. А ти не видиш... ти ниси видео то тело, то лепо тело, те кутове... погледај их, отвори очи, слепче.

— Шта ти имаш против данашњег доба? — настави она разговор живо. — Није ли оно какво си га хтео, за какво си се борио. Убијен је краљ Александар, осигурана је слобода штампе, збора, договора и удруживања; уставом су дате све грађанске гарантије. Народ бира своје представнике, ови опет постављају владу.

Били су прешли преко брвна. Ишли су сад заједно. Једно дугме на Вишњиној блузи било се откопчало и видела се кожа бела, истачкана ситним маљама. Он једва дочека говор о политици и рече:

— Слобода штампе је изиграна. Трговци су се уселили у њен храм; јавну реч је заглушило пиљарско ко да̂ више. Зборови су само варак и кулисе; договори се праве по закутцима; образована су удружења која ниједан закон не може одобрити. Слобода је појела своју децу.

— Чедомире?

— Грађанске гарантије вреде колико пакло дувана, помиловање с робије, највише можда какво чиновничко место.

— Говориш као крајњи реакционар — побуни се девојка.

— Боже сачувај, ја нисам мрачњак, ти то знаш. И кад ти говорим овако, не значи да одобравам оно што је било. Говорим јер ме данашње доба боли, јер су се жбири испилили у народне људе, у родољубе, јер наше време није оно што смо хтели, и ми смо се горко преварили у систему парламентарних влада.

— Како? — зачуди се Вишња и згрчен осмех облете око њених усана.

— Иста Елза! — помисли суплент. — Она се тако исто згрчено смеши кад јој кажем да је волим и да ћу јој платити дугове.

— Шта рекох? — сакри он своје размишљање. — Да. Извршна власт, краће влада, треба у суштини да представља целокупан народ, његове сталне и опште интересе. У Србији ни сенке од тога. Министарска одговорност пред парламентом онемогућава улогу министара, изврће улогу посланика. Министри немају иза себе никаквог солидног ослонца, остављени су милости законодавног тела. Да би остали на свом месту, не могу често имати своје ја, бранити оно што мисли да је најбоље, најкорисније, најправедније, борити се против онога за што су уверени да је рђаво и опасно. „Остати на власти“ постаје њихова једина девиза, а посланици владају, управљају, постављају, мешају се у све гране државног живота.

На том месту тротоар је био узак. Њихова се рамена додирнуше. Чедомира такну у срце нека надземаљска милина. Девојка поред њега имала је зеленкаст жакет који је врло лепо доликовао њеном плавом лицу. Испод жакета познавале су се пљоснате груди као санчићи за кисело млеко. Његова рука диже се сама да помилује та испупчена места.

— Јеси ли полудео? — опомену га унутрашњи глас. Секулић продужи:

— Са своје стране посланици не могу да се определе слободно јер се стално налазе у недоумици: или да гласају по свом мишљењу, па да оборе министра који не дели то мишљење, или да гласају против свога убеђења па да сачувају министра. Тако се извршна и законодавна власт сукобљавају, укрштавају и изопачавају, место да врше своју функцију, законом прописану. Отуд долази стална пометња, анархија, јаловост у државној управи. Ако је скупштинска већина хомогена, иде се до отвореног деспотизма, а ако се образује коалиција, свака фракција експлоатише у своју корист парламентарну свемоћ. Треба ли се одрећи те користи кад је у питању држава и виши интереси, до ђавола држава и виши интереси!

— Али ту је народ, чија је реч пресудна — примети Вишња. — Народ је суверен.

— Народ су бирачи, другарице, а бирачи су људи. Сваки од њих има по један ситан, али за њега велики интерес. Брига за свакидашњим хлебом господари над сваком другом бригом код највећег броја лица. Њихова мишљења, нарочито кад се тиче политике, зависе од њиховог материјалног положаја. Њихове симпатије иду неизоставно онима који их фаворизују, помажу, који им дају, или бар обећавају, какав добитак. И веруј ми, они добивају. Пре неки дан рече ми један народни посланик, да му је један бирач тражио да купи његовој жени шешир.

— И он га је купио?

— Купио. Вели ми, тај му носи педесет гласова. Дао је две банке за шешир.

— По два гроша од гласа!

— Тако се грађанска права жртвују... да, за два гроша; виши интереси земље ишчезавају у корупцији, у нереду, у анонимној тиранији, у ординарној лицитацији која се лажно зове влада народа.

— Шта је лек томе? Шта би могло заменити парламентаризам. Ниси ваљада нихилист?

— Не знам. Назови ме како хоћеш. Измењао сам све идеје. Једно је јасно: ово не ваља, и ја не верујем у политику.

У овом тренутку, они су ишли дуж неког зида, преко кога су се спуштале процветале вреже од тикава. Варош се губила. Настајале њиве. Кожа се сад руменила испод отвореног дугмета. Видео се и један мрк младеж.

— Ах! како је лепа — рече у себи младић и пољуби то место очима.

Кад би она била његова, мислио је даље, постао би бољи човек. Чинило му се да би у њој нашао оно нешто неодређено што је вечито тражио. Долазио би уредно у школу, задовољавао би се дивљењем деце, радовао би се што ће првог примити плату. Кад би она била његова, неуморно би радио на својој започетој тези. Шта га се тицало што не би постао професор универзитета! Она би уживала у њему, он би дао њој све што би имао, могао би обвити руке око њеног струка, завући главу међу та два санчића што се дижу под зеленкастим жакетом и љубити до миле воље њену кожу час румену, а час бледу. Дође му да клекне, да обвије њена колена и...

— Куда идемо? — упита га она.

Пут се био изгубио. Пред њима је стајала нека железничка пруга.

— На Вилинску Воду, на једну чесму где ја често идем кад сам са̑м. Ето, ту близу, кад се пређе ова баштованџиница, код оног долапа, под обалом.

Пређоше преко пруге и упутише се долапу једном стазом, зараслом у травуљину.

Чедомир је гледао право пред собом. Обузимала га је ватра. Осећао се задовољан што је ту, поред ње, што је она близу њега, што посматра њену уску сукњу, њену плаву косу сплетену просто. Изненадно затим, освоји га нека чама, досада, мрзовоља.

— Уосталом — рече, надовезујући своје мисли на разговор о политици, и покуша да се насмеје. — Мени није ништа право. Све ме буни. Нико ме не воли. Са̑м сам.

Хтеде још нешто рећи, али осети да му глас дрхти. Једно јато врабаца крештало је лево у трњаку. Он се окрену тамо тако да се лице није видело јер се бојао да јој га покаже. Најзад се савлада и рече:

— Откако смо се растали, тера ме баксуз, све ми је пошло наопако. Оженио сам се против своје воље. Школу нисам свршио. У служби ме не трпе...

Трудио се да не изгледа мизеран, али нешто јаче од њега терало га да се излије пред својом старом другарицом, ма по цену да се понизи. Она то примети, и покуша да га спречи.

— Ти претерујеш — рече му. — Ти си се спотакао о прву сметњу и сад очајаваш. Ти ћеш успети. Доиста, треба ти времена. Али, ти си познат у твојој генерацији, људи знају твоју вредност.

— Која вајда! Они од којих сам очекивао добра беху неспособни да ми га учине, а они од којих сам очекивао зла, најзад су ми га учинили. Ја сам непријатељ, не знајући, толиких људи, који су опет моји непријатељи. Ми се сатиремо узајамно, не знајући због чега, и ми ћемо проћи цео наш живот у немиру и свађи.

— То је природни закон борбе за опстанак, борбе која усавршава, која оплемењава.

— Да. Ја то знам. И ја примам борбу. Ја сам наоружан знањем целе наше епохе.

— То није довољно — прекину га Лазаревићева. — Књиге су суво знање. Дају ти моћ да разумеш ствари, али те заводе својом неприродном, правом логиком; пуне ти главу непромењљивим законима; говоре ти о људима само у одвојеним типовима; у њима не постоји Јуче, Данас, Сутра, Београд, Савамала, Петко Стокић или како се оно зваше твој директор; оне знају само за време, простор, сисаре и преживаре. Гледајући у књиге, ти живиш затворених очију. Ти не гледаш шта се ради око тебе. Све ти се догађа; ништа ти не иде у корист.

Секулић погледа зачуђено у своју другарицу.

— Откад ти поста таква непријатељица књига? — рече јој. — Проповедаш крсташки рат...

— Ја нисам њихова непријатељица, боже сачувај. Нашем народу треба много да чита, да се учи, он је готово цео неписмен. Али ти... ти и теби слични, ти си претерао, ти си отишао у крајност, заборавио си земљу у којој живиш, ти си је рђаво разумео.

— Рђаво разумео?

— Да. У земљи уситњеног демократизма и азијатске администрације, велике смелости не подударају се са општим скептицизмом. Код нас је човек намештен, од свог уласка у живот, на колосек који не сме напуштати под казном да се не преврне.

Код нас би Наполеон био истеран из подофицирске школе, Краљевић Марко платио би кожом своју правду, а Миржеови черпари завршили би туцањем камена у Топчидеру.

— Откуд ти та практичност? Повијаш се дакле, према ветру? Изгубила си све принципе?

— Принципе! Принципи су за децу, за школске клупе. Маленкости, противуречности, слабости, погрешке довеле су ме на једну тачнију оцену света и саме себе: ја сам се спустила на општи ниво.

Чедомир не одговори ништа. Били су дошли до оног долапа, па се спустише низ једно брдашце. Под њим је озидана чесма на две луле. Усред зида сагpађен је крст од црвеног камена на коме пише: Вилинска Вода 1848.

Седоше на зид једно према другоме. Ћутали су. Између њих певушила је вода кроз луле, падала у барицу и враћала се отуд у виду ни́ске врло сјајних мехурића. Суплент је мислио о ономе шта му је рекла другарица.

— Општи ниво... општи ниво — понављао је у себи. — Није то рђаво. Човек има своју кућу, слатко руча, купи жени шешир. Јест, може да има жену, лепу, пријатну, ето такву као Вишњу. Она сигурно има врло лепо тело; познаје се како је села.

Не дижући главе, он обујми једним погледом њена бедра која су се познавала на затегнутој хаљини, и колена, и ноге што су висиле и лупкале по зиду.

— Ти рече да долазиш чешће овде? — упита -га она.

— Да. Навратим који пут. Овде је леп залазак сунца. По неки пут деси се да сунце пада баш за оним димњаком од стругаре, па димњак изгледа као пресечен, једна му половина виси у ваздуху.

— Долази ли још ко?

— Ретко. Неке Швабе лове по риту. Ономад сам видео једну жалосну ствар. Лете две беле тице једна за другом; пуче пушка; једна од њих опусти крила и паде у рит; она друга прну у вис, па се врати, начи̏ни два три круга изнад места где је пао леш као да га тражи; пуче друга пушка; тица се изви над Дунав, одлете у ваздух и више се не врати. Жао јој било свог живота.

Причајући био је дигнуо главу и гледао у небо. Вишња је, опет, посматрала рит, Дунав, светао ваздух, као да је тражила две беле тице. Њихови погледи се сусретоше.

— Дај ми твоју руку — рече он.

Она му је даде.

Око њих је био мир, онај дубоки пољски мир који не квари цикање попаца, крештање жаба.

Он је узе и за другу руку.

По башти су цветали патлиџани. Рит је био пун зелене трске. Сребрну траку велике реке није кварио никакав брод. Од Београда се видела само она стругара и неколико неједнаких фабричких димњака. Равница се пружала до краја хоризонта. Две три кућице за црпљење воде на обали пружале су своје гвоздене руке као неке ружне добричине. Небо опрано кишом, која је синоћ падала, плавило се дубоко, у бескрај. Ваздух је био чист, благ. Није се осећало ни најмањег ветра. Све око њих изгледало је као да се унело, упило у неко надземаљско задовољство.

— Хоћеш ли да будеш моја жена? — упита је он.

Њене руке задрхташе у његовим па га стегоше; после се опустише, задрхташе опет и стегоше. Она не одговори ништа.

Предео је био пуст. Влажна пољана дисала је новом, великом надом.

Девојка је пре толико времена очекивала ово питање. Она је још волела Чедомира; она је само њега волела. Поред свих мана, он је био њој најбољи, највреднији, најмилији.

— Оставићемо Београд, Србију. Отићи ћемо у Бугарску, Русију. Наш ће бити цео свет. Правићу шећерлему, продавати переце; шта то мари ако ти будеш моја жена! Ја сам кадар да радим за двоје.

Чедомир ју је гледао својим буљавим, занесеним очима. Године су очврсле његове младићске црте. Био је више човек, више мушкарац. Девојка га никад лепшег није видела. Његов поглед ју је заносио, његове речи је опијале. Његове руке су је вукле к себи.

— Шта је ово мени! — питала се она. — Тамо вилинско коло, овде вилинска вода; све неке мађије.

Доиста, она се осећала као у мађијама. Чедомир јој се чинио тако близак, тако присан. Није осећала никаквог стида пред њим. Хтела је да му се преда одмах ту, на тој пространој пољани.

У том, његове усне затворише њена уста. Она осети бол, готово физички, онај исти што је осетила кад јој је узео први пољубац: као да ју је ујео. Она га одгурну инстинктивно.

— Доцкан, Секулићу, рече затим. — Твоја жена је још твоја.

Он покуша да оспори њен разлог; наведе да је парница поведена, да ће се брак раскинути.

— Да чекам и да поновимо целу нашу историју испочетка? Немогуће, Секулићу; није то више за нас, нисмо више деца.

Он покуша још једанпут.

Она затвори шаку, као да стеже нешто тврдо; затим је отвори полагано и као просу остатке, прашину, пепео.

— Не говори ми више ништа — рече. — Ја те молим!... Ја ћу се сама вратити. Не прати ме... Ми се нећемо више видети. Никад! Збогом.

Постала је она стара Вишња, којој је морал патријархалне куће забрањивао свако попуштање од правог пута. Корачала је брзо, али сигурно, и изгуби се не окренувши се.

Чедомир оста један тренутак гледајући у правцу где се Вишња изгубила. Затим се окрену око себе, као човек који губи равнотежу и тражи да се за шта ухвати.

Жабе су крекетале, попци и скакавци цичали.

Он се упути право преко њива. Ишао је тако не знајући камо. У једној празној улици спази своју жену. Она га није видела, ишла је оборене главе и храмала јаче него икад.

— Моји идеали! — насмеја се јетко, па се склони у прву капију.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ОСМА.

О ВРЕДНОСТИ ЖИВОТА.

Јавио је директору да је болестан, те не може долазити у школу за неко време. Знао је да му се неће веровати.

— Шта ме се тиче! — рекао је самом себи. — Моме месту су иначе дани избројани.

Сео је затим и покушао да сврши своје дело.

У соби је било тихо. То беше стан за самца другог реда с најпотребнијим намештајем: гвоздена постеља застрвена домаћом тканином и опкољена везеним јастуцима, орман од лажне ораховине, талијанска династија на дувару и умиваоник од плеха. Пôд је покривао нов, страни тепих који је газдарица купила пре неки дан и сва срећна унела га у ову собу. Тепих је био врло леп, али се Чедомиру није допадао; опомињао га шара на зиду у девојачкој соби његове жене.

Исече хартију на полутабаке, начини превоје за исправке, умочи перо. Имао је толико ствари да каже!

Али је перо висило непомично над хартијом. Његове се мисли бркале. Чинило му се да је прочитао у некој врло рђавој књизи све што би могао написати. Баци перо, поће к вратима, после се врати, седе поново за посао. Осећао је инстинктивно да му је овај рад једини ослонац што му је остао.

Лево, на столу, стајала је гомила исписаних страница. Скупи их и стаде их прелиставати. Он их је почео у Паризу, пун научног оптимизма, донетог из Србије. Доиста, кад се његов дух стварао, природне науке достизале су свој врхунац. Материјална природа и силе које владају њом нису више имале недокучивих тајни. Ушло се у прве векове земље. Сазнало се како су планине рођене, како су живеле једна за другом популације које је планета хранила. Наука је одредила свакој звезди своје место и пут којега се мора држати. Измерила је сунце, пронашла материје од којих је састављено. Укротила је гром и разоружала небо. Дарвин је дефинисао природне законе тако силно да је његова философија изгледала као последња реч науке. Борба за опстанак, одабирање, последице наследства; другим речима право јачега и вештијег, влада аристокрације, ропство слабих, сви принципи јеванђеља и француске револуције оборени. Љубав према ближњем, право, па и дужност квалификоваше се као празне речи. Проблем живота чинио се врло прост и јасан.

Међутим, у колико је Секулић улазио у свој предмет, све више препрека спутавало је његов корак у напред. Историја човечанства развијала се пред њим као разнолик, чудан, изукрштан призор. Обичаји, вере, навике, установе, начини живота, потребе, снови, амбиције, толико невероватно разних прилика у којима живе бића што је Дарвин стрпао све у једну врсту! Поред борбе за опстанак и свеопштег боја, човек схваћа стање мира и слоге, поред одабирања схваћа једнакост, поред ропства слободу. Философија се отима свакој формули. Преставници школа и секата изгледају као муве окамењене у ћилибару.

Он остави рукопис и погледа тупо кроз прозор.

Напољу су радници откопавали неку обалу. Мршава, јадна кљусад вукла су земљу у арабама. Међу њима је Чедомир још раније опазио једног коња, врло лепог, и чудио се откуд њега да употребе на тај простачки посао. Није се разумевао у коњима али није требало много вештине па да се види да је та живо-

тиња одличног соја: високе ноге, развијене сапи, мали трбух, длака као свила.

— Арап! Арап! — викали су око њега надничари првог дана кад је доведен, миловали га по њушци, лупкали по сапима.

Арап је држао високо своју лепу главу и није хтео да погледа те одрпанице. Кад би се кола напунила, осетио би сам и кренуо се. Сирото кљусе, било је болесно у обе ноге, свакако од какве неизлечиве болести; па ипак се још силило и хтело да сакрије своју немоћ. Упрегнуто ужетима за таљиге, правило је гимнастички корак или касало господски, као да вози краљевски брачни пар.

— Арап! Арап! — драо се поред њега најмљени рабаџија поносно.

То уважење бледело је из дана у дан. Надничари су се навикавали на арапа. Средина је чинила своје. Постао је обично таљигашко кљусе.

— Рђо, раго, мрцино! — псовке и ударци падали су обилно.

И овог тренутка, арап је чекао да се кола напуне земљом. Његова длака није више сијала. Сапи му смршале. Боја му се променила. То није био више арап; главу је спустио, очи затворио. Није осетио, или није водио рачуна, кад се кола напунише. Рабаџија га удари песницом по њушци. Он се крену, вукући се, климајући лево-десно.

— Спустио се на општи ниво! — осмехну се Секулић.

Није се смејао арапу, сажаљевао га је искрено. Он је себе видео у тој животињи. Зар он није био тако исто од доброг соја? Његов деда сам се научио писати и кметовао дуго година у свом селу. Његов отац, са нешто мало школе начинио је каријеру. Он пак био први ђак у сваком разреду, четворка је за њега била увреда, никад је није добио. Десио му се несрећан случај; какав? који? није знао, али му је сад било јасно да није ништа боље судбине од тог коња што је скрхао ноге.

— Општи ниво!... Општи ниво!... — понављао је без везе.

Поглед му паде поново на његов рукопис.

— Није то што сам хтео — признаде жалосно, посматрајући гомилу исписане хартије. — Преварио сам се у Дарвину... Шта ми је требао Дарвин?

Покуша да одвоји странице што су се оснивале на материјалистичком схватању, али виде брзо да му од рукописа не би остало готово ништа или врло мало. Осети да му се гуша стеже;

очи почеше да га сврбе и њега обузе луда, болесна жудња да рашири руке и да завапи гласно.

— Имате ли мало хартије? Треба ми за потпалу — изненади га један глас.

То беше његова газдарица. Добра жена отворила је лагано врата да би га што мање узнемирила и гледала у њега сивим, остарелим очима које су цуриле.

Секулић удари љутито песницом по столу. Затим рече брзо, усплахирено:

— Ево, на, држи — и предаде јој цео свој рукопис.

Отвори фијоку од стола и поче да баца што год му дође под руку.

— Ево, на, ево још — викао је ван себе.

Али газдарица је већ била изашла.

— И ово, и ово, не треба ми ништа — и бацао је белешке, писма, карте, књиге, свеске, фотографије.

Уставио се тек кад му рука дирну нешто хладно. То беше револвер, онај исти што га је некад показивао Зарији Илићу. Да ли се сад сети речи које је том приликом рекао? Да ли је сад био истог мишљења?

Његове мисли су ницале без везе. Независно од свега, сети се како је једног дана изишао са оцем у поље. Био је врло мали; то му је једна од првих успомена. Отац га је узео за руку; у некој пекарници на крају вароши купили су хлеба и сира. На једном брдашцу отац му је објаснио четири стране света: код сељачке куће био је север, ниже, преко реке, југ, лево у шљиваку исток, а запад где су пасла говеда. После су сели у неки јечам и ужинали. Хлеб је био мек, а сир диван; слатко је јео и преслишавао се ко је север, а ко југ. И никад доцније није заборавио.

Затим му паде на ум како му је нека газдарица ушла у собу само у кошуљи. Био је у првој години Велике Школе. Дошао је кући око пет сати из јутра, пијан. Дочекивао је нову годину с друговима. Његов цимер-колега није се био још вратио са божићњег распуста. Тек што је притворио врата, кад их газдарица отвори, боса, само у кошуљи. Носила је неки велики формулар и молила га да јој он то испуни, јер, каже, жандарм је наредио да се то сврши још тог јутра. То је била листа за попис становништва. Газдарица је имала жилав врат и пупаст трбух. Рекао јој је да се не брине, легао и заспао.

Мисли му поново скренуше у родно место. Оно је врло лепо кад је вашар, окружна трка, задушнице... нарочито кад су задушнице. Оне падају, тамо уз часне посте, крајем марта. Сунце обасја. Снегови што су падали целе зиме почну да се краве. Пред дућанима су воштане свеће, обешени свитњаци; иза њих се плаве шајкаче, копорани. Ваздух млак. Стреје капљу; по леду се образују поточићи; вода струји, жубори, као музика. Звона звоне. Носе се бардаци ракије. На гробљу које се из далека види, снег окопнио; на сваком гробу по неко; изгледа као да је гробље оживело, као да су мртви малочас устали из гробова, па још не знају да се нађу. У осталом, он је тако увек замишљао час васкрса мртвих, страшни суд.

На улици затандрка нешто. То су се враћала празна кола за свој нови товар. Међу њима је био арап. Носио је и сад главу спуштену, очи држао затворене, вукао се, климао лево-десно.

Чедомир задрхта. Та кљусина учини му се као авет која га гони, као живот који му остаје, као он сам. Окрену се од улице с тврдим решењем да је више не види никад. Поглед му се заустави на зеленом тепиху своје собе. Једна мисао, далека као битка на Марици, опомену га радости са којом је газдарица унела тај тепих.

— Глупо је упрљати тако лепу ствар — рече гласно.

Диже се полако. Ноге су га једва држале.

— Можда је то једино добро које сам учинио у животу — рече још.

У предсобљу чу како газдарица ради нешто у кујни. Ухвати кваку, и изађе.

— Арапе! стрвино! гаде! липсотино шинтерска! — грдио је поново рабаџија.

Пуцањ одјекну.

Напољу је иначе било тихо. На обали се видело парче једне шумице: врхови од јела, два три јасена, широко лишће од ораха и букет процветале зове. Горе, надносило се нешто неба, с групом осветљених облака око бледог азура. У некој касарни вежбали се војници и чула се потмула, далека и кратка команда: „К но-зи!“

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ДЕВЕТА.

САН.

Да ли је то био случај? Или заиста нека виша сила управља нашим мислима. Те исте вечери Вишња је сањала да се удаје за

Чедомира. Сан је био тако јак, да се пробудила сва уздрхтала, и није могла више заспати. Заман је гонила његове слике. Оне су се јављале поново, обузимале је против њене воље, као искушење, и девојка би се стресла од неке слатке, несносне језе која би је подухватила целу, од врхова прстију па све до чела и главе.

Ишли су пешке, као у селу. Било је много света: његови другови, њене другарице. Није било девера него је Чедомир ишао поред ње, шапутао јој нешто поверљиво, гледао ју својим црним буљавим очима дуго, нетремице, жељно. Пролазили су поред познатих места; час би то био Београд, час Чачак, час село у којем је живела. После света нестало. Они остали сами у њеној авлији, у сенци једног великог крова. Њу обузимао стид и жеља нека да је нестане, да се истопи полако, као комад леда. Чедомир ју узео за обе руке, и, нешто више, клекнуо пред њом, загрлио је око паса, и притиснуо своју глеву на њене груди, на тело.

Осетила је овај загрљај, као жив. Глава јој се губила. У ушима зујала блага музика, неки отегнути тонови који опијају. Плаве и модре врвице њихале се пред њом и око ње, а у уста јој навирало јој једно слатко пиће, као грех.

И Вишња поново задрхта.

Узбаци руком један прамен косе што јој је падао на чело, и јекну болно:

— Шта је ово мени? Ја нећу то. Ја се гнушам тога сна.

Девојка се уједе за усну.

Крв осоли њену пљувачку.

Навуче покривач до уста, окрену се на другу страну, затвори очи и покуша да поново заспи, као дотле, мирно, брзо, не мислећи ни на шта.

У једном тренутку, учини јој се да ће се успавити. Али ју је јастук жуљао, несносна врућина пекла ју из постеље, груди дрхтале, тело се знојило и под кожу је подилазили непријатни жмарци.

У соби је био још мрак. Часовник је куцао на столу. Његов глас утишао би се по каткад да се једва чује; затим се дизао јаче, лупао готово, и челичним звуком испуњавао одају као нешто живо. То је било велико, то је било страшно, час тишина смрти, час узбуна мртвих ствари, једно бојно поље у ноћи са свима ужасима који се појављују и онима који се нагађају.

Доиста, Вишња се уплаши и викну своју колегиницу:

— Анице... Анице!

Нико је не чу.

Девојку је обузимала ватра све више. Слика Чедомира, оне сенке од крова и загрљаја није ју остављала. Глас часовника наносио јој оне опојне тонове и шапутао неке полуразумљиве речи. У једном тренутку, девојка несвесно збаци са себе покривач, и оста тако, изваљена на леђа, полуоткривена и дишући дубоко, жедно, као да се подавала млаком ваздуху који се сад завлачио под њено рубље.

— Шта ја ово чиним од себе? — освести се Вишња, и скочи са постеље као да се брани од нечијег насртаја.

У соби је било све мирно. Само је часовник откуцавао своје неразумљиво тика-так, така-тик.

Хтеде да пробуди Аницу. После се застиде. Како да јој објасни то што је хтела сама од себе сакрити? Ипак, у постељу није хтела ићи.

Погледа на сат. Било је још рано. Обуче своју собну хаљину, подиже један крај од завесе, и посади се крај прозора. Напољу је свитало.

Кратка пролетња ноћ дизала се полако, као магла, и откривала широк шор, пун отврдлог брата, накривљене плотове, дивље шибље и један пласт сена усред мокре ливаде. Неколико певаца кречало је по селу.

Девојка се осети слободнијом у присуству ове стварности.

Негде зашкрипа ђерам. Један пас залаја.

Посматрајући ово буђење свога села, она покуша да хладније мисли о свом сну.

Вратила се из Београда одмах по оном састанку с Чедомиром на Вилинској Води. Прекинула је на кратко са целом прошлошћу. Дала је реч својој другарици да јој проводаџише за прву прилику која им се допадне. У школи је радила појачано због испита. Скупљала је по селу мотиве с чарапа, ускршњих јаја, дрвених кашика. Агитовала је међу сељанкама, да се створи школа за домаћице. Посао јој се милио. Чинило јој се да је поново рођена. Ниједна мучна мисао није мутила њену душу.

— Откуд сад овај сан, овај бол? — питала се девојка љутито.

Напољу се мрак повлачио све више. По шору је играла нека сива светлост. Распознавале се коњске ногоступице у отврдлу блату. Једно бело парче неба указивало се на истоку. Звезда било мање.

Вишња се стресе. Било јој је хладно. Пребаци један шал и поново се посади поред прозора.

Пријало јој је да тако гледа како зора свиће. Нешто велико и утешно долазило јој је из тих коњских ногостуница и разлистале природе, која се, у роси зориној, купала безбрижно, разблудно. Осећала се нека јака воња на влагу, зној, на човечје месо. Чули се поново они благи тонови из сна. Кроз ваздух се преплетале оне плаве и модре траке. За први пут, девојка се подаде овом осећају, голицавом, узбудљивом, слађем од свега што е дотле окусила. Сколише је поново мисли о Чедомиру, о томе шта би било кад би постао њен муж, о њој самој.

Она је зрела као зрела воћка, невина као дивља ружа.

Зима је попусти. Образи јој се запламише. У срцу осети топлину. Вишња успи уснама и рече:

— И Чедомир... чудна ми чуда! За њега и јесу којекакви богаљи.

— Ју, господина, — додаде после поново гласно, па збаци љутито шал са себе. — Богаљ је и сам, богаљ, богаљ, богаљ.

Лупну пркосно песницом о песницу и понови:

— Богаљ, богаљ, богаљ!...

Она је презирала сад свога драгана, тога човека са ногама као у роде, с претенциозном, превртљивом душом. Што јој се код њега допадало некад, чинило јој се сад ружно, себично, одвратно.

— Мизерија! — рече презриво, устаде са свог места, пређе преко собе, па се заустави код огледала.

Хтела је да види на њој самој колико га мрзи.

Један крај њене хаљине био се откопчао, те се видело парче белог веза на кошуљи.

Вишњу обли румен.

Учини јој се да то види на некоме другом.

Окрену се по соби, као да се бојала да не буде примећена, па се онда поново загледа у чипку, у кошуљу, у два округла таласа која су се дизала и спуштала испод платна.

Дође јој да оде од огледала. Једна суза врцну у њеним очима. Али, нешто јаче од ње заповедало јој је сад њоме, и она раскопча хаљину до дна.

Гомиле разних осећања испуњавале су сад њену душу. Као врхунац свега, била је нестрпљива жеља да напакости Чедомиру, свету, самој себи.

Једним покретом збаци са себе хаљину.

Пред огледалом је стајала Вишња у ноћној кошуљи, боса. Као ван себе, гледала је своју слику, слику не ње, него друге жене, не жене, него нечије наготе. Њене очи су добијале чудан сјај и упијале се у чипкану кошуљу, у дивна округла рамена, у румену кожу босих ногу,

— Ево ме... узми ме! — промуца њен глас.

Девојка је падала у све већи занос. Скупи кошуљу по зади и притеже је. Врвице на рамену прскоше. У белини платна развише се црнпурасте дозреле груди.

Вишња се насмеја. Оштар смех зацика по соби. Насмеја се и оно тело у огледалу развучено, саблажњиво.

— Узми ме — шапну јаче.

— Узми ме — шапутала је све у соби.

Платно се склиза низ мишице, обеси се о бедра, па се после поново склиза, на под.

Девојка подиже руке као да се предаје цела безбожном привиђењу које се јављало на огледалу. Затим се дохвати за главу и растрже плетеницу.

Плава, свилена коса, просу се као талас и упи се у њена плећа.

Она крикну:

— Чедомире, узми ме! — и стропошта се на под.

— Колегинице? — чу се глас из друге собе.

Стара девојка понови још једанпут:

— Колегинице?

Кад се нико не одазва, она се помоли на врата: збрчканог лица, повезане главе, згурених леђа.

— Шта ти је, Вишња? — упита Аница и погледа неодређено у собу.

Тек тада она виде девојку на поду.

Кроз откривен прозор улазио је један ружичаст сноп првих сунчевих зракова. А даље... по шору, натрулим крововима и убогом селу, приређивала је зора величанствени ватромет.

Стара девојка потрча сажаљиво да поврати своју другарицу. Али, на пола собе, она се заустави, као задржана једним грчем: пред њом је лежало наго, младо тело, забачених руку, набреклих груди, устрепталих слабина и очију стакластих као да душа сања неки ванземаљски сан; тело наго, божанствено у својој невиности, сатанско у својој наготи.

Уседелица се збуни. Крв јој удари у образе. Окретала се блесасто по соби. Кризе су код жена заразне. Она напреже све што јој је остало од свести и снаге, дочепа чаршав са постеље, пребаци га преко своје другарице, клече поред ње, подиже јој главу својим изанђалим рукама, и обузета дубоким сажаљењем, шапутала јој је непрекидно:

— Вишња... Вишња, пробуди се, устани; не гледај ме тако; удаћемо те, Вишња, удаћемо...

— Чедомире, ах, мој Чедомире! — тепала је девојка неком кога није било.

Сунце се дизало изнад села. По путевима се видели људи и стока.

М. М. Ускоковић.

СОНЕТИ

ТРЕНУТАК.

Нéма ко вечност, пространa и мамљива;
Ноћ се спустила; и луна усамљена
Небом се дигла, па ко да је најмљена
Кровове злати; и тишина плашљива

Шири се светом и земља сва прашљива
Предаје се сну. Живота ко срубљена
Чини се игра. Још само заљубљена
У сенци стоје гле! два бића сањива,

И зборе речи љубави и надања.
Тренутак то је блаженства и страдања,
У душу што је дивну улио слику

Спомена вечног, и никада се више
После те ноћи, ни јаче нити тише
Јавио није, у светлом томе лику.

КАД ДОСАДА ТЕШКА.

Кад досада тешка, канџама јој врелим,
Спусти се дубоко срцем мојим чедним,
Ја премишљам тужно о стварима свелим
Минулога доба, и мислима ледним

Захватим у време кад сам бићем целим
Уживао срећу, и хитао једним
Утрвеним путем, корацима смелим
У будућност светлу, и данима медним.

И у тихој ноћи, ја се питам тако
О живота току: — зашто, откуд, како
Једном увек пева и славуј и сова,

Док другоме боли и ноћи без снова
Нагризају недра? Књигу узмем судбе,
Да ми тајну каже, али заман трудбе!

УТЕХА.

Уморна од пута ноћ савија крила,
И једна по једна гаси се и звезда;
Буде се и мала усамљена гнезда,
И стидљива зора, лака као вила,

Вечни пали огањ; и трепери свила
С бокора од руже, и шуморе сламке
Са узрелих њива, и магле се танке
Подижу и губе. Ноћ је прошла била.

Ја посматрам ово струјање живота,
И размишљам тихо како је дивота
Бити делић тога сталног васкрсења.

И у томе тихом размишљању складном
Ја утехе тражим срцу своме јадном
За болове вреле и несносна бдења.

М. П. Стефановић.

НА ГРОБЉУ

Гроб до гроба лежи уздуж и попреко,
Ја твој хумак тражим, мила моја секо.
Не могу га наћи, јер је варош ова
И одвише брзо постала ми нова.

Уз главну је стазу, није ни далеко
Капела од њега, гроб твој, мила секо,
Стајао са̂м — а сад, све је гробље пусто
Засијано хумком, густо, врло густо.

Ах, ево ме, ево, и до твога гроба,
На њему се цакле јоште вјенца оба
Од сићушних перла, у облику крина,
Знак да си умрла млада и невина.

О! — А гђе су слова исписана златом,
Што на крижу твоме издалека сјаше?
То их сузе горке наше миле мајке,
Кад за тобом плаче, полако сапраше...

Дуго ти не дођох, мила моја секо,
Опрости! — Била сам далеко... далеко...
И патила пуно... и желила јако:
Да под гробним хумком ја почивам тако.

Марија Туцаковић-Гргић.

ОБИЧНА ПЕСМА

— Шта радиш пријане мој?
Упитах младог ковача једном —
„А, ето, кујем“, рече, а зној
Течаше му по лицу мрком, ал' чедном,
Мутан и врућ.

— Шта кујеш, пријане, то?
Карике ланчане, шта ли?
А он престаде ковати
И водом грло зали,
Па поче страшно псовати:

„Господа му! де сада не реци,
На ватри тој поваздан се пеци
И куј и псуј и псуј и куј! —
Па кога врага видиш од свега тог?
Баш ме не воли Бог!“

Онда се нешто замисли,
Па прште у смех луди;
Баш ко његови мехови
Одскакаху му груди...

...У то су једна каруца улицом јурила,
С богатом запрегом, арапским вранцима. —

— Видиш, пријане, рекох му,
Онај господин у коли,
И тај се бави ланцима...
И он их кује, — ал' занат твој
Док тебе ће да сатре,
Он кује златне карике,
Без лупе и без ватре.
То му је донело ренту,
Три ордена и — ленту...

Ковач је за коли дуго бленуо,
Ко да је на једном умом шенуо.
А онда шкринув зубима,
Шакама стиште грубима
Големи чекић у песнице;
Срдита букну моћ.
Ја пођох, у то с наковња
Севнувше силне креснице —
На пољу падаше ноћ...

Ст. Петров-Бешевић.

ХАМЛЕТСТВО

Ми смо у добу нервознога бола,
Болесне маште, мисли, идеала,
Са појмовима болесног морала
Болесна младост што нам их је дала;
Ми смо у добу нервознога бола.

И младост наша место смеле снаге
И стварног рада на мислима смелим,
И ра̏скидања с осећајем свелим,
Болу се сумње даје духом целим,
Без мало воље и истинске снаге.

И место, снажни као младост што је,
Да радом пуни осећања светих
Помоћу борбе стижемо ка мети,
Стварамо што год, ми се ко Хамлети
Предамо болу сумње душе своје.

Б. Продановић.

ФЛЕРЕТА

Становао сам на шестом спрату неког хотела у предграђу, у малој мансарди за тридесет франака месечно. То заправо није била ни хотелска соба ни бедничка мансарда, него нека дрвена ограда облепљена бојадисаном хартијом на пространом, полумрачном тавану. До мене на лево и десно мноштво исто таких собица, с исто таким комшијама као и ја. Било дању, било ноћу, ту се увек спавало. Једни су одлазили, други долазили. На сред уског, дугачког ходника, који је читав спрат делио на два дела, никад се није гасила велика, чађава сијалица. На више, на ниже, на десно и на лево од тог истог електричног светила лепо су се блистали на уским вратима мједени бројеви, које је гарсон редовно чистио. То му је био једини начин, којим је водио рачун и контролу над својим сумњивим кирајџијама.

Никог од нас није он познавао ни по имену ни по народности, али мора да смо сви заједно у нашем изгледу имали нечег заједничког, по чем нас је врло добро разликовао од осталих људи. Нека ђаво зна тог човека, али ја сам био уверен да он није никад ни спавао. Кад год бих дошао кући и у које год бих се доба пробудио, увек бих га срео или чуо његов храпави глас, како виче или грди кога.

Звали смо га „Monsieur L'oeuf", јер је био „chauve comme l'oeuf".[1] Он нам је био и газда и гарсон и све.

По његовом понашању ја сам закључивао да он овако мисли о нама:

„У овил 48 рупа, имам 48 што мушких што женских пропалих створова. И главна нека ми буде брига да пазим на сваком кораку да ми који од њих што не дигне". А већ за редовно плаћање у напред бринуо се са највећем тачношћу:

[1] Ћелав као јаје.

— Али, молим вас господо — говорио је једноме, да смо сви добро чули — данас је први и стан још није плаћен! Шта се то мисли с тим? — и онда је ишао од собице до собице и свугде, машући мршавим рукама, причао:

— Број 27 није платио стан. Шта то значи? Човек може и да не једе и да иде го као просјак али стан, стан се мора платити. Хм... да... а то је онај високи, суви као кобасица, што спава од 11 сати пре подне па до 10 сати у вече. Кицошки се носи а има само два пара простих гаћа и једну једину кошуљу. Још лаже да је студент на Сорбони...

Тада настаје једно опште буђење. Једни псују, други се смеју, трећи се грозе и лупају, док остали добацују смешне и глупе речи како се већ узме.

Првих дана нисам никако могао да се нађем у овом лабиринту. Дођем касно у ноћ кући и уморан једва чекам да заспим. У собици спарина и онај тешки засићени ваздух од множине људи као у касарнама. Сваки шапат, сваки шум и најмањи покрет чује се јасно, резонантно, чак појачано.

Запалим свећу и свлачим се.

На леву страну одмах до мене неко стење и врти се на постељи. Ја ослушкујем и замишљам неку стару бабу, растројених живаца, која сад испашта грехове младости.

Тамо даље на исту страну неко хрче испрва лагано и онда све јаче, страховитије, као да кола вуче. Читав спрат грми.

„То је сигурно неки гломазни радник из фабрике пива са широком главом и још ширим трбухом" — мислим и као да га гледам како обучен лежи на леђима отворених уста и раширених руку, па дува, хрче.

— Уффф... diable! — уздахне негде неки танки женски гласић.

Не знам шта да мислим о овоме уздаху.

„То није кокота, јер кокоте раде ноћу, спавају дању, а долазе кући касно, односно рано у јутру. Није ни шваља, ни радница, ни машамода — јер ове никако и не спавају. А да ко је онда? Да није опет каква баба, продавачица цвећа или воћа?...

— Quella chaleur étouffante!... одхукује опет тај исти глас, некако млад, нежан.

— C'est affreux!

И у мојој души ствара се нејасна слика о некој нејасној, младој и лепој жени, коју нисам нигде видео, и која се налази

тамо негде у правцу умиваонице до мог кревета, одкуд је долазио тај уздах.

— Не-е... нећу... хи, хи, хи... булазни неко у сну а не знам је ли мушко или женско.

Угасим свећу и легнем.

Настаде кратка, мртва пауза. Већ осећам слатку угодност одмарања тела и већ ми се испрекидане, оживеле мисли мешају са сликама сна, кад нечији кревет страшно зашкрипи и растрезни ме.

— Колико је сати? — као да је долазио крупан мушки глас са тог истог шкрипавог кревета.

Ја ћутим и замишљам да он пита некога другога, с ким је ваљда изменио пар речи док сам ја спавао, јер сам био тврдо уверен да сам већ дуго спавао.

— Не чујете ме! Колико је сати?

Осећам да то питање иде мени, али ја не могу да верујем: откуд он да мене пита? Ко је он? Шта има он са мном? Јесам ли га кад видео?

Опет шкрипање и добро разабирем најпрво неко мрмљање и псовање а онда гласно викање.

— Хм!... то је стока! Неће ни да ми каже колико је сати а сад је дошао с поља — и лепо чујем једну снажну руку како љутито удари по нечем.

Као да је овај снажни глас и друге пробудио: настаде шкрипање кревета, мешкољење, одхукивање, уздисање.

— Ко то увек ларма и не да нам да спавамо? — зачује се тамо далеко, сасвим из дна ћошка, нечији горопадан глас. Уверен сам да је спреман и да се бије ако устреба.

— Шта овај опет ту виче?

— Ћути ти матора штуко!

— М-и-и-ир...

— Ово је шкандал!

— Безобразник!

— То је број 9 и 36.

— Псссст...

— Да се обојица избаце напоље!

— Где је Monsieur L'oeuf?

— Шта је то? Шта је било? — радознало питају они који се буде или тек долазе.

— Кости ћу му изломити!

— Garçon!... Monsieur L'oeuf!!...

Ја сам био број 5. Испрва сам и ја хтео да се умешам у ову свађу, али кад сам видео како се ствар заоштрава, увукао сам се у сѐ као ћук у дупљу и само слушам поједине ријечи и реченице, како су као пљусак падале са разних крајева. Гласови су били сад мушки, сад женски, сад изазивајући, сад миролљубиви, сад нежни сад љутити, неки чак уплашени и упрепашћени. Много их се смејало а врло их је било мало који су ћутали.

После сваке речи, после сваког гласа мој мозак настојао је невероватном брзином, да према месту откуд глас долази и према одјеку звука погоди, ко то говори: — да ли мушко или женско, да ли старо или младо, који број и какав изгледа по прилици. Али бука је нагло расла и доскора је свака анализа била немогућа. Једино се изнад свију чуо онај горопадан глас броја 36, тако далеко из дна ћошка. Он је викао, грдио, псовао и претио свима а највише броју 9 — ономе што је први питао, колико је сати. На велико моје изненађење овај му није одговорио још ни речи.

И већ лепо разабирем, како их је половина устала из кревета и замишљам их како се у ноћним хаљинама полунаги деру, машући рукама. Још само чекам да се поотварају врата и да навале један на другога.

— О боже, ослободи нас напасти! — стење нека жена до мојих врата.

— Ово ће заиста бити нешто озбиљно — весели се неко други.

А дође и мени да тако нешто речем, само још премишљам, да ли да навалим на врата стари, слаби сто, или тешку дрвену умиваоницу. Али кад почеше ударати шакама о врата и зидове, мени се учини да се већ бију и ја скочим с кревета, навучем на брзу руку нешто одела на себе и изађем напоље.

— И-и-и-их!.. врисну неколико полу нагих жена и разбегоше се којекуда.

— Monsieur L'oeuf!... Monsieur L'oeuf!...

Видећи ме онако разбарушеног мислеле су ваљда да сам ја први изашао да се бијем.

„Таман, још би ми и то требало!" помислих; и толико сам се био збунио да нисам знао, да ли да се на врат на нос обучем па да бегам напоље од ове гунгуле, или да се забарикадирам у својој собици. Овако је било опасно: стајати у ходнику.

А свађа и граја не престаје, већ једнако у хроматичној скали расте, шири се.

— Мене је страх — завапи неко тик до моје собе, гласом наивног и уплашеног детета. Поче већ и плакати.

Како сам мекана срца смилих се одмах; приђем вратима и тихо закуцам. Погледам — број 6.

— Ко је? — препознадох женски глас; још ми паде на ум онај женски уздах, који ме је мало пре успављавао оним својим умиљатим звуком — и ја, што сам могао нежније, изустих:

— Не бојте се. Ја сам — ваш комшија — гласом који улева поверење и љубав.

Нема одговора.

Са свих страна падају псовке и погрде и не дају ми да мислим о ономе што ја хоћу.

— Полиција! Полиција!... заори се одједном нечији глас.

Сигурно се сетише својих исправа и забрањеног повратка у град — јер се граја одмах у пола смањи. Чује се шуштање сламњаче:

— Пењу се натраг у кревете — весело примети неко и више њих прсну у смех.

А ја стојим пред туђим вратима и мислим: „Да ли ће ми отворити или неће?“ — и сам себи изгледам глуп и смешан.

Почекам још мало — узалуд.

Поновим онда куцањем, али много тише, понизније. Она, као да је то осетила, јер одмах слободније проговори:

— Јесте ли то још увек ви?

— Јесам.

— Који сте број?

— Пет.

Мала пауза.

— Не могу вас се сетити.

Заљуљаше ми се врата пред очима од понижења. Ето, што ти је жена! Дође ми да нешто љутито речем, опсујем или чак да јој се загрозим.

Кад ал — шкљоцну брава, врата се сама отворише а један мали створ у белој ноћној хаљини завуче се нагло под јорган, само глава остаде.

— Ах! — забезекнух се од изненађења.

— Закључајте врата!... брзо, брзо...

Ко да је не послуша?!

Електрична лампа гори на ноћном орману. На столу и преко столица блузе, сукње, чарапе, косе, чешљеви и још којекакве женске ситнице. Преко умиваонице огроман шешир прободен дугачком иглом. А у кревету испод црвеног јоргана — она, с распуштеном косом и дјетињастим, лепушкастим лицем.

— Како ћу вас звати госпоћице?

— Fleurette...

— Ох, Флерета!... и сасвим заборавих на све што се напољу догађа...

Међутим тамо је тек настала права расправа. Дошао је Monsieur L'oeuf. И никоме више није падало на памет ни да се свађа а камо ли да се бије. Настојали су да пронађу кривца, који је био узрок читавом овом нереду.

— Број 9 је први почео...

— Није истина — бранио се он. — Али ако хоћете, ја ћу вам наћи правог кривца — то је број 5. Није ми хтео казати колико је сати...

Забављен Флеретом, која је била тако нежна, тако умиљата, настојао сам да не мислим на њих. То су људи који данас грде човека а сутра ће га хвалити. Али кад ме почеше све више оптуживати, кад се скупише пред мојом собом, лупајући у врата и дерући се:

— Да изиђе број 5.

— Број п-е-ет...

— Да му судимо!

— Одмах напоље!...

Ја скочих као опарен и онако голорук хтедох изићи пред њих да их питам, шта хоће са мном. Али ме Флерета задржа. Готова да заплаче молила ме:

— Не иди... молим те... не отварај. Шта ћеш с фукаром?

У то провалише у моју собу, па кад ме не нађоше настаде једна дивљачка граја:

— Побјегао:

— Ха, ха, ха... Хи, хи, хи...

— Јесам ли ја казао?

— Стругнуо као зец!

— Ха, ха-а...

— Ми-и-ир!... најзад закрешти Monsieur L'oeuf заповеднички — и руља га послуша донекле.

А онда сва кривица паде на моју главу. Рачунајући да ће

на том и остати, било ми је мило што нисам пренаглио — што сам послушао Флерету.

Али кад Monsieur L'oeuf заврши своју придику речима:

— Бацајте ове његове крпе на поље! — ја не могох више издржати, и јурнем на поље, оставивши Флерету саму, уплашену и без одбране.

— Шта хоћете са мном? Шта тражите у мојој соби? — викнух што ме грло носило.

Као да се мало изненадише, а онда сви заједно, и мушки и женски грозећи се шакама, одговорише ми једним бесним:

— Напоље-е-е!..,

Гледам их, гледам душмански, сав се тресем од једа и осећам да ми крв врије у жилама. Да зграбим што ми прво дође под руку па да ударим кога прво стигнем? — нема смисла. Колико ту има пропалих створова, којима је и онај голи живот тежак! Једва сам се савладао.

И док сам купио по соби своје разбацане ствари и трпао у кофер дотле су падале на мене са свих страна као пљусак псовке, погрде и исмејавања. Шта сам могао радити? Ћутао сам, гутао, и једва чекао да ме нестане оданде. Па ипак ме је било жао, што се тако десило. Флерета да остане, а ја да одем! Бар да ми дозволе да останем још само данас па сутра да сâм идем. Али о томе нема ни говора.

Кад изнесох кофер у ходник Monsieur L'oeuf љутито лупи вратима моје бивше собе и закључа је. За тим се намргоди и приђе ми:

— А да знате да наш хотел не прима којекакве индивидуе, ево вам и остатак од вашег новца, који сте у напред платили.

Опет падох у искушење. Премерим га од главе до пете. И овај пигмеј, и овај бедник из последњег ранга људи, коме ће живот протећи на овом тавану послужујући олош велеградски — и он се сад сетио људског достојанства!

Да и даље не падам у ватру ни због чега, и да тако одиста не дође до туче, приђем вратима броја 6 и лагано закуцам.

— Mademoiselle Fleurette?

Да јој бар кажем збогом, кад јој већ због незгодних прилика не могу разјаснити читаву ствар.

— Јесте ли то ви — број 5?

— Јесам.

— Чекајте! И ја ћу одмах с вама — и врата се отворише.

Шта? И она се обукла и спремила, да са мном заједно остави ово гнездо? — Погледам је и уверих се да се не шали.

Остали почеше гунђати и чак приговарати. А мене подиђе нека милина и ја весело докопах њезин коферчић и здружих га с мојим стварима.

Затим станем рачунати у мислима:

„Она овде плаћа 30 франака и ја 30 — то је 60. А заједно за 40 франака можемо добити лепу собу, и још нам 20 остаје. Дивота божија!“

— Како да се то пре нисмо сетили? — рекох гласно и уз инат свима, спуштајући се низ степенице.

Петнаест дана после тога кад сам се једне уморне вечери враћао кући, једва се успевши на шести спрат, и кад отворих врата наше собице — не нађох као обично Флерете. У први мах помислим да се мало дуже задржала у фабрици бонбона, где је преко дан радила, али ми одмах паде у очи да нема ни једне од њезиних ствари. Нема ни неких мојих ситница. Уплашен нагло бацим поглед на своју највећу драгоценост — књиге. Али, ено их, ено! Њих је поштедела. Само на гдекојој недостаје пар првих листова. Сигурно јој је требало хартије за завијање.

А онда увређен и љутит хукнух из дна плућа и несвесно пођох према кревету да се мало одморим и умирим. Али чим га се дотакох кревет се сав сруши, сроза.

Још ми је и то подметнула!

Б. Машић.

ПИСАЦ КОЈИ СЕ ПОНЕО СЛАВОМ

— Максим Горки —

Није добро кад писац има много поштовалаца, није добро! Само ритским биљкама не шкоди сувишна влага. Храстовима је потребна умерена.

Хоћу да причам о једноме младићу, писцу који је на путу ка своме циљу случајно залутао у мутљаг популарности, — о томе како се смешно и невешто он понашао пошто се нагутао талога од похвала, и шта је било с њим кад му се глава завртела од маглених испарења славе.

Био је тај младић простодушан, али не баш сасвим лудак и разликовао се од другова по занату тиме што је увек био искрен и зато је сваког дана противуречио себи.

Живео је он у држави, чија је литература уживала славу целога света, и кад је почео да се спотиче о прве предзнаке популарности, примио их је с неповерењем и помислио: „Чудновато! И у трубе им трубе — они не чују, а кад свирала засвира — радују се и смеју се...“

Младић тај није био скроман, никако не! али он је знао себи цену, ето у чему је ствар... И још је он знао да у његовој рођеној земљи нема народа, већ има само публике и да баш та публика ствара литерарне и остале репутације, а народ живи својим животом, писци га се не тичу, верује у вештице, целога живота само ради али је увек гладан и сву литературу заједно с другим вештинама, које публика воли, он је кога хоћете тренутка готов да промени за врећу брашна.

Али и ако је мој младић добро знао све то, ипак — он је био човек! И још поред тога сви су писци други мудрице — људи мање или више ограничени. Он је почео да осећа да му

је пријатна та упорна пажња публике. Он је почео да добија од читалаца ласкава писма.

Један је писао: „Талентирани“, други је црним на беломе шарао: „Многоуважени“, нека читатељица је написала просто али силно: „Душо! Хвала!“ као да јој је писац свилу за блузу поклонио. А један књижар му је послао овакво писмо: „М. Г.‘ г-не списатељу! Будући заинтересован зашто публика тако много купује ваше књиге, — ја сам исте прочитао и из мене су се излили стихови који доле следују:

Као крин у риту
У мојој тужној души
Цветале су маште и снови
О животу без препрека
Цветале су оне, али ретко,
Цветале су и венуле,
И у талогу срца трулиле
И врло ружно заударале...
Али ти си ми продро у срце:
Својом ватреном речју
Као искрама си осуо
Ти мрак моје душе.
И запламтео сам ја страсно,
И постао безумно храбар,
И сад гордо миришем
На опаљену чекињу.

С искреним поштовањем
Семјон Јастребов.

И много других слатких ласкања добијао је мој писац од публике. А ђаво, верни пратилац писаца, смејући се, говорио му је: „Не збуњуј се, лудице, та ти си то заслужио. Ти си сад публици као млада љубавница слабоме старцу. И зато се не претварај да ти је криво, јер — караш воли да га пеку на кајмаку, а писац — да га суше на диму славе. Хо-хо-хо!“

И тако, ево, мој дечко поче помало да се показује заљубљеној у њега публици. Види, она пљеска. И поче на то да се навикава, као пијаница на ракију, и постаде му досадно да живи без пљескања. И уз то младић поче да се горди.

Тако једном, у неком модерном месту, окружила га је гомила публике, притисла уз зид и, лупајући у дланове одобравајући, викала: „Браво! Бра-а-во!“ А он је стајао пред гомилом, умиљато се смешио и било му је тако слатко, као да су га у чистом меду кували... Први пут је он видео публику тако из-

близа... И одједном му би незгодно пред њом, чак непријатно; учини му се као да ће сад почети да га голицају испод мишица, и у глави почеше да му се роје разне ружне мисли. Чинило му се, да сваки из гомиле, посматрајући га, сравњује своје уши с његовим ушима, као да хоће тачно да одреди чије су дуже. И мој младић осети као да му уши расту и достижу гигантску дужину. А публика гледа и виче: „Браво! Бра-а-во!“ Тада се у мозгу мога младића роди злослута сумња о томе, да ли он припада самоме себи, и он помисли: „Они сматрају мене као своју својину и сад ће почети да играју мноме као лоптом“. — А ђаво стоји иза њега и подмукло се подсмехује: „Хе-хе-хе! Гледај само, гледај!“ Погледа мој бедни младић и виде да је гомила од десетина порасла на стотине и једнако пљеска. И у гомили стоје благовспитани потомци Јуде Искариота, Игњата Лојоле и свих других христопродаваца, стоје чврсто и такође пљескају њему.

Очи публике, као стотине игала, заболе су се у груди мога младића, а он је збуњено гледао на гомилу и видео, како се сва лица слише у једно огромно, мрачно, ропско лице, на коме не беше очију, већ само две мутне пеге место њих, и на коме нос беше дугачак, као слонова сурла.

— Гледај! — рече ђаво пакосно се кикоћући — вође њене су јој истеглиле нос, али јој нису запалиле пламен у срцима, и ево, она је слепа! И види, какав јој је језик — види!

Пред очима мога хероја мицале су се огромне, чулне усне, откривајући дубоку црну јаму, у чијој се дубини копрцало неко љигаво, кратко, дебело бућкало и са смрадом изговарало: „Бра-во! Бра-во!“

— Ја, господо, верујем у искреност ваших осећања. Ја само не могу да разумем, чиме сам изазвао тако топла осећања. Понекад, знате, мени се чини да ме ви волете стога, што не носим капут и што често у својим приповеткама употребљавам непристојне речи. А понекад мислим, да, кад бих научио да пишем лирске стихове левом ногом, ви бисте се још топлије, још с већом пажњом интересовали за мене.

— Браво! Бра-во! — гракнула је публика.

— И видите, ја мислим да ви нисте прави читаоци, већ просто поштоваоци. Читалац — он зна да је важан не човек, већ дух човечански, и не разгледа писца, као теле с две главе. Он га чита, али му не верује, већ над књигом сам мисли: „Ево, ово је тако, а ово није тако“. И, размисливши, он чини ма шта добро

и после то добро називају историјом. Ви пак, господо, не стварате историју, већ скандале... И још, правих читалаца је врло мало на земљи, а таквих као ви — гле шта је! По савести хоћу да вам кажем, да никаквих симпатија а још мање поштовања немам за вас... Другови ми говоре да треба поштовати публику, али нико није могао да објасни — зашто. Шта ви мислите, зашта би се ви могли поштовати?

Писац је заћутао и питајући погледао на публику. И она се ућутала и као да се мало замаглила.

Однекуд дуну хладан ветар.

— Ето видите — после дугог ћутања рече писац — ви ни сами не умете да измислите, зашта би вас било могућно поштовати.

Неки риђ човек отвори уста и рече басом: „Ми смо људи“.

— Али зар је међу вама много правих људи? Може бити у хиљади наћи ће се њих петоро таквих, који страсно верују да је човек творац и господар живота, а његово право да слободно мисли, говори, ходи — да је свето право; може бити само петорица из хиљаде способни су да се боре за то право и да без страха погину у борби за њега. Већина од вас су робови живота или дрске његове газде — и сви ви сте кротки паланчани који само за неко време заступају праве људе...

То човечанско, чега има у вас — јесте само зоолошко. Ја ево гледам у ваше тавне и збуњене очи и са страхом видим како је мало часних! Сиромашна је земља моја у смелим људима, а већ опет наступа време кад су јој нужни јунаци!

Једно двадесеторица окретоше леђа беседнику и одоше.

Он пак продужаваше:

— Добар жив човек увек нечему тежи, нешто тражи, а ви живите тихо, мирно, непокретно, — тако како су вам заповедали. Тесно вам је да живите, мрзи вас да мислите, бојите се да се крећете. Око вас свуда — као што код кокоте у соби по поличицама стрче разне ситнице — полу иструлеле традиције и разна правила за живот ни ђаволу непотребна. Све то смета вам да мрднете руком, али све су то ваши мали идеали и ви не смете да их срушите и ако су вам они као окови. И кад ветар споља донесе у смрдљив ваздух ваших јазбина нове свеже мирисе, ви се бојите проширења срца и затварате све прозорчиће. Ви не волите неспокојство; неспокојство вас плаши! Али вама је потребно да имате ма шта за разговор, потребно вам је да ма чиме занимате госте, и, као просјаци пред црквом, ви пружате руку лите-

ратури да од ње узмете ма шта, чиме ћете растерати досаду. Литература је за вас као јак зачин, као медени колачи вашег мрачног живота; вама се свиђа кад људи пишу крвљу и жучју, али вам се само свиђа! И ни љубави, ни мржње не изазива у вашим грудима литература, ничега осим узвика одобравања или грдње. Ви нисте људи, ви сте гледаоци, ви сте публика. Живот не би уздрхтао кад би ви одједном ишчезли из њега; кад би ви сви пропали у земљу — ништа се на земљи не би изменило!

Писац у страху затвори очи, осећајући да се занео. Али кад их је отворио, пред њим су стајали људи, стајали пред њим као јак зид, њихова су се лица смешила, очи сијале од задовољства као у деце кад виде нову играчку, и све око њега било је просто и обично.

Од тих осмеха и љубазних очију писцу би топло; страх се истопи у његовом срцу и он зажеле да каже нешто публици, — нешто срдачно. Он уздахну колико је дубоко могао и рече, притиснувши руку на своје уплашено срце:

— Господо!

— Бр-а-во! Пст! — Тише! Пст... пст... он хоће да говори...

— Господо, — рече он — ваша пажња пријатно голица моје срце. Чини ми се, да вас разумем. Кад сам ја био мали и слушао војну музику, ја сам увек трчао за њом, и мене је такође занимала не толико сама музика, колико то, како је војник који је свирао у велику трубу надувавао образе. Хвала вам, господо!

— Браво! — повика публика.

— Ми вас волимо! — гласно рече неко.

— Хвала — још једном рече писац узбуђен и разнежен.

— Бр-а-во!

А ђаво иза писца стоји и само се подсмехује, лукави!

— Ви сте издржљиви зато што сте робови. Вас бију, ви ћутите; вас вређају, ви се смешите. Ви се љутите само на жене кад није укусан ручак а мучите се због грабљивости за задовољствима, од зависти једног према другоме и од рђавог варења желуца. Кад вас ципела жуљи, ви јаучете: „О, како Шопенхауер има права!“ А кад чујете узвик „слобода“, ви мислите у себи: „Шта му је Хекуба?“ Ђаво нека вас све носи! Кад бисте ви знали како сте јадни, како сте одвратни, како је ужасно и тешко живети међу вама! Вама говоре да је живот страшан, мрачан, живот је натопљен крвљу. Ви одговарате да је ваш живот само гадан и досадан. И кад вам показују смрт и ужас те гадости, ви оста-

јете спокојни и интересујете се само једним — да ли је лепо казано. Естетичари, који тонете у прљавштини, — да се бар хоћете што пре угушити у њој!

Публике је све мање бивало. Она не воли дугачке говоре. А ђаво се осмехивао — та он је знао праву цену свега тога! Али беседник, одушевљен испуњавањем своје дужности није ништа примећивао.

— Живот јуначки је песма, а човек који тражи срце, њега не налази, хоће све да зна, а не може, тежи да буде силан као отац његов на небесима а нема снаге да победи своју слабост. Јесте ли слушали ви штогод о истини, о правичности, о жељи да видите све људе на земљи поносите, слободне, лепе?... Ви желите да будете само сити, да живите у топлоти, да злостављате и развраћате жене под изговором љубави према њима! Ви желите да живите спокојно, удобно, скривено, то је ваша срећа! А жеља ваша, најлепше среће жеља је да купите за две копјејке пет. Срећа се хвата снажним, мускулозним рукама, а ви сте страшљиви, слаби, млитави. Ви чак ни муву не можете да ухватите без туђе помоћи, ви се и с мувама борите помоћу отровних хартија „смрт мувама". Мени је жао мува. Оне зује и сметају спавању, али ја бих радо написао за вас једну хартију „смрт мувама", па да се, читајући, отрујете неспокојством... Видим, ја немам права: овде се ви буните... Кад вам постане неудобно да живите, зато што нема довољно плате да се исхрани породица, или што су вас изневериле жене, јер им је досадно да живе с вама, ви јаучете, филозофирате, живот вам се чини гадан и тежак све доклегод вам не повећавају плату, или док не нађете себи љубазнице. И, испуњавајући живот старачким гунђањем, ружним причањем о разочарењу, својим жалбама на њега, ви трујете слух своје младе деце. Ви заустављате њихов слух на ситницама живота, на гадостима његовим, и њихова се мисао тупи, као мач којим се секу чворови, а не главе. Затим и деца, уморена вашим причама о животу, који ви не знате, иду лагано угаженим стазама, пре времена остарели, хладни, млитави. Иду они и траже живот топал, живот сит, живот удобан, налазе га и живе скривено, као и очеви. Они су као свеж креч којим је замазана пукотина на старом здању. То тешко прљаво здање све је натопљено крвљу људи које је размрвило. Оно се тресе од старости, оно осећа блиски пад и са страхом чека да га ко гурне, те да се с хуком сруши. И већ сазревају снаге да га гурну, оне расту, оне се једи а

могу уздржавати и час тамо, час овамо запламте пламеном нестрпљења. Оне ће доћи и тада ће старо здање да се затресе, да се сруши на ваше главе и да вас размрви, и ако сте ви само зато заслужили казну што нисте ништа учинили. Али нема невиних у животу!...

Публике је остало врло мало. Један део ње гледао је писца са сажаљењем. Пошто су волеле његове приповетке, они су са жалошћу слушали његов говор, јер у томе говору није било ничега естетичког. Неки су гледале подругљиво. Док један младић, намрштивши се, љутито викну: „То су све речи! Кажите ви нама какав је ваш програм практике“.

А један часни господин рече с уздахом: „Ех, и ја сам у младости био романтик“.

Једна дама у црном оделу упита: „Шта, он грди женскиње?“

Ђаво се смејао...

— Још треба да вам кажем: ви врло волите да сте несрећни! Ја мислим да ви то чините из рачуна; ви немате чиме да изазовете један код другога поштовање и љубав и ето, ви се правите несрећним, да бисте изазвали жалост и саучешће — јефтине илузије, којима се ви отресате један од другог, као од пса кад му точак од екипажа прегази ногу. Кад бисте ви имали здраво, снажно осећање љубави према животу!... Та ви не волите живот, ви га се бојите, ви крадом, као лопови, откидате од њега комадиће.

Кротки људи! Бедни просјаци! Пошљи, Господе, што више беда на њихову главу да би се узбудили! Дај им, Боже, много брига, да би оживели!

Од тројице, који су стајали пред беседником један се нашао увређен и повикао је:

— Па нисмо сви ми такви, до ђавола! То је напослетку неправедно!

— Господине, не тражите од мене правичности — ње нема у животу, ње засад још нема. Како се међу вама може родити правичност? Сви сте ви подједнако рђави. Ви сте друштво — како се можете делити на добре и рђаве? Ви сте се сви у младости оружали знањима и све вас уче једном истом. Ја мислим да се ви учите доброме, јер верујем, да ви не бисте допустили да вас уче рђавоме. Мени је тешко да представим себи универзитет, у коме би учили младиће да мрзе људе, да буду равнодушни чиновници у животу, да теже топлим местима и другим

угодностима. Мени се увек чинило да вас не уче томе, али, међутим, кад ви улазите у живот, све те гадости остају, не ишчезну од вашег присуства. Ја нисам убеђен да ви доносите собом свеже пакости и нећу то да тврдим. Ја знам само то, да кад вам је двадесетпет година, ви одричете својину, а кад вам је тридесетпет ви имате своје лепе куће. Ја знам да ви умете да радите за себе, али шта сте урадили за живот? Сви ви подједнако хладно осећате, чак и они који ватрено говоре. Колико је гадости око вас!... Пробате ли ви да је уништите, терате ли је од себе? Не, већ најбољи између вас, ја сам видео, гадљиво се крију од ње. Тежња бити чист није рђава тежња, али частан човек се не боји прљавштине. Да говоримо по савести — што је наш живот тако рђав сви смо ми подједнако криви! На земљи нема правих, нема још! И откуда то да ви тако много пузите предамном и где сте се научили да се ропски бојите за своје коже? Ја тврдим: све подло и одвратно што пада у очи на сваком кораку живо је, силно и тако бујно цвета свуда око нас само зато, што се ослања на чврсто земљиште, на наш страх за своје коже, на наша ропска осећања. У сраму живота сви смо ми подједнако криви. И кад бих веровао у силу проклетства, ја бих проклео све вас, — али ја верујем у нешто друго: скоро ће доћи други људи — људи смели, часни, силни — скоро!...

— Но, доста већ — рече ђаво, смешећи се.

Мој младић се обазре — пред њим и око њега није било никога живог.

— Чудновато — рече он — где су отишли? Ја још нисам свршио!...

— Они су изгорели на ватри твојих речи! Ха-ха-ха! Видиш ли чађ на тавану? То је све што је од њих остало! Иди!...

Ја не знам шта је било после с мојим младићем, немам воље да помишљам на крај те историје, јер не предосећам у њему ништа добро за мога јунака.

Али сам убеђен да није добро кад писац има много поштовалаца. И сваки човек, који има посла с публиком, треба да засити ваздух око себе карболном киселином истине. Ето, то је све.

С руског
М. Јанковићева.

СТОЈАН ЧУПИЋ

Јесење тмурно спустило се вече,
Горкната брда црни облак крије...
Кроз мрачно ждр'јело мутна Дрина тече
И с тмулом хӯком о брегове бије.

Поред обале колиба. Крај ватре
Чобани сједе. Стари Ахмет грба
Кошчатом руком лист дувана сатре
И прича своје „Походе на Срба“.

У доба оно кад Срби усташе —
Почиње старац и симсију пали —
Кад Србин крену против силе наше,
А војска наша, кô туча навали

Са свију страна — прије сабах-зоре
С четири друга, ради пљачке боље
Пријеђем Дрину, а затим из горе
Сиђемо друмом у пространо поље

Богате Мачве... И кад зора свану,
Широким путем, у руху сељака,
Коњаник неки са дна села бäну...
И ми се скрисмо иза врбовака.

Ту западосмо с двије стране пута
Весели што је прилика нам дата.
Кљусина једна коштуњава, жута,
Змијасте главе, а дугачка врата

Ишла је мирно климајући главом...
Јунак, врх гуња црн јелек обукô,
Палош му црни вири за силавом,
Шубару црну на главу натукô,

Заждио лулу... у даљину гледа.
А ми, кô гладни за плијеном вуци,
Мислећи: тај ће жив да нам се преда! —
Јурнемо на друм с оружјем у руци:

— „Предај се рајо!“ — „Сад ћу, Турци брже!“ —
Рече он мирно затим лулу смаче,
Гурну за појас, дизгин хитро трже
И коња оштром бакрачлијом таче...

Пропе се дорат и помамно скочи;
Истрже јунак из појаса палу:
Кô двије муње сијевнуше очи —
Сељак се мирни претвори у халу!

Прасак и тутањ... Страх завлада умом
Пред брзим махом палошине ледне.
Двојица од нас — кукавице једне —
Стругнуше прашним и широким друмом...

Шта је све било даље у том часу —
О томе не знах ни онда, ни саде —
Сјећам се само: прах ми очи засу
И помрчина на свијест ми паде...

Но кад прогледах — а шта бих вам крио:
Отад ми оста и грбача ова —
Сам крвав јунак крај мене је био
И дизао ме из једнога рова.

Два моја друга — два леша — у праху
И крви својој лежаху, без глава.
„Милост, јуначе!“ рекох ја у страху,
А он ће мирно: „Случај те спасава!“

„Иди, Турчине, па се кући хвали,
Како те смјерно дочекала раја,
Каку сте срећу на мегдану брали
Вас пет с Чупићем из села Ноћаја!“

Т. Ђукић.

ЗАЉУБЉЕНА ЖЕНА

— Лучијано Цуколи —

Парница је била добра, али тешка: ваљало је одбранити грофицу Јелену Уберти, која је у наступу љубоморе и страсти скресала три револверска метка у груди свога мужа грофа Стефана Уберти де Сан Гвискардо, који је, након три месеца боловања, као неким чудом остао у животу.

Адвокат Пијетро Квадрели примио се да брани грофицу: прво с тога што је парница била „брилијантна“, затим с тога што грофица бејаше богата, млада и лепа. Али природни пут, којим је требало да иде одбрана, т. ј. да се на суду докаже грофово владање и све његове авантуре, показао се одмах тежак. У истини, није било озбиљних доказа ни за рђаво владање ни за авантуре; сведоци беху непоуздани; причали су, како се чинило, само оно што су чули по каванама или од брбљивих жена. Није се могло утврдити ништа поуздано; наступ љубоморе, који је наоружао руку грофице Јелене, није се могао готово ничим правдати, те се тако положај младе жене у току истраге све већма погоршавао, премда њу нико не би могао кривити да је то дело учинила, не из љубоморе, него из неких других мрских и простих разлога.

Адвокат је очајавао што за парницу не може створити ону „моралну средину“, која би мужа окружила негодовањем и сумњом, а грофицу Јелену приказала у лепој светлости. Више пута одлазио је он у судски затвор да је походи, и увек је морао у души признати, да се та нежна жена могла укаљати злочином само у каквом наступу, који ни сама није умела објаснити.

Према томе, веома је то тешко било из овог малог броја људи одабрати неколико сведока, који би умели да се држе, да не претерују и да се према грофици понашају с поштовањем, а према њеној жртви озбиљно и трезвено. До душе, адвокат Квадрели је много полагао и на своју речитост, надао се да ће њоме

учинити дубок утисак на душу поротника, који су увек помало наклоњени младим, елегантним и бојажљивим женама. А да је Јелена елегантна и бојажљива, то је адвокат знао; плаве грофичине очи нису могле издржати његов поглед. Она је учтиво, али одлучно одбила адвокатов захтев, да што оштрије оптужи свога мужа и није му хтела ништа причати о свом четворогодишњем животу проведеном са грофом Стефаном, јер се бојала да се адвокат не осмели, да јој с правом упути какво сувише интимно питање; њене руке биле су беле и нежне; хаљина црне боје, али елегантна кроја, а око тела јој је лебдео благ мирис од ђурђевка. Адвокат је видео, да је грофица Уберти де Сан Гвискардо, рођена маркиза Гроти ди Лампреда, била прави анђео који није кадар учинити ни најмању кривицу. А када се завршила истрага, одлазио је, кад год би могао, да походи тога анђела у судској тамници, можда зато, да би у парницу унео више светлости, а можда и зато, да би га озарила светлост њених плавих очију и да би се надисао нежног мириса што је кружио око главице те младе и лепе жене.

И у колико му је грофица бивала милија, у толико му је одвратнији постојао њен муж; тај човек, који је неуредним животом расипао своју драгоцену снагу, умео је да вешто прикрива доказе о свом рђавом владању.

Према томе, адвокат Пијетро Квадрели био је непријатно изненађен једнога јутра, када му слуга пријави грофа Стефана Уберти. Још петнаест дана требало је до претреса, те је тај грофов корак могао бити само опасан за оптужену жену. Адвокат нареди да се гроф одмах пусти, и чим га је угледао, од једа се променио у лицу.

Грофу је могло бити око четрдесет година. Беше то човек прав као стрела, поносна, саркастична погледа. Лице му је било мало опаљено као у људи које пече сунце, бије киша и ветар; на први поглед чинило се да је то какав официр у грађанској одећи.

— Чему имам да захвалим?... упита адвокат и понуди грофу столицу.

— Чему имате да захвалите за моју посету? — додаде гроф и седе. — Сад ћу вам рећи: Дошао сам да вам, у колико то буде било могућно, помогнем у вашем послу.

Адвокат се опет промени у лицу. Тај човек је, очевидно, терао шегу са сваким; али у интересу своје клијенткиње Пијетро Квадрели се савлада и не прозбори ни речи.

— Чиви ми се — рече Стефано — да је положај грофице Јелене, моје жене, веома тежак, и да ће претрес испасти на њену штету.

— Ви се варате... — прекиде га адвокат.

Гроф Стефано насмеши се осмејком, који је изражавао жаљење и иронију и који је Пијетру Квадрелију нагнао руменило у лице.

— Не варам се — рече гроф. — Мислим да сам добро обавештен. Ви, видите, немате сведока. Ја много полажем на речитост. Али ни сам Демостен не би могао овим сведоцима, које сте ви до данас успели наћи, да докаже да је Јелена била у праву учинити оно што је учинила...

— Да не мислите и ви да подигните тужбу? — упита адвокат.

Стефано се насмеши и устаде.

— Не разумемо се! — рече он затим. — Та ја сам дошао да вам помогнем!

Крочи неколико корака кроз собу, приђе једном прозору који је гледао у врт и стајаше ту неколико тренутака, као удубљено посматрајући како поветарац лако лелуја лишће на дрвећу. Адвокат који је непомично стојао крај стола за писање, посматрао га је радознало.

— Ето видите — поче Стефано, пошто се вратио и сео — треба позвати маркиза Кутинелија. То је један симпатичан младић. Пре две године, када сам путовао из Напуља у Рим и управ доручковао у трпезаријским колима, срео сам се с њим. Ја сам био с једном врло младом госпођом црне косе и смеђих очију; та госпођа није била моја жена.

Прекиде и, пошто је адвоката погледао право у лице, настави:

— Ви добро познајете моју жену. Знате да има плаве очи и бело лице. Међутим госпођа, која је са мном путовала, имала је црну косу, смеђе очи и лице угасите боје. Питајте маркиза Кутинелија; он ће знати колико је потребно. Живи у Напољу.

Адвокат записа у бележник име и адресу, и упита сам себе:

— Је ли овај луд? Шта ли хоће овим?

— Други драгоцен сведок за њу — настави мирно Стефано — биће Емилио Баланда. Сиромах Емилио! И против своје воље је човек који друге узнемирава: увек наиђе на ме кад год хоћу да путујем „инкогнито“; али је велика ћуталица, и да би вам све казао, мораћете дуго на њ наваљивати. Напослетку ће вам казати, не бојте се. Реците му, да је потребно спасти Јелену. Не

знам да ли је имао каквих великих симпатија према Јелени; могућно је; али уверен сам, да се његова мала паланачка душа морала веома узбунити против мога владања. Куцајте, дакле, и отвориће вам се!...

Мало застаде, потражи нешто у шпагу, и извуче кутију с цигаретама.

— Је ли слободно? — упита. — Ја не могу да не пушим.

— Изволите, изволите — рече Пијетро Квадрели, упали једну жижицу и принесе му је. — Дакле, Емилио Баланда?...

— Емилио Баланда — поче гроф, пошто је повукао неколико димова, — Емилио је тако срећан да ме лане нађе у Милану, у „Гранд Хотелу". Био сам у „Гранд Хотелу" с једном госпођом, која помало личи на Јелену... Не презајте од те тешкоће... Та госпођа је говорила само руски и француски... Ето, то је довољан доказ да то није била моја жена... И пушила је као каква локомотива, докле Јелена не може трпети ни дим од цигарете... Али још лепше је ово: после осам дана, тај исти Емилио затекао ме је у Паризу, у гостионици...

Поново застаде и, као да је издавао налог кондуктеру, додаде:

— Гостионица Морис, улица Друо, на углу улице Прованс... Ни ту нисам био сам. Бејах у друштву једне госпође; али то није била она госпођа из „Гранд Хотела".., та госпођа из гостионице Морис беше висока, витка, у црнини, са капом испод које јој је провиривало неколико коврџица и која јој је окружавала бледо лице... Дакле, за осам дана променио сам две драгане... Тај пријатељ Емилио живи у Милану, улица Александра Манцонија, 10. Јесте ли написали?

Адвокат написа, диже главу и ослушкиваше.

— Напослетку — рече Стефано, спустивши остатак цигарете у пепеоницу — упутићу вас на мога пријатеља Чезара ди Сан Себастијано. Он ме је срео у Турину једно вече, када сам шетао са једном госпођом. Јавио ми се. Тај несрећник Чезаре ди Сан Себастијано веома је кратковид, те, како смо становали у истом хотелу, молио ме је сутрадан да га прикажем својој жени. Морао сам му рећи — видите ли до чега човека може довести кратковидост туђа! — да та госпођа, с којом сам био у хотелу, није моја жена, те се он веома збунио, много више, наравно, него ја. Дакле, да бисмо се разумели, та госпођа није она из Напуља, нити она друга из миланског хотела, па ни она из хотела Морис.

То изјавите сасвим слободно: нико вас неће моћи утерати у лаж... Чезаре ди Сан Себастијано живи у Турину, улица Ланграњ, 13. Сада, видите, имате драгоцен материјал, тако да је Јеленино ослобођење обезбеђено... Јер, када је толико авантура које се утврђују сведоцима, колико ли их је тек за које нико не зна?

Смешећи се, устаде и приђе прозору, да још један поглед баци на лишће које је ветар лелујао.

Адвокат Пиједро Квадрели био је ван себе од чуда и непрестано је у руци окретао оловку којом је писао адресе.

— Морам рећи да се дивим вашој честитости — рече напослетку. — Ви сте хтели да помогнете правду, жртвујући самога себе.

Гроф се наједаред окрену и прсну у грохотан смех.

— Правду?... Та зар ви верујете у правду, ви... адвокат? — рече му.

— Онда сте свакако хтели да дате доказа о својој љубави која вас везује за грофицу?

— Не. Ја њу не волим! — рече Стефано хладно. — Не волим је ни најмање?

— Па онда?... Грофица ће овом парницом потпуно оправдати свој поступак, а ви ћете бити изгубљени...

— Мислите? — рече Стефано, иронично се смешећи. — Зар ви мислите да је човек, који је неверан својој жени и који сваких осам дана мења драгану, изгубљен у очима јавног мишљења? Али о томе није реч. Ви се питате зашто сам ја дошао да спасем жену коју не волим и да откријем неке чињенице свога интимног живота? Ви заборављате да се о породици Уберти ди Сан Гвискардо причало и сувише много, те хоћу, управо ја морам да спречим да један члан те породице носи робијашку одећу. Ја имам обзира према својој породици, а не према грофици. И молим вас да то кажете Јелени, да се на би заносила. Према њој немам ни љубави ни милосрђа; када изиђе из тамнице нећу ја хтети више ни да видим. Реците јој то, молим вас. Нећу више ни да је видим. Јесте ли ме разумели?

Адвокат одговори готово свечаним гласом:

— Разумео сам вас. Нећете више ни да је видите.

Настало је кратко ћутање, које се тој двојици људи учинило као вечност. Напослетку гроф приђе адвокату Квадрелију и лако га удари по рамену.

— Ви се много заносите у погледу Јелене — рече он хладно.

— Ја? — одговори адвокат, коме се учини као да га је ударио гром из ведра неба.

— Ви се много заносите у погледу Јелене — понови Стефано, као да није ништа чуо. Мислите да је Јелена жртва; а не знате да бих ја био један од најбољих мужева, када би... и да бих, пошто сам навео неколико страшних сведока против себе, могао навести огроман број још страшнијих против Јелене. Када бих на пример узео за сведоке: директора Народне Библиотеке у Риму, директора Клинског Музеја, директора Грандидијерове колекције у Лувру, и многе друге који знају да сам од неког времена прегао на посао, не за то да бих издржавао своје драгане, које су од оних жена којима није потребно издржавање, него из других разлога... Јелена би пропала... била би осуђена на десетак година робије.

Припали још једну цигарету, па онда додаде:

— Ви се много заносите у погледу Јелене!

— Обратићу се одмах тим сведоцима — рече адвокат Квадрели. — И отићи ћу да саопштим тај радостан глас грофици.

— Отидите, отидите! — промрмља гроф Стефано, смешећи се.

Стиште адвокатову руку, мало се поклоновши, а затим изиђе.

Чим је мало одмакао, изиђе и гроф Квадрели, седе у једна кола и одвезе се до судске тамнице.

Био је сав срећан: имао је у рукама не само материјалну слободу плаво-око Јелене, него и све друго, што ју је могло окружити ореолом трајнијим од нежног мириса, који јој је лебдео око лепе главице. Јавно мишљење ће осудити грофа и бити на страни младе и бојажљиве грофице. Не могу се кидати никакве брачне везе. Јавност то грозно осуђује.

У својој ћелији, коју је плаћала, седела је нежна и витка Јелена и читала неку књигу крај стола, на коме су још стојали остатци доручка; чувши шкрипање браве, млада жена устаде и насмеши се на Пијетра Квадрелија који је улазио.

— Изгледате ми много задовољни, адвокате! — рече она својим лепим гласом.

— Задовољан? Срећан сам, а имам и зашта да будем срећан — одговори адвокат.

И пошто је сео до ње, крај стола, причао јој је подробно о походи грофа Стефана и шта му је све он говорио. Очекивао је да ће се лепо лице младе жене засијати од радости, међутим

запрепастио се, управо збунио, када је видео, како се то лице, што је он даље причао, све већма мршти и бледи.

— Дакле? — рече Пијетро Квадрели. — Зар немам зашто да будем срећан? Ви сте победили, победили сјајно... бићете ослобођени...

Јелена га погледа у лице, па онда рече хладно:

— Зар нисте разумели ствар?

— Како? Шта да разумем?

Млада жена се презриво насмеши и рече:

— Све су то лажни сведоци!

Адвокат Квадрели се трже и стаде је укочено гледати.

— Шта велите? — упита је.

— Велим да су то све лажни сведоци — рече опет Јелена. — Лажни! Познајем их све; присни пријатељи Стефанови, за кога би они скочили и у ватру и у воду. Од свега тога, што вам је он причао, није истинита ни једна једина реч. Он их је молио да га помогну и да спасу мене ради части његове породице; и они ће ме спасти, сведочиће лажно и заклеће се криво... Хоћете ли доказа? У „Гранд Хотелу“, у Милану, била сам ја с њим!

— Па онда, грофице, ја не разумем... — прекиде је адвокат.

— Не разумете? Ствар је веома проста. Мој муж се свети; свак се свети на свој начин. Стефано се свети на свој начин. Стефано се свети тиме што ме племенито отура од себе... Ја, додуше, не могу побити сведочења његових сведока. А и како бих то могла чинити? Која ће још оптужена особа побијати сведоке који су дошли да је помогну? Ја ћу ћутати, лаж ће проћи, и игра ће бити добивена.

Била је веома узрујана. Њене нежне, мале руке грчевито су се стезале. Пошто је ћутала неколико тренутака, настави:

— Мој муж вам је морао још нешто рећи. Шта вам је рекао?

Пијетро Квадрели се снебивао. Како да јој каже оне сурове и оштре речи које јој Стефано поручио? Посматрао је како је нежна, бојажљива, осетљива, те се бојао да је те речи не поразе.

— Дакле? — упита Јелена.

— Дакле — рече адвокат — гроф ми је рекао да вам кажем...

Застаде и опет; требало је казати поруку, сувише сурову поруку. Још се снебивао, био у великој недоумици. Напослетку се одлучи. Можда ће се то баш свидети Јелени.

— Шта је дакле рекао да ми кажете? — упита Јелена, у чијем се дрхтавом гласу опажало велико нестрпљење.

— Рекао ми је да вам саопштим — настави Пијетро — да он према вама нема ни љубави, ни милосрђа; да ће, када се ви пустите у слободу, све бити свршено, и да неће више ни да вас види...

Јелена скочи као рањена лавица и јурну ка адвокату.

— То је, дакле, рекао? — изусти она пискавим гласом, пружајући руке које су дрхтале. — Да се ви не варате?

— Како бих могао да се варам?

Јелена му окрену леђа и стане грозничаво ходати по ћелији. Адвокат је више није могао познати; њене плаве очи севале су као муња, а мали зуби угризали су усне, из којих је текла крв. Прави бес беше обузео младу жену.

— Мрзи ме! узвикну она, говорећи сама са собом. — Мрзи ме и презире ме: најпре ми добацује котву, па ме онда отура. Не може то тако бити.

Застаде, погледа адвоката, па затим, као да је хтела искалити своју страст, рече:

— Ја сам била неверна своме мужу. Нисам га волела. Био је сувише добар. Трошила сам махнито, на своју таштину, а он је морао радити. Цела је истина да је радио; проучавао је мајолику, која је увожена у Енглеску и Француску и скупо плаћана. Радио је и обожавао ме, а ја га нисам волела. Једнога дана изневерила сам га; затекао ме је где пишем љубавно писмо. Отео ми га је и опалио ми шамар, ја сам планула, изгубила главу и пуцала на њ. То је истина.

Те речи изговорила је збуњено, журно, а у очима јој је буктала нека унутрашња ватра, која је обасјавала цело лице. Затим је наставила:

— Заузмите се да ме пусте на слободу! Кајем се; хоћу да будем добра. Он ме више не воли... Али ја волим њега, хоћу да будем његова, победио ме је... Вратићу се к њему; не дам му да ми умакне.

Пијетро Квадрели и нехотично обухвати једним погледом то нежно тело мале лавице и одмах разумеде шта значе те речи: „не дам му да ми умакне“.

— Волим га, волим га, волим га! — настави Јелена, покри лице рукама и бризну у горак плач. — Знам да ме презире, али ћу бити тако добра, пашћу му пред ноге, бићу му робиња. Не, не дам му да ми умакне, он ме не сме оставити да умрем! Ја хоћу свога мужа, јер га волим и хоћу да га усрећим...

Адвокат Пијетро Квадрели устаде и приђе младој жени.

— Не бојте се — рече. — Бићете зацело пуштени...

— Одиста? — узвикну Јелена, откри лице, орошено сузама, и ухвати адроката за руке.

Квадрели угризе усне. Гледајући је тако пред собом, обузету пламеном страсти, био је на живим мукама. Долазило му је да јурне и да је стегне у загрљај и за часак је морао зажмурити, да би одолео искушењу. Чинило се да је она то опазила, јер наједанпут спусти руке и рече сухопарним гласом:

— Хвала вам; надам се у вас...

— Ништа се не брините, грофице. Одморите се! — рече јој Пијетро Квадрели. — Потребно вам је да се мало одморите; умирите се, грофице...

И, видевши да говори глупости, узе свој шешир, црни кожни портфељ и поклони се. Јелена му пружи руку, смешећи се очима које још беху орошене сузама.

Када је био у колима, која су га возила у његову канцеларију, Пијетро Квадрели покуша да прибере мисли и да дефинише своје утиске; наједаред се стаде сам са собом смејати.

— Па сад ти воли жене! — премишљао је. — Ето мужа који је обожавао жену, и радио за њу, и која му је била цео његов свет. Жена га је изневерила. Ето мужа који је поручио да је презире, који је отура, неће више ни да је види... И жена га обожава... Па, шта више воле те жене? Миловање или бич?

Наже се да погледа белца, који је тромо каскао, па онда настави мало јачим гласом:

— Бич!

Кочијаш распали бичем. Белац појури живим и веселим кораком.

— Тако је! — промрмља адвокат Пијетро Квадрели и блажено се завали у колима.

С талијанског
Михаило Добрић.

ОПЕРАЦИЈЕ НА ТОПЛИЧКОМЕ ВОЈИШТУ ПОСЛЕ ОСВОЈЕЊА НИША

ОД 29. ДЕЦЕМБРА 1877 ГОД. ДО 22 ЈАНУАРА 1878 ГОДИНЕ.[1]

После освојења Ниша, Врховна Команда наше војске имала је овај план за даље операције: моравски и тимочки корпус под командом команданта моравскога корпуса, да оперишу ка Приштини и то моравски корпус долином Топлице преко Преполца, а тимочки корпус Пустом Реком и Медвеђом у долини реке Лаба. Шумадиски корпус упућен је да оперише долином Ј. Мораве ка Скопљу. Према овом операцијском плану командант моравскога корпуса почео је још 25. децембра упућивати поједине делове моравске дивизије ка Куршумлији са задатком, да се појача Ибарска дивизија, која је била на положајима Барловски Висови—Точански Вис, а по паду Ниша упућен је и остатак моравске дивизије ка Куршумлији, тако да је 6. јануара цео моравски корпус био према Куршумлији. У овоме времену Хафис паша је посео главном снагом положаје на десној обали Топлице, Баћоглаву—Самоков—Соколовица, а слабе предстраже истурио је на линији Микуљански Вис—Мачковачки Вис—Топлица.

Хафис паша сазнавши за групирање моравскога корпуса у долини Топлице у циљу напада на Куршумлију, реши се да не прими борбу северно од Куршумлије нити на непосредној десној обали Топлице, већ на Самокову и Преполцу, те зато турске предстраже напустише Куршумлију 6. јануара пред вече и повукоше се на Самоков.

Време од 7. јануара, када смо понова ушли у Куршумлију па све до 19. јануара употребљено је од стране моравског кор-

[1] Из рукописа Српско-Турски Рат од Ђенералштабног потпуковника Петра Пешића. (Секције наше Ђ.штабне карте Куршумлија, Прокупље и Јанкова Клисура).

пуса на припрему за напад на непријатеља на Самокову, као и да се сачека тимочки корпус да дође у тактичку везу с моравским корпусом. У циљу припреме за напад на Самоков заузет је 12. јануара вис Соколовица на десној обали реке Косанице, а 16. јануара заузет је положај северно од села Високе, такође на десној обали Топлице и извршено је успешно рекогносцирање Самоковског положаја. Напослетку 17. јануара покушано је од наше стране да се заузме положај на левој обали Косанице код села Раче, али без успеха.

За ово време док је моравски корпус припремао напад на Самоков, тимочки корпус наступао је Пустом Реком и ближио се своме оперативном циљу. Овај корпус отпочео је кретање из Ниша 2. јануара и 3. јануара био је сав сконцентрисан на линији Злата—Бојник—Лебане и то: дунавска дивизија код Злате, књажевачка војска код Бојника а крајинска војска код Лебана. За време овог наступања наше су трупе наилазиле на слаб отпор од стране мештана Арнаута, али сви су ти сукоби безначајни и немају тактичку вредност.

Командант књажевачкога корпуса задржао се на овој линији све до 12. јануара у циљу насилнога извиђања непријатеља и земљишта и тек 13. јануара предузео је даље операције. За ово време вршено је извиђање у свима правцима и то: дунавска дивизија преко села Статоваца у правцу Куршумлије и преко Бубинца у правцу Петрове Горе. Књажевачка војска извиђала је у правцу села Ивања, Гајтана и Бучумета, а крајинска војска долином Медвеђе до Црнога Врха и Шуманском реком до Гургуровца. На основу овога извиђања командант тимочкога корпуса саставио је следећи план за даље наступање:

Крајинска војска наступа од Лебана долином Медвеђе у бок и позадину Хафис паше на Преполцу; књажевачка војска наступа од Бојника Кадиначком реком, Слишанском реком, преко села Слишана, Гајтана, на Секирачу; а дунавска дивизија наступа од Злате преко Петрове Горе, Радана планине и села Прекорађе ка Преполцу.

Према овом маршевском плану издата су потребна наређења, а покрет је отпочела само књажевачка војска 13. јануара у јутру, кога је дана пред вече ова војска заноћила у селу Гајтану, а остале две колоне прешле су у операције тек 14. јануара.

Овога дана све су три колоне наступале одређеним маршевским циљевима и то књажевачка војска од Гајтана преко планине

Мађена, где је наишла на јак отпор од стране Арнаута, и ове приморала на одступање тек пошто је артилерија ушла у дејство.

Крајинска војска овога дана доспела је до Бучуметскога положаја без великога отпора од стране Арнаута и отпочела је одмах утврђивати овај положај.

Дунавска дивизија кренула се к Прекорађи такође овога дана у зору и успела је, да с претходницом од 2 батаљона пешадије, 1 лаке батериіе и 1 чете пионера доспе до села Власи, где је и заноћила, а с главнином је заноћила у селу Богујевцу.

Следећих дана 15., 16. и 17. јануара крајинска војска и дунавска дивизија нису могле даље наступити, док се путови не оправе и кретање је продужила само књажевачка војска, која је тек 16. јануара доспела до села Заграђе, 17. јануара наступила је преко села Трхе и заузела положај Трпезу после упорне борбе с Арнаутима. Књажевачка војска овога дана заноћила је овако: коњички ескадрон у селу Д. Хртици, књажевачка бригада I класе с 1 батеријом на Трпези, а комбинована бригада и 1 батерија у селима Трха, Кула и Заграђа.

Књажевачка војска заиста је учинила огромне напоре приликом наступања кроз ово планинско и безпутно земљиште у месецу јануару, када су били огромни снежни сметови. Наступање и издржљивост ове војске заслужује сваку похвалу, а да се види с каквом је тешкоћом то извршено износимо извод из званичне релације команданта тимочкога корпуса.

„У опште морао би се цео простор по захтевима војничких правила, не само у зимње, но и у летње доба непроходним сматрати, и од Слишана на даље за таковога су га и сами Арнаути држали, јер никада од Слишана даље није нога турске војске ступила, нити је ова продирати могла, а о пролазу топова никад ни помена не беше, те то је много причинило, да су Арнаути изненађени овим појавом, видећи тиме пресуду изречену, малаксали духом, и ако су у маси покушавали борити се на сваком вису“.

„Терен је већим делом ниском шумом покривен, која пролаз за пешаке и коњанике отежава, а за кола и топове још већи напор захтева. Што се више терен пење, тим путови све хрђавији, а грмови све израснији“.

„Путова има просто пољских, како су их кола врло незнатном употребом и ноге човечије обележиле; но разлика између површине ових и површине осталога земљишта само је та, што

су обележени, а често и ово савршено престаје, па је пут тамо, куд ко продрети може".

„Од најпредњих одељења, која су се борила, до зачеља коморе, копало се је, дрвље секло, снег разгртао, јаруге затрпавале, топови, каре, кола спуштала, и уз брдо вучена, а дуж целе те линије стајали су официри и старешине, надзиравајући, а често и сами радећи, примера ради".

„Артилерија маршира постепено напред те да се дохвати положаја Трпезе. Топови су често растављани и на рукама извлачени и спуштани. Где се је запрега уз брдо употребљавала, ту је по 6 пари коња и по 10 пари волова упрезано. — Нагиби потока Трха тако стрми, да пешак обично седне, па се стоциља доле, код артилерије на том месту коњи се испрежу, и водећи их на ниже, легну тоциљајући се на коленима и трбуху. Топови се спуштају сваки са по 60 до 100 пешака на пајванима, но тако, да се пешак једном руком придржава за грм, а другом пајван устеже, јер опанак клизи. Један се топ преврне и пребије једном пешаку руку. И по трећи пајван веже се за топ, а обори израсли грм, веже се пајван за стабло, поседа по 12—20 пешака на гране као тежиште, и на послетку тим начином једва постане могућно топове спуштати".

„Артилеристи и пешаци показали су чудо од издржљивости. Ко не беше рањен имађаше модрице. Ни ракије не беше на расположењу да се ови јунаци награде. После неколико дана имадоше они неслана кувана кукуруза место леба. Понос одржа их добро расположене, а на висини задатка".

„Да је војска, и поред свих тих препона и тешкоћа, ипак стигла 17-ог на последњи положај, одакле се одређеном акту приступити могло, заслуга је само моралне снаге војске и енергије старешинске".

„Због свих ових незгода маршеви су били кратки и наступање врло постепено и опрезно, све с положаја на положај. Тако:

„1-ви дан из Црквице на положај Слишана.

„2-ги дан из Слишана на положај Гајтан—Вртоп.

„3-ћи дан са Вртопа на положај Мадана.

„4-ти дан са Мадана на положај Свињиште—Заграђа и

„5-ти дан из Заграђе на положај Трпезу (Мрдар).

„Сви су ови положаји били врло згодни за борбу. Маршеви су били кратки од 2—3 сахата даљине. Узрок овог спорог кретања даљине био је још и тај, што се хтело у исто време да се

и земљиште од непријатеља очисти, да не би непријатељ изненадио. Због тога је и пешадија у више колона ишла, те да би у стању била и да напада и да борбу прими у свима правцима, а да не буде изненађена, и да се узајамно потпомажу поједине колоне међусобно.

„Велика зима, вејавица, велики снегови, у које су људи често западали, и магла која је преглед отежавала, били су узрок, те је марш још већма отежаван“.

Осамнајести јануар употребљен је од стране команданта књажевачке војске, да се што боље групише за даљи рад и у том циљу је наредио, да књажевачка бригада I класе с једном лаком батеријом заузме село Мачју Стену и село Хртицу, а комбинована бригада с обема пољским батеријама да поседне положај Трпезу.

Крајинска војска овога дана заноћила је у селу Дукату у Медвеђи, а дунавска дивизија доспела је око 3 часа по подне из села Власе до села Мехање, где претходница беше заустављена од Арнаута, али после малога отпора они напустише ово село и одступише ка Преполцу.

Деветнајести јануар употребила је књажевачка војска за даље наступање к своме објекту и доспела је до села Шајковца, где је дочекана од стране Арнаута, али после енергичне борбе протерала их је и заноћила је у околини овога села. Пред ноћ примећено је, да се путем приштинским креће једна турска колона у јачини око 4 табора, али услед тога што је мрак ускоро пао није се могло утврдили где је даље наступала.

Крајинска војска овога дана остала је на положају код села Бучумета и села Гајтана, а дунавска дивизија добила је заповест од команданта моравског корпуса, да напусти даље наступање преко Механе у десни непријатељски бок, већ да два батаљона остави у селу Власи, а с осталом снагом похита Куршумлији преко Товрљана и села Дединца, што је извршено и ова дивизија претходницом је ноћила у Г. и Д. Дединцу, а главнином у Товрљану.

На тај начин на дан 19. јануара, када је моравски корпус нападао на Самоков, тимочки корпус је био са књажевачком војском код села Шајковца, крајинском војском код села Бучумета и Дуката, а дунавска дивизија ушла је у састав моравскога корпуса и ноћила је делом код села Товрљана а делом код села Де-

динца, што значи, да су на дан одсуднога напада ова два корпуса, који су имали исти објект дејства, били на фронту Шајковац—Бучумет—Товрљане—Куршумлија а што износи 60 километара и показује велико растурање снаге.

Као што смо мало пре рекли, 19. јануар је одређен од стране команданта моравскога корпуса, као главнога команданта на целоме овоме војишту, за напад на Самоков и у томе циљу он је издао ову заповест:

„1. Алексиначка бригада (6 батаљона), командант потпуковник Јован Прапорчетовић наступа Косаницом до села Костраће па ка Самокову противу главнога утврђења на коти 729.

2. Крушевачка бригада I класе (5 батаљона), трнавски батаљон и брдске батерије, командант мајор Љубомир Остојић, наступа с 4 батаљона преко Здравца гребеном Самоковским, а два батаљона и две брдске батерије долином Бањске ка коти 729.

3. Три тешке батерије заузеће положај на Соколовици а 1 тешка батерија на Баћоглави и све имају циљ дејства Самоков.

4. Јагодинска бригада (3 батаљона) осигураваће десни бок, а 1 чета крушевачке бригаде и коњица леви бок борбенога поретка“.

Према овој заповести поједине нападне колоне отпочеле су покрет у 9 часова пре подне, јер раније се није могло због велике магле, и око 12 часова алексиначка бригада успела је, после великог напора, да заузме стрељачке ровове испред главнога редута на Самокову. Даље напредовање ка главноме редуту било је врло отежано, јер је предтерен био ванредно брисан и брањен од стране Турака, али ипак после тешкога напора храбри алексинчани примакоше се до на 50 метара од редута. За ово време и јагодинска бригада дошла је у висину алексиначке бригаде и отела је мањи шанац на Самокову, а брдске батерије заузеле су положај и отпочеле ватру противу главнога редута. Међутим баш у овоме решавајућем моменту, када су се наше трупе спремале на јуриш, пала је таква магла и наступила страшна вејавица, да се изгубила свака веза и могућност командовања у циљу даљега напада и командант је наредио, да се одступи на положаје одакле је и отпочео напад. На тај начин 19. јануара у вече остао је распоред на бојишту исти, какав је био изјутра, а који смо раније изложили.

Следећа два дана 20. и 21. јануара командант моравскога корпуса није предузимао никакав напад на непријатеља, а код тимочкога корпуса за ово време десили су се ови догађаји.

Двадесетога јануара само је књажевачка војска водила борбу с оном непријатељском колоном, што се појавила 19. јануара пред вече од Приштине и после великих напора успела је да је разбије и остане господар положаја око села Шајковца и на десној обали реке Брвенице, а остали делови овога корпуса нису ништа радили.

Двадесет првога јануара такође цео тимочки корпус, као и моравски корпус нису ништа радили; једини изузетак учинила је крајинска војска, која је добила наређење да се крене Медвеђом к Мркоњу и заузме положај на десној обали потока Недевца. Командант крајинске војске кренуо се у циљу извршења овога задатка наступним маршем с претходницом у јачини од 1 ескадрона коњице, 1 батаљона пешадије, 2 брдска топа и 1 чете пионира. Непријатељ, око 200 Арнаута, био је посео положај код села Мађедонаца и кад је наишла наша претходница, он је пропустио да прође и тек је отворио ватру, кад је главнина дошла на добар домет пушке. Положај је био поседнут са стрелцима у два реда и ватрено дејство отпочели су стрелци у другој линији, а I ред ред је чекао заклоњен у заседи.

Наша главнина одмах се развије за борбу и то 1 батаљон са 2 брдска топа на самом правцу наступања, 1 батаљон лево преко села Дуката, а 1 батаљон десно преко Дедиња са задатком, да се обухвати непријатељ с оба крила и бока.

Кад се наш борбени поредак приближио на добар домет пушке, онда Арнаути из I стрељачкога строја отворе јаку ватру на нас и успу да тренутно задрже даље наступање борбеног поретка, али наши се убрзо приберу и продуже енергично наступање и приморају непријатеља на одступање.

Главнина ове колоне заноћила је у селу Балтићу с предстражама на десној обали Бањске реке и код Мађедонаца.

Командант моравскога корпуса решио се да понови напад на Самоков 22. јануара и у томе циљу издао је ову заповест:

„1. Алексиначка бригада I класе под командом потпуковника Јована Прапорчетовића напада из долине Косаонице до села Костариће па на Самоков.

2. Јагодинска бригада I кл. под командом капетана Саве Петковића напада на Самоков, лево од алексиначке бригаде I кл.

3. Крушевачка бригада I кл. и чачанска бригада I кл., 1 брдска батерија и 2 чете пионира под командом мајора Аксентија Јаковљевића нападају из Бањске и Топлице на Самоков и то крушевачка бригада из Бањске, а остали из Топлице.

4. Четири тешке батерије заузеће положај на Соколовици, а 2 тешке батерије на Баћоглави и све отварају ватру на Самоково.

5. Дунавска дивизија наступиће преко села Арбанашке и Соколске планине у позадини Самокова.

6. За осигурање деснога бока упућују се оба батаљона ћупријске бригаде, 1 лака батерија и оба ескадрона коњице под командом мајора Бранка Васиљевића.

7. Чачански и крушевачки батаљони отпочеће напад у 7 часова пре подне, а алексиначка бригада у 8 часова пре подне".

Кретање колоне отпочело је према издатој заповести и око 10 часова пре подне средња колона успе да освоји стрељачке заклоне на Самокову и да примора Турке на повлачење у главни редут. Сад се развила енергична борба између нас и непријатеља, средња колона ускоро је потпомогнута чачанском бригадом с деснога крила и ћупријском бригадом с левога крила, али отпор непријатеља је био тако силан, да је наступање било скопчано с огромним жртвама, али ипак наши храбри војници успеше да се приближе редуту до на 30 метара. Борба је трајала до 6 часова у вече, кад је прекинута и обе стране заноћише једна према другој, Турци у својим шанчевима, а наши на неколико десетина корака испред ових.

За ово време док је моравски корпус нападао на Самоков, дунавска дивизија наступала је к одређеноме циљу, али услед великих сметова и рђавога пута једва је стигла до села Арбанашке, где је и заноћила.

У овоме распореду добио је командант моравскога корпуса депеше Врховне Команде у поноћи 22./23. јануара, да је примирје закључено и да непријатељства престају, те су тиме завршене операције на овоме војишту.

Оцена. Операције долином реке Топлице, Пусте Реке и Медвеђом ка Приштини служе као пример за правилан рад у планинској војни и по зимскоме времену. Цела просторија по којој су имали оперисати моравски и тимочки корпус планинскога је карактера, с врло малим бројем комуникација, које су рђаве и тешко пролазне за артилерију и коњицу, са насељењем врло слабим и ништавним потребама за живот војске. У ономе времену цела ова просторија била је врло слабо насељена, тако да није могло бити говора о употреби кантоновања ма и најгорега вида, мешовитога кантоновања. Кад се овоме дода, да је ова

зона операција за ова два корпуса била насељена Арнаутима, који су своје домове јуначки и очајнички бранили, онда су нам јасне све тешкоће с којима су се борила ова два корпуса, као и поштовање и похвала данашњега покољења нашој храброј народној војсци, која је све те тешкоће стојички савладала. Оперисати с младом недисциплинованом народном војском, вођеном слабим и неуким старешинским кадром по потпуно планинскоме крају, готово без икаквих комуникација, насељења и средстава за живот, у месецу декембру и јануару, по највећој зими и снежним сметовима, узнемириван свакога часа и заустављан на свакоме кораку од мештана, дивљих и крволочних Арнаута, заиста представља велике тешкоће и најбољи је тип четничкога ратовања. У опште, ово је најтеже и најбоље дело наше војске, које је показало, да су наши војници подобни да изврше и најтеже задатке, који могу пасти у део најбољој војсци за време једнога рата. Глад, зиму, неспавање, планину и Арнауте наши војници су издржали јуначки са мирноћом и пожртвовањем достојним сваке похвале и признања.

Да би од ових сјајних операција наше војске извукли што више поука, да их критички пропратимо и видимо у чему их наука одобрава или осуђује.

1. Наш операцијски план освојења Ниша, првога стратегијскога објекта, био је: са два корпуса оперисати ка Приштини, а једним корпусом преко Врања ка Скопљу; дакле, узет је за важнији објект Косово Поље од Овчега Поља, односно да је главни операцијски правац долина Ј. Мораве. Ми не можемо детаљно проучити ово питање, јер је оно по све поверљивога карактера, али можемо само констатовати, да је за ондашњу ситуацију на ратишту правилно рађено и то из ових разлога:

Косово Поље везано је директно и највише с идеалима нашега народа; годинама, вековима наш народ је васпитаван, да понова буде господар Косова Поља, та идеја толико је ухватила корена у свима слојевима нашега народа, да је Косово Поље била његова жижа, оно је казивало све, оно се идентификовало с идејом ослобођења Српства, оно је било народни идеал. Па зар су народна војска и старешине народне војске могли другојачије радити, а не онако како су васпитавани, чезнули и желели да раде, да дођу на Косово и причесте се у цркви Грачаници? Зар се могло мислити, да ће хладна начела Стратегије скренути с пута топлих жеља, силнога одушевљења и народнога идеала?

Не, то би било неприродно, а неприродност се не сме тражити ни од војске.

Поред тога операцијски правац Ниш—Врања—Скопље за оно време био је незгодан и у погледу географско-топографском, јер је требало оперисати кроз Грделичку Клисуру, која је била добро поседнута и утврђена, те се операцијски план наше Врховне Команде правда тиме, што операцијски правац Ниш—Врање—Скопље не одговара начелу угодности, и ако је геометријски краћи од операцијскога правца на Приштину.

Напослетку операцијски правац долином Ј. Мораве није онда одговарао ни начелу безбедности, јер је на своме десноме боку у Јабланици, Медвеђи и Пустој Реци имао становништво непријатељски расположено противу нас и врло дрско и енергично као што су Арнаути, а код Куршумлије дрскога и чувенога Хафис пашу с довољно јаком војском.

Дакле као што се види, операцијски правац Топлицом и Лабом био је дужи, није водио најважнијем географско-стратегијском објекту, али је био удобнији и безопасан, те зато држимо, да се може узети да је операцијски план наше Врховне Команде био добар, а читаоцима остављамо да детаљно промисле о свему овоме и изведу за себе закључак, јер као што рекосмо питања ове природе нису за научну дискусију и ширу јавност.

2. Моравски корпус је употребио време од 6.—18. јануара за насилно извиђање непријатеља, што је и сувише много, те представља мало енергије и велико оклевање, а то је врло штетно у нападним операцијама, јер се даје браниоцу могућност да се уреди, утврди и добије појачања; те тиме и компромитује успех у нападу. Нема спора врло је важно, да се пре напада изврши детаљно извиђање непријатеља, да се утврде ослоне тачке за напад и да се изврши групирање снаге, али ипак то не значи одузети нападу његове најважније одлике: брзину и одлучност, а оваквим радом ми смо то учинили, јер смо провели 11 дана у извиђању, пипању и припреми за напад, што је свакојако много.

8. Овај застој у офанзиви видимо у томе времену и код команданта тимочкога корпуса, јер је од 2.—8. јануара, дакле 7 пуних дана употребљено, да корпус дође из Ниша до линије Злата—Бојник—Лебане, што у ствари износи свега два дана марша, а од 8.—12. јануара остао је потпуно пасиван на овој линији не предузимајући ништа и тек после 4 дана нерада предузима се извиђање непријатеља у појединим правцима. Према

томе може се слободно рачунати да је био прекид у операцијама за 10 дана, што је врло штетно код офанзиве. Офанзива се мора водити енергично и дрско, нарочито после једне сјајне битке, као што је била битка код Ниша, иначе нема успеха у нападу.

4. Као што рекосмо, тимочки корпус био је 8. јануара на линији Злата—Бојник—Лебане у три групе, а на фронту од 23 километра у правој линији, што је сувише много за један корпус данашњега састава, а камо ли за ондашњи састав и јачину наших корпуса. Тимочки корпус 8. јануара био је сувише развучен у једној линији, подељен у три групе скоро исте јачине, свака на 10—12 километара једна од друге, без корпусне резерве, а све је то противно начелима Тактике, јер је овакав распоред снаге врло незгодан за успешне операције. Истина, може се у неколико правдати овај распоред планинским карактером земљишта, где смо приморани оперисати на широким маршевским фронтовима, али то не значи да се треба поделити на три, или више подједнако јаке групе и оперисати сасвим раздвојено, већ и овде мора се узети један пут за главни правац дејства, и ту упутити главну снагу, а на осталим правцима дејства упутити слабе колоне и одељења за дејства у бок и позадину браниоца.

Задатак тимочкога корпуса био је: кооперисати с моравским корпусом противу Хафис паше на положајима Самоково—Преполац. Да је задатак овога корпуса био, да кооперише с моравским корпусом противу Приштине, онда би главнина корпуса требала неминовно бити упућена долином Медвеђе, а споредна одељења за обезбеђење бокова корпуса од Арнаута и за дејство на непријатељске бокове била би упућена од Бојника на Петрову Гору и од Лебана на Ђулекаре. Али тимочки корпус није имао тај задатак, већ да оперише ка Преполцу, значи објект његов мора бити околина Преполца. Настаје питање: којим правцем је требало упутити тимочки корпус, па да изврши најбоље свој задатак, да ли да избије на крило непријатеља на Преполцу, или на његов бок, ширу или ужу позадину непријатеља на Преполцу.

У времену, о коме ми говоримо, положај Преполац чинио је теренски одсек између Добриновачке реке и Раљске реке, те према томе његово десно крило било је Раљска река и није прелазило на Прветички и Орлијански вис, што значи, ако би се хтело да дејствује на десно непријатељско крило у циљу обухватнога напада, онда тимочки корпус морао би наступати од Злате преко Статоваца—Новога Власа на фронт караула Орлијански Вис—к. 895.

Ако би се хтело упутити главни правац дејства на бок и позадину непријатеља на Преполцу, онда би требало избити на фронт Преватички Вис—Мрдаре, те би и корпус требао наступати долином Големе реке на Магаш—Кавгалију—Кутлово, или на Раковицу, на одсек Мачја Стена—Раковица.

Напослетку, кад би тимочки корпус хтео дејствовати у позадину непријатеља на Преполцу, онда је требало изабрати пут долином Каменичке реке на фронт Мрдаре—река Брвеница.

С обзиром на ондашњу нашу народну војску, неподобну за велике маневре, као и на карактер земљишта и доба године, држим да би најбоље одговорило ситуацији, да је тимочки корпус упућен у дејство на фронт Орлијански Вис—Мрдаре, те зато није требао бити овај корпус развучен на линији Злата—Бојник—Лебане, већ је требао бити концентрисан на фронту Злата—Бојник и то главнина корпуса код Бојника, а једна споредна колона у јачини: 1 вод коњаника, 1 батаљон пешадије, 1 брдска батерија и 1 чета пионира код Злате. Главнина корпуса наступала би на фронт Матарово, а споредна колона на Орлијански Вис. Сем тога за обезбеђење левога бока од Арнаута требало је упутити 1 батаљон пешадије од Бојника на Бучумет—Секирачу.

На овај начин тимочки корпус би најбоље извршио свој задатак и радио по начелима Тактике,

Међутим командант тимочкога корпуса наступао је с фронта Злата—Бојник—Лебане у три раздвојене групе: дунавска дивизија преко Петрове Горе на Раден Планину, књажевачка војска преко Слишана на село Гајтан, а крајинска војска реком Медвеђом до Црнога Врха, што износи у правој линији 23 километра. И ако је земљиште планинско, ма да се наступало кроз становништво непријатељски према нама расположено, по зимскоме добу и са тенденцијом четничкога ратовања у циљу умирења Арнаута, ипак је погрешно с једним корпусом народне војске слабога састава маршовати у три групе с маршевским фронтом од 23 километра.

Један корпус, упућен на самостално дејство засебним оперативним правцем, као самостална оперативна јединица наступаће редовно у две, а у планинскоме земљишту и три колоне, али увек мора бити једна колона главна, где ће бити маса корпуса, а остале споредне. Сем тога, у овим приликама корпус може користити и већи реон маршовања, односно већи маршевски фронт, а у планинскоме земљишту још већи. У маневарскоме зе-

мљишту маршевски фронт у почетку марша може бити око 10 километара, а при крају марша, кад се улази у зону маневровања, треба да се сведе на борбени фронт око 6 километара, а ако је земљиште планинско онда и до 10 километара. Наравно све ово важи кад је корпус самостално оперативно тело, иначе, ако је у саставу армије, онда ће најчешће бити саставни део колоне, која ће бројати редовно два и више корпуса.

5. Књажевачка војска извршила је марш од Бојника до Трпезе за 5 дана и прешла свега 44 километра и то: првога дана до Слишана 16 километара, другога дана до Гајтана 9 километара, трећега дана до планине Мајдана 5 километара, четвртога дана оправљен је пут и доспело се до Заграђе, 4 километра, и петога дана стигла је у Трпезу, 10 километара. Дунавска дивизија учинила је првога дана марша од 18 километара. Према томе, први дан марша дунавске дивизије и књажевачке војске може се сматрати као пример доброга марша у планинскоме земљишту по зими и рђавим комуникацијама, а остали маршеви књажевачке војске служе као пример у Тактици, како је тешко маршовати под оваквим околностима, кад још мештани бране своје огњиште и износи нам јасно све тешкоће четничкога ратовања.

Ови примери показују с једне стране, како су кратки маршеви у планинскоме земљишту, по снегу и пољским путовима, и да не треба више рачунати да се на сат може прећи 1—2 километра, а с друге стране како се јуначки брани своје огњиште и с колико су тешкоћа везане операције, кад сам народ брани своје огњиште; као и колике користи бранилац може извући из четничкога ратовања, само ако је народ одушевљен за рат.

У опште само извршење марша појединих наступних колона тимочкога корпуса у овоме периоду операција заслужује сваку похвалу и признање. Оно је извршено умешно и с највећим пожртвовањем и напорима од стране старешина и војника и може у науци послужити увек као пример за ваљано припремљен и добро извршен марш.

6. Седамнајестога јануара маршевски фронт тимочкога корпуса био је од села Власе преко Гајтана до села Бучумета и износио је 22 километара, а на крају марша 18. јануара маршевски фронт овога корпуса био је од села Механе преко Мачје Стене—Трпезе до села Дуката у Медвеђи и износио је 40 километара.

По начелима Тактике маршевски фронт једне војске или је-

динице смањује се све више и више у колико се ближимо непријатељу, тако да у моменту прелаза из маршевања у зону маневровања (еволуционирања) не сме бити много већи од борбенога фронта дотичне војске, односно јединице, а код тимочкога корпуса је било обрнуто: он је имао дупло већи маршевски фронт 18. јануара од маршевскога фронта 12. јануара, а то је опасно и погрешно. Оваква организација марша погрешна је зато, што не дозвољава груписање за борбу, нити се може показати силина дејства, а опасна је зато, што тако раздвојене колоне непријатељ може увек почесно потући, па зато овакав рад не смемо у будуће подржавати, јер нам служи као рђав пример организације марша.

7. Као што смо видели дунавска дивизија ноћила је 18. јануара у селу Мехање с тенденцијом и задатком, да напада на крило и у бок непријатеља на Преполцу и Самокову, али је она овога дана добила заповест од команданта моравскога корпуса, да напусти досадашњи правац кретања и да похита у Куршумлију преко Товрљана и села Дединца, што је она успешно и похвално извршила. Али је неразумљиво, зашто је ова дивизија са ванредно подеснога положаја код села Мехање за дејство противу непријатеља одведена у очи напада на Самоков и Преполац ка Куршумлији, кад је ова дивизија могла врло корисно да се упути у дејство с положајâ код села Мехање било преко Орлијанскога виса ка Преполцу, било преко Рударске планине к Волићу. Напослетку, ако се желело да ова дивизија участвује у самоме нападу на Самоков и ако је с том тенденцијом стављена под команду команданта моравскога корпуса, онда није требала бити упућивана из Ниша Пустом Реком, па преко Злате и Петрове Горе ка Мехањи, да се узалудно ломи с огромним тешкоћама преко планинскога земљишта и да дејствује тим обилазним путем, већ је требало упутити преко Прокупља долином Арбанашке реке и Каменичке реке, да дејствује на бок и позадину непријатеља на Самокову, или левом обалом Арбанашке реке и десном обалом Каменичке реке на крило и бок непријатеља на Самокову.

У свакоме случају врло је незгодно кад се једна јединица упути у дејство једним правцем, па се после великих напора и рада на томе правцу упућује на неки други правац дејства, пре него што је задобивено одсудно решење, јер то лутање ломи узалудно трупу физички, а и врло рђаво утиче на њен морал.

8. Кад се простудирају све ове операције долином Топлице,

Пустом Реком и Медвеђом види се да је на дан одсуднога напада на непријатеља распоред моравског и тимочкога корпуса био у четири групе:

I група, коју је образовао моравски корпус, била је у околини Куршумлије од Баћоглаве до Грабовачке реке с тежњом фронталнога напада на Самоково.

II група, коју је образовала дунавска дивизија, била је између Товрљана и Дединца са тежњом обухвата и дејства у бок Самокова.

III група, коју је образовала књажевачка војска, била је код Шајковца с тежњом дејства у позадину Самокова и Преполца; и

IV група, коју је образовала крајинска војска, била је у Медвеђи на линији Дукат—Маћедонци с тежњом дејства у широку позадину непријатеља на Самокову и Преполцу.

Све то показује толико растурање снаге, да је излишно свако коментарисање и читаоци сами увиђају штетност оваквога рада.

9. Ове тактичке погрешке не могу умањити важност наших операција противу Самокова и Преполца, јер никада нису биле искључене погрешке у рату, па ма операцијама руководио и највећи војнички геније. На против ове погрешке служиће нам као поука у будућем рату за слободу Српства.

потпуковник Петар Пешић.

О КОНКРЕТНОСТИ СТИЛА

Као колективна психичка манифестација језик је заједничко сресство свију људи за споразумевање и изражавање мисли у најширем значењу ове речи. У почетку је језик био састављен из речи, које су означавале конкретне предмете из најближе околине људи, оне предмете са којима су људи долазили у непосредан додир. Ти су предмети утицали импресивно на њихова чула. Али не само из најближе околине, него и удаљене предмете су означавале речи, нарочито кад су они правили јаку емоцију својом чудноватошћу, величином и узвишеношћу (сунце, небо, море). Тако су у почетку били постали називи конкретних, чулних предмета, који су непосредво на чула утицали.

Доцније су се образовали називи за заједничке особине више предмета (апстрактне именице и придеви, називи душевних стања, радња, начина тих радња, бројева предмета и т. д.). Тако је реч светлост општи назив заједничке особине сунца, звезда, месеца и ватре. Или течност за заједничку особину мора, језера и река. Исто тако називи душевних стања — радост, жалост, туга, бол — и телесних — здравље, болест — јесу речи без непосредних чулних импресија.

Између апстрактних и конкретних имена постоји разлика та, што конкретна имена брже и живље изазивају чулни утисак, који смо имали раније од предмета те речи; док апстрактна имена то не могу, јер означавајући општу особину, не могу изазвати непосредно слику једног предмета. Они остају у свести само као имена општих особина. И да би се од ових општих особина створио у имагинацији предмет, који има ту особину, потребан је извесан рад и напрезање наше имагинације. А чим је потребно то напрезање маште, слика неће бити ни тако јасна, ни жива. На

пример, реч светлост не може изазвати непосредну чулну преставу једнога низа предмета, који имају ту особину да су светли; ако хоћемо да реч не остане само реч у машти, потребно је да се машта задржи на неком предмету који има ту особину, управо да пронађе тај предмет. Она се задржава обично на ономе предмету, који је у животу учинио најјачу импресију на њу. При помену речи светлост, код некога ће се створити у имагинацији слика сунца, код неког слика ватре. То исто важи и за имена душевних и телесних особина. Реч болест неће у почетку никакву слику изазвати, али после извесног напрезања ипак мора створити слику оне болести, која је у животу оставила најјачу импресију. Ту настаје као неко тражење престава, које захтева мањи или већи — то зависи од индивидуалне способности — рад имагинације. За сваку поновну преставу је потребна претходна чулна импресија. Зато је код апстрактних имена потребан рад имагинације, који ће извршити упрошћавање општег у појединачно.

Међутим у дугом низу апстрактних супстантива, сви њихови појмови нису подједнако апстрактни. Наведени примери су ипак толико јасна апстракта, да се доста лако може створити слика њихових предмета. Али има таких апстракта код којих осим речи ништа не остаје у свести.

Пошто је језик срество поезије, то ће за њен сликарски део бити од велике важности претварање апстрактних појмова у конкретне, што је могуће боље и више. Уносити многе апстрактне предмете у описивање значи немати конкретан стил. А жив, конкретан стил је лепа особина многих песника и књижевника.

Особина метафорског изражавања је да апстрактне појмове претвара у конкретне налазећи увек између њих сличности. Ако је читав комплекс апстрактних појмова, онда настаје символ. Да сви изрази упоређења нису постали случајно или вештачки ради украса, већ да имају дубљег психичког узрока, сведоче нам поезија, митологија и вера свију народа, као њихове природне манифестације.

Личности из античког, германског и словенског света су све исте и ако са промењеним именима. То су богови добра, зла; светлости и мрака; лепоте и љубави; вештине и уметности. Сви они делом оличавају природу, а делом душевне особине и стања. Основа тога оличавања лежи у упоређивању. Кад су такве психичке манифестације принципијелно исте код свију народа, значи да су то њихови природни изрази; а постали су као потреба сим-

воличког престављања, јер је оно увек милије народу, као лакше за схватање.

Нарочито се лепо ова тежња види у поезији. Тако се у Омировој Илијади и Одисеји и германским народним песмама провлаче митолошке личности и радње, које се доцније мешају са историским личностима и догађајима. Цео хеленски историски, митски и традициски свет је у Омировој Илијади и Одисеји груписан око једне главне радње. Борба људска с боговима и полубоговима је много живља, него да је престављена простим описом као борба са суровошћу природе; или наклоност и благост природе према људима; или борба богова са судбином.

Па не само да су богови и полубогови персонификација природе у ужем смислу ове речи. Врло многи апстрактни појмови су оживљени (плодност — Церера, глад — Фамес). Кад грми, Јупитер тресе амброзиском косом, кад је море бурно, говори се о гневу Посејдоновом. Читав један свет хеленске маште чини ону необично живу узвишеност Илијаде и Одисеје. Готово за сваку сцену из обичног живота везана је по нека гатка. Кад неко свира тужне арије на лири, говорило се да свира љупке арије пастира Линоса, кога је Аполон устремио. Лахор је шумска нимфа Аура. Кад Етна избацује лаву, то чини Тифеус, чудовиште са сто змајевских глава и сто руку, које лежи испод Етне. Тријони су звезде, које покрећу констелацију Кола на Северном Небу. Пиштање ветра кроз стење је песма сирена.

Ово оживљавање природе је природни израз осећања свију народа. Увек је лакше преставити мртва бића као жива зато што онда и она добивају душевне особине које и ми имамо. Тако, жива престављена, та бића врше извесне радње из љубави или мржње према нама. На пример, кад Тифеус избацује ватру из Етне изгледа нам као да он то ради са извесном намером, а намеру могу имати само жива бића. Та намера његова изазваће у нама осећај дивљења његовој снази више него снази мртве природе, зато што смо га и нехотице упоредили са собом, кад смо му дали особине живог бића (намерна радња).

Библиске и евангелске параболе су такође метафорског порекла. И ако нису саме себи циљ, већ служе за поуку, ипак су поетског постанка, јер је при њиховом стварању радила машта. Говорници, који износе ове параболе, обраћају се непосредно машти слушалаца, а не њиховом разуму. Тек кад су својим параболама створиле у њиховој машти врло живу слику, износе они

моралне поуке које се обраћају разуму. Таква је Христова прича о сејачу, о убогом Лазару и друге. Са поетске стране је лепота ових парабола у слици упоређења. У причи о сејачу поезија позајмљује науци своја метафорска сретства. И у другим религиозним описима поучна карактера је главно то обраћање машти читаоца, односно слушаоца, јер се вера не обраћа разуму, већ осећајима и уображењу. Отуда се у религиозним причама спомињу рај, пакао, анђео, ђаво и друге сличне ствари.

Као што се у античкој митологији огледа жеља за символистичким сликањем, тако се она огледа и у средњем веку у хришћанској цркви. Пакао је заменио Тартар, иконе су замениле кипове богова. Сви ти символистички знаци су прешли једним делом непосредно из античке митологије. Поглавито су се црквена уметност и религиозна поезија развиле прво у Италији, где су најјаче и непосредно утицали уметнички остаци античког света. У античким је сликама принцип лепо, док је у средњевековним делима и поука један важан елеменат. Иначе се и у античкој митологији и уметности, и у средњевековној религиској поезији и уметности види тежња за символом, јер је конкретност једна потреба уметности уопште.

Све ове психичке манифестације (вера, митологија, поезија) су језичке творевине. Језик није само уметничко сретство поезије, већ је и техника свију нас. Пошто се та техника код сваког развија од малена, то је поезији лакше доћи до техничког савршенства него у осталим уметностима (у сликарству, музици).

Језик је састављен из речи, које су због метафорског карактера поетског порекла. За једну поетску мисао су потребне речи, а за музичку тонови. Тонови су за музику оно што су речи за поезију. Само што је реч носилац једног више или мање прецизног појма — назив некога предмета, радње, начина радње и т. д.; док музички тон не може никад обележити појмове, већ изазива само пријатну сензацију. И зато ће се композиторова мисао у сонати или синфонији код сваког у другом облику појавити. То зависи од слушаочеве имагинације и његовог душевног расположења и способности. Стога музика увек има романтичан и идеалистички карактер, а њене емоције зависе од субјективног идеализма онога, који је слуша. Тако се могу објаснити оне сталне тежње да се музика споји са поезијом, како би поезија ономе хаосу музичких мисли дала одређен облик. Ово долази отуд што се речи битно разликују од тона. Вагнер је у својим делима

определио место и поезији и музици. У најновије време се обрађује и музичка драма, у којој се претежно место даје музици. Ипак без најмањег учешћа поезије не може бити ни музичка драма. Међутим обична драма може бити и без музике.

Али не само што се речима исказују мисли, а најдубља осећаји износе на видик, већ се говорним фигурама оживљавају слике предмета. Овде настаје сликарски део поезије. Главна разлика између сликарског и поетског описа је у томе, што се сликарски опис обраћа непосредно нашим чулима, док се поетски опис обраћа нашој имагинацији, те преко ње изазива чулну преставу. Зато је потребно више имагинације за поезију него за сликарство. Пошто се непосредним обраћањем чулима слика одмах добије, то сликари преституіу предмет онакав какав је он у природи. Кад би се поезија служила овим начином, онда бисмо простим описом предмета из природе добили врло слабу и нејасну слику тога предмета. Нарочито се многим ређањем епитета, који означују особине предмета, врло мало постиже. Али поезија има друга средства за живописне слике. То су говорне фигуре, које су готово све основане на принципу упоређења.

Док је сликарство у стању да задржи чулна опажања у машти онаква каква су створена преко наших чула, дотле поезија оставља машти да пређе границе при стварању слика. То долази отуд што се поетска слика не обраћа чулима већ машти. Кад би се обраћала чулима као сликарство и вајарство, овога продужавања не би било. Код неке слике или кипа машта остаје као прикована за чулно опажање и ретко иде даље од прве импресије. Међутим код сваког постоји тежња, да поетску слику улепша. Докле ће се ићи са тим улепшавањем зависи од читаочеве моћи уображења. Много лепшу и нежнију слику него што је она у стварности свориће имагинација неког читаоца са јаким и финим уображењем; док ће код неког читаоца слабије образованог и са мање уображења створити чак и слабију слику.

Код слика које сликар ради, машта није толико слободна, те ће зато она сваком изгледати истоветна са предметом из природе. И док се за сликарство тражи спрема и способност ради његовог разумевања, дотле је за живописност поезије потребна и од природе дата фина, осетљива и жива имагинација. Од ње зависи да ли ће поетска слика бити лепша и живља од обичне слике, коју је сликар радио или неће бити ни као обична слика, већ нејасна и неодређена. Пошто песник због материјалне немо-

гућности не може створити стварну слику као сликар, то он мора да појачава слику и учини је што је могуће више конкретном.

Г. Е. Лесинг говорећи у своме делу „Ueber die Grenzen der Malerei und Poesie" о опису у поезији, каже да је описивање слаба страна поезије. Међутим он је то рекао у релативном смислу — слаба страна, кад се упоређује са том страном у сликарству. Управо да се поезија не може служити онаквим описивањем каквим се служи сликарство. Јер док сликарство даје све појединости једнога предмета одједном, дотле је то немогуће поезији. Ово важи за прост опис без метафорских конкретних слика. И заиста просто описивање редом свих особина једнога предмета изазваће врло слабу слику у машти. Зато се поезија помаже оригиналним начином. Она прибегава такозваном конкретном преставељању предмета. Да би један предмет, који у природи прави импресију на једно чуло, преставила живље и јасније, она га упоређује са другим предметом који прави импресију на два или више чула. И у томе погледу она превазилази просторне уметности, јер је у стању тим својим метафорским изражавањем преставити врло апстрактне, суптилне и спиритуелне предмете лепо и живо. Најјаче и најлепше сресство за конкретан стил јесте упоређивање. Од фигура упоређивања су најважније поређење и метафора.

Метафора се разликује од упоређења само са формалне стране. Док се код метафоре казује само слика упоређивања, дотле се код упоређења казује и предмет слике. Метафора стога има дражи нагађања јер тиме оживљује стил.

Јак, фигуративан стил избегава просто набрајање епитета који нису карактеристични за један предмет. Његове најлепше фигуре имају ту особину, да упоређују предмете мање живе и апстрактније са конкретнијим предметима. Ако на пр. предмет у природи утиче на једно чуло, песник ће га упоредити са предметом, који утиче на два или више чула. Тако фигура „кајсијаста светлост" ствара много живље у машти слику светлости, зато што је упоређена са предметом, који има ту боју, али је много одређенији и опипљивији. Светлост је доста нејасан, апстрактан појам, тако да би се епитетом „црвенкаста" учинила мало живља и одређенија њена слика. Код фигуре „сиви вео облака", слика вела, који је по својој природи много чвршћи и опипљивији, појачава слику облака. Овде слика не утиче само на око него и на чуло такнућа. Јер док је облак доста неодре-

ђен предмет и преставља се само чулу вида, дотле вео може утицати и на чуло такнућа.

У модерним књижевним творевинама, где је тежња за реалистичким сликањем све већа, узимају се слике из куће и наше најближе околине. За сликање упоређењем узимају се предмети са којима смо одрасли. Будући с њима стално у додиру, ови су предмети управо прирасли за нашу машту, тако да није тешко речима створити њихову преставу[1]. „Свилено клупко облака", „снег је личио на прашину од седефа", су такве фигуре, код којих су слике упоређења сасвим обичне, ако саме по себи изазивају пријатну сензацију. То је леп фигуративан стил, који на реалистички начин слика предмете, који нису романтични и мистични, тајанствени и удаљени од нас, већ из наше блиске околине и врло познате, али ипак не вулгарне. Ови су изрази још живљи и лепши у оригиналу („La neige semblait une poussière de nacre[2]).

Има обратних случајева, где се песник труди, да слика ствара сензацију на што мање чула. Тако је за фину муселинску материју врло фина фигура „ткани ваздух". Песникова намера је јасна. Он је хтео да нам лакоћу, нежност и мекоту те материје истакне тиме, што је у сензацији избацио чуло такнућа употребивши троп „ткани ваздух". Овде је занемарено чуло такнућа због саме природе ваздуха. Сами епитети у овоме случају су врло слаби тако да машта мора тек да тражи предмете, који су носиоци тих епитета. Разуме се да се на тај начин много губи од живости. Горе поменуте слике имају и живости и јасности и опипљивости, па тиме доприносе конкретности стила.

Али конкретан стил није само по себи леп, зато што чини опис предмета лепим. То није само метафорским украсима украшен стил. Говорни украси имају и дубљег значаја и смисла.

Често песник хоће да нам каже једну ствар, која је хаос тамних и нејасних осећања, а по себи је апстрактне природе; та ствар, ма колико јасно казана, ипак остаје нејасна, без довољно живости и тиме од мањег ефекта. Ствар ће одмах добити у својој јасности кад се у излагању њених појединости умешају описи средине и конкретних предмета, па ма то не били метафорски описи. Има песника који испреплећу описе опипљивих предмета

[1] Народ је створио: подножје, глава (брега), звездана кола.

[2] Alphonse Daudet, Les oranges; La fantaisie.

са апстрактним описима, тако да изгледа да ови живи описи немају никакве везе са оним основним осећањем, које је у песми. Али је то само привидно. Међутим песничко откровење постаје увек под извесним утицањем и приликама околине. При своме стварању песник је имао пред својим чулним очима околину са предметима у извесноме реду. Пошто ова околина донекле утиче на његово унутарње расположење („Chaque paysage est un état d'âme“), он ту околину вешто уплиће у опис идеалистичке природе. Разуме се да овакво описивање има само онда ефекта, кад се само наметнуло песнику спонтано, без нарочитог тражења и извештачености; иначе се познаје хладноћа и нехармонија песниковог спољашњег и унутрашњег света. А тајанствена природна веза између душе песникове и природе чини праву хармонију. Разуме се да ће цела ствар добити, када се ти предмети из околине насликају што конкретније.

Преплитањем конкретних предмета са апстрактним и ови се апстрактни предмети чине конкретнијим. Изгледа да се на тај начин апстрактна идеја, која је у имагинацији врло нејасна, прикива за оне стварне, опипљиве предмете, за ону околину, коју песник описује. Разуме се да се у овоме не може доћи до успеха извештаченим путем, јер су песникове мисли поникле спонтано при посматрању неке околине и предмета. Тако оне могу и код нас створити емоцију.

Поред најживљег рада читаочеве имагинације немогуће је створити слику апстрактног појма. Управо сам тај израз „слика апстрактног појма“ је контрадикција. На пример, какву слику ствара реч старост која и није толико апстрактне природе? Тек после извесног напрезања маште реч ће изазвати преставу једне старе особе са свима карактеристичним знацима старости. Ту је већ потребна живља имагинација. Једино ће код песника реч изазвати савршену преставу. Кад је тако код простих апстрактних појмова, код сложених је појмова много веће напрезање маште, а створена слика је врло слаба и спиритуелне природе.

У једној фантастичној приповетци Едгара Пое-а, која се зове „Златна буба“, ужас достиже свој врхунац, кад нам песник слика околину, у којој се радња догађа. Едгар Пое, који је иначе умео на чудноват начин спојити реалистично и фантастично, био је мајстор оваквих сцена („Гавран“, „Ана бел Ли“). У овој приповетци, пошто је исцрпео све могућности и дошао до саме границе невероватности — али је никако није прешао, тако да нам све

оно и ако фантастично ипак изгледа истинито — појачава ужас на тај начин што у најзапетијем моменту слика вечерње расположење природе. Анализом осећања те сцене види се како нам песник ствара илузију стварности својом чаробном моћи. Изгледа да смо при описивању догађаја били далеко од њега и као да нам није био тако јасан. Међутим кад писац одједном опише околину изгледа као да и ми улазимо у ту околину. Разуме се да је ефекат тиме повећан. Ужас се на тај начин повећава. Едгар Пое је био уметник тога спајања духовног, невидљивог и стварног, опипљивог света.

Мајстор оваквог сликања био је и Детлев фон Лилиенкрон, модерни немачки песник, који има свој оригиналан пејзаж. Лепоти целе његове поезије, која има тако лепих откровења, доприноси много и то, што се у осећањима смрти, љубави, мржње и др. свуда увлачи конкретна слика околине, која је у тај мах утицала на душу песникову. Код њега постоји природна тежња за таквим писањем. То нису конвенционални уводи описивањем природе, који се завршују апстрактним осећањима. У многим његовим песмама је готово кроз сваки стих уплетен опис природе, околине или интериера. Ту се јасно види да су песме постале лирским путем, а не путем рефлексије.

У његовој песми das Stift[1] се то може видети. Песма почиње са:

Nach einer wohldurchruhten Nacht,
So um Glock sieben Morgens, Glock ach',
Ging ich, es war im herrlichsten Mai,
An einem freundlichen Spittel vorbei.

и цела се песма наставља са тим исплетеним описом околине и времена, како је оно изгледало у томе моменту, описујући задовољство стараца у дому за старе и изнемогле. Тек на крају долази спиритуелни део песме, који је унутарњи циљ и поента песме:

Alle Wetter sind verzogen,
Alle Wünsche sind verflogen...

Готово све песме Лилиенкронове имају особину оваког начина описивања, да колорит истиче и оживљава композицију.

Сваки песник има више или мање конкретности у стилу. То зависи од живописности маште појединих песника. Особина конкретног стила је лепа одлика многих модерних лиричара.

[1] Detlev von Liliencron, Sämtliche Werke, IX Band, S. 160

Тако се у оригиналном стилу Хуга фон Хофманстала, који припада кругу младих бечких песника, огледа конкретан опис. У његовој песми „Erlebnis“ сам почетак то показује:

Mit silbergrauem Dufte war das Tal
der Dämmerung erfüllt, wie wenn der Mond
durch Wolken sickert. Doch es war nicht Nacht...

Овде је сензација светлости, која утиче на чуло вида, проширена и на остала наша чула тиме што се светлости придаје особина воде (sickern — понирати кроз земљу). Уједно је тиме појачана и слика облака. Сензација светлости је појачана тиме што је светлост на конкретан начин упоређена са водом, која утиче на чуло вида, укуса и такнућа. Или

Es läuft der Frühlingswind
durch kahle Alleen,
seltsame Dinge sind
in seinem Wehen.

Престава ветра у машти је доста неодређена. Међутим она се појачава тиме што се дување ветра упоређује са трчањем, које је особина живих бића, прецизно обележених.

Оваких примера има много код модерних језичких вештака, који су добро оценили моћ сликања једне речи. Таквом конкретном стилу није циљ украс у обичном смислу ове речи. Разуме се да може и украс, управо улепшавање предмета леп утисак чинити. Тако Мопасан упоређује обичну прашину, која се диже спрам сунца, са прашином злата. Таква слика прави и пријатну сензацију.

Лепо је сликање тропима, који имају форму епитета. Такви епитети праве много већи ефекат од оних нагомиланих епитета, који редом наводе особине некога предмета; али и овакви су епитети јаки ако казују карактеристичну особину некога предмета. Овакви епитети су омиљени код класичних писаца. Тако Омир употребљава стално „брзоноги Ахил“, „лукави Одисије“, „племенити Ахајци“, „белозубе свиње“, „широкочела говеда“, „кориттасте лађе“, „прешумно море“, мудри Нестор“, „високи Олимп“ и друго.

Али покушавати многобројним обичним епитетима насликати једну ствар увек остаје без успеха, јер ма како да су тачни ти епитети, ипак дају слабу укупну слику.

Тако се тропи cheveux d'ébène и regards de feu из стихова

Je suis jeune — la pourpre en mes veines abonde,
Mes cheveux sont d'ébène et mes regards de feu[1]

[1] Песма „Fatuité“ од Теоф. Готјеа.

у српском казују обично у граматичкој форми епитета. Међутим природа француског језика више допушта овде тропски облик, него у српском језику („коса од абоноса“, „погледи од ватре“).

Сви они епитети, који су као придеви постали од конкретних именица, имају у себи тропе („ватрен“ од ватра, „ружичаст“ од ружа, „цветан“ — од цвет). Код епитета, који показују боју, увек су слабији они који казују извесну боју као општу особину више предмета (отворено-плав, црвен), од оних који казују одређено боју неког предмета (азуран, ружичаст). Код оних првих епитета мора читалац да тражи неки предмет који има њихове особине, јер при помену речи бео, црвен мора се у машти стварати слика предмета са таквим бојама. А сама реч не значи ништа. Док код ових других епитета то није потребно. Осим тога општим именом бео или црвен није могуће обележити ону скалу нијанса тих бојâ, већ се стварају тропски епитети (blanc d'argent — бела као сребро, citron — жута као лимун, Dahlia — црвена као георгина, umbra — загасита као присенак, himmelblau — плава као небо и т. д.).

Из истих разлога су слабији и епитети за звук, заглушујући звук, брујећи звук, нежан звук, од тропских епитета, громовит, звонак, славујски. Такође су јачи епитети свилен-велуран, кадифаст, него мек, нежан.

Разуме се да добар укус у овом конкретном сликању не претерује до фантастичног гротеска, већ има својих граница, које сам осећа, па се код њих задржава.

Има епитета за које је потребно нарочито класично образовање, па да донекле имају ону снагу, коју су некад имали. То су епитети из класичне метологије: „Тартарски“, „стигиски“, „фаунски“, као и тропи: „Он је Адонис“, „Она је Венера“, извесно су били од ванредног ефекта за класичне народе, док је цео митолошки свет био тако жив у њиховој машти, јер је био њихова творевина. Овакве фигуре могу данас имати донекле ефекта на онога, који познаје добро античку митологију, иначе остају само алузија.

Код Јувеналових стихова

...At tu
Nil nisi Cecropides; truncoque similimus Hermae;
Nullo quippe alio vincis discrimine, quam quod
Jlli caput marmoreum est, tua vivit imago[1]...

[1] Juvenalis Sat. VIII v. 52—55.

ову јачину метафоре јасно показује моменат блиске околине. Кад Јувенал упоређује отменог ленивца са стубом Херма, који је без руку и ногу, за Римљане је то била врло лепа слика, јер је из њихове блиске околине. По улицама и раскрсницама Хермесови стубови су били предмет са којим су долазили сваки дан у додир — управо имају их пред очима. Ипак је и данас то жива и конкретна слика, само је онда била јача у конкретности.

Тако је и са другим упоређењима, у којима су слике богови и све личности и радње из античке митологије. Њих има много у средњевековној литератури и модерној, само што она не могу нигде бити од ефекта па ма како читалац познавао митологију. Такве слике праве мањи ефекат на читаоца, него слике из античких дела.

Али и у новијој литератури има много израза, који су се одомаћили, па се не осећају као тропи. На пр. „фуриозан", „грациозан", који су у свима језицима прешли у већу употребу, па су се на тај начин и одомаћили. Зато се они више и потпуније осећају него тропи „Јунонски", „стигиски", који су непознатији.

Код конкретних слика упоређења нарочито јако оживљава ефекат кретање, јер се покрет и у природи лакше опази.

Тако и у метафорском изразу „подиже се вео за велом од фине тамне газе и мало по мало ствари опет добивају свој облик и боју и ми онда видимо како освитак враћа свет у његов облик"[2] слика освитка је престављена у времену кретањем на врло леп начин. Јер изрази „мрак се губи" и други слични дају веома слабу слику. А тиме што је мрак упоређен са финим тамним газом, песнику је било лако да му придаје оне особине кретања, које су могуће тој материји.

У стилу Оскара Вајлда има доста оваквих елемената, који сведоче о његовој лепој, живописној машти. Конкретно описивање је лепа карактерна особина његове песничке егзистенције.

Тако у „Саломи" Вајлд преставља смрт врло живо, како маше џиновским крилима над главом Иродовом. Тиме је страх Иридов јачи него да је смрт преставлљена у миру. Махањем крила су очевидније и живље присуство смрти и њена претња изражени. Овај се моменат провлачи кроз читав део драме и доприноси њеној лепоти, јер појачава ужас, који обузима Ирода.

[2] Oskar Wilde, Das Bildnis des Dorian Gray. Übersetzt von W. Fred. S. 225: „Schleier nach Schleier. . ."

Тако је песма Фредерика Мистрала, великог провансанског песника, „Magali“:

O Magali, ma tant amado,
Meta la testa au fenestroun!
Escouto un pan aquesto aubado
De Zambourin e de violoun...

један низ слика у покрету, који чини ову песму тако живом. (Кроз целу песму се Магали упоређује са тицом, цвећем, рибом, морским таласима). Све ове слике упоређења, које се тако живо крећу пред нашим очима, имају јединство циља, да јаче и лепше изразе љубав и жељу. Ово претварање из слике у слику је кретање које повећава емоцију песме.

Овакви примери појачавања конкретног описа кретањем и променом слике разликују се од оних код којих се тражи слика, која ће у исти мах делати на више чула. Овде се сензација чула вида, дакле једног чула, појачава тим кретањем слика.

Колику живост и јасност дају кретање и грација слици, која се описује, лепо се види у песми „Maestro Tod“ од немачког песника Јулија Бирбаума.

У тој песми је песник хтео да нам покаже смрт за време весеља — извесно ради контраста. Зато усред игранке изводи смрт пред диригентски пулт, као диригента оркестра. Очевидна је његова тежња да нам наслика смрт сасвим живо и опипљиво, да би контраст био што јачи. Зато он не каже просто, узгредно да је смрт дириговала оркестром, него целу радњу дириговања са свима нијансама кретања описује до ситница. И ту је очевидна његова тежња за конкретним.

Dann brach er behutsam eine Rippe
aus seinem Brustkorb, klopfte leise auf
und dirigierte, hingegeben ganz
den Tönen, die nur er vernahm, entzückt.

Jn seinen Hüftenknochen wiegte er sich
und nahm das Tempo langsam bald, bald schnell,
rief bald unsichtbaren Bläsern an,
bald winkte er den Geigern. Hob und senkte sich
auf seinen Knochenbeinen zierlich, ganz Musik...

Овде је конкретност повећана кретањем. Песник нам претставља смрт као живо биће, коме опширно описује покрете.

Има доста сличних песама, које описују смрт, али код којих се види, да песник није тежио конкретном опису смрти, већ го-

вори о утисцима, које чини смрт на људе. У овој се песми утисак сам ствара живом сликом смрти, која диригује оркестром. Какав ће утисак она направити, то зависи од душевних осећања читаочева и његових погледа на свет. Код мањих песника овакве макабреске песме као да су боље, јер о утисцима говорити више је ствар субјективна.

Међутим има таквих поетских творевина, у којима фигуре не изазивају илузију стварности, већ илузију нечег тајанственог и далеког. Овде непознате и чудновате слике упоређења имају већу драж, јер их машта увек улепшава. У тим егзотичним песмама лежи чудновата лепота Хајнеових и Војислављевих песама, које говоре о Индији. У таквим романтичним предметима певања не иде се за илузијом стварности тих предмета, већ се траже слике, које ће улепшати те предмете, ма и претерано.

Тако Бајрон у „Чилонском затворенику"[1] упоређује лепоту једног младића са лепотом поларног дана. Овде нам је песник дао једну чудновату, егзотичну слику, која ће нас својом непознатом лепотом привући. Ми и после тога описа нећемо знати какав је изгледао младић, јер га песник не преставља обичним сликама. Он нам говори само уопште о његовој лепоти. А пошто се у његовој машти поларни дан преставља као нешто врло лепо, то он упоређује младићеву лепоту у своме романтичном расположењу. Ту већ лепота слике није конкретност већ напротив у нечем нејасном и удаљеном, што наша машта замишља као лепо и чудновато.

Оваква упоређења код великих песника праве врло леп ефекат. Она нас привлаче сугестијом тајанствености. То је случај код песника, који су опевали романтичне предмете.

Али ефекат од таквог сликања може бити јак и кад фантастичност иде до претераности, само ако је слика на згодном месту. Јер много зависи од тога у каквом су расположењу личности, односно песник, кад се слика износи. На пример у „Ромеу и Јулији"[2] је фантастична и претерана она слика у којој Ромео описује лепоту Јулијину; али та је претераност потребна и на своме месту, кад се има Ромеово расположење на уму.

Међутим овакве фантастичне претераности, кад су саме за себе, праве утисак неукусно бомбастог. Овога има у жанру гротеск.

[1] The prisoner of Chillon.

[2] 2. чин, 2. сцена — монолог Ромеов.

Код ових примера се види да није конкретно описивање предмета, већ описивање утиска од тога предмета. Али оно је ипак конкретно, само на други начин. Овде су слике необичније или чак и непознате, да би направиле већи утисак. Лепота Јулијина се не описује обично, већ се утисак те лепоте упоређује са утиском узвишених слика неба, звезда и сунца, и уопште се не описују физичке особине оних предмета, који чине врло јак утисак, већ се описује тај утисак, који они остављају на нас. Леп пример за ово наводи Лесинг у поменутом делу (пример из „Илијаде“: Тројански старци се диве Јелениној лепоти).

Уопште се тежња за сликањем утиска јавља код романтичких и идеалистичких песника, док се код реалиста иде за конкретним сликањем самог предмета. Али је најлепше кад је и једно и друго сликање спојено т. ј. кад нам песник даје и физичку слику и утисак те слике.

У Хајнеовој песми „Augen, sterblich schöne Sterne!“ упоређују се очи са звездама. Ту се не иде за изазивањем илузије стварности у конкретном стилу, о коме је до сада била реч. Ту се упоређује утисак са тајанственим утиском звезда; да би се истакао утисак који чине оне на нас, тај се утисак упоређује са јачим утиском неког другог предмета. У овом слика није из наше најближе околине, нити она утиче на више чула, него што утиче предмет о коме је реч; али песнику није било до тога да истакне живост чулног предмета, већ утисак који чини на нашу душу тај предмет. Такве су и остале Хајнеове слике цвећа, месеца, морских таласа и др.

У таквим песмама се огледа песниково романтично расположење, које је супротно реалистичком расположењу. Овакво сликање је врло лепо у својој врсти код великих романтичких песника — код Бајрона и Хајнеа, где је њихов утисак општи т. ј. приближан утиску свију нас. Међутим код мањих песника је тај утисак од слике више субјективне природе, те ће бити од мањег утицаја.

Романтичко оживљавање природе (говор сунца, цвећа, ствари) доприноси конкретности стила. И ако сад није реалистичко описивање, већ се мртвим предметима дају особине живог бића, ипак између песника и тих предмета има унутрашње везе при постанку песме. Песника је неки предмет довео у нарочито расположење. Осећање, које је имао при посматрању неког предмета (неба,

сунца, мора, цвећа и др.) он облачи у речи, али тако као да су те речи дошле од тих ствари.

Такав је говор мора и месеца у Хајнеовој песми:

An dem stillen Meeresstrande
Jst die Nacht heraufgezogen,
Und der Mond bricht aus den Wolken
Und es flüstert aus den Wogen[1] ..

Овако оживљавање је слично са уплетањем појединости из природе, о коме је било речи. Само се тамо те појединости сликају реалистички, док се овде природи придају особине живих бића. Оба случаја се могу протумачити, и ако се формално разликују, као делање природе на песникову душу. Како ће се то делање испољити, речима исказати, зависи од песниковог карактера. Док романтика допушта и оно што је претерано и невероватно, дотле реализам преставља оно, што се може одмах као реалистички истинито примити.

Извод из свега овога, о чему је до сада била реч, укратко је овај:

Конкретан стил, у ужем смислу ове речи, је онај стил, који нам слика ствари на јасан, жив и конкретан начин.

За ово сликање има језик, који се као уметничко средство поезије разликује од срестава осталих уметности, своје нарочите начине.

Док сликарство и вајарство престављају ствари из природе, онакве какве су, износећи њихове карактерне особине, јер имају материјалне могућности за то, дотле поезија мора у своме описивању природе претеривати због материјалне ограничености у смислу непосредног делања на чула.

Поезија има начина не само да нам наслика утиске и кретања ствари и лица, него баш и да изазове илузију стварности неких предмета.

Поезија се обраћа машти. Да би слика била што конкретнија, конкретан стил има између других начина и тај начин, што ће нам ствар, у природи недовољно живу, нејасну или апстрактну, изазвати живље у машти тиме, што ће је упоредити са неком другом, која утиче на више чула, која је у природи живља, јаснија, одређенија и коју је онда лакше замислити. Као што у природи предмети који утичу на више чула праве јачу целокупну

[1] H. Heine, Neue Gedichte—Verschiedene (1832—39): Seraphine 2.

импресију, тако ће и у поезији ова слика упоређења бити од јаче импресије.

Манифестација оваког стила није извештачена и није ради украса само, већ се јавља спонтано, као унутарња потреба уметности. Таква је и манифестација народног духа у религији, митологији, народним гаткама и другим језичким творевинама, а основана је на природној тежњи за претварањем апстрактног у конкретно.

Најбољи израз конкретног стила је метафорски израз.

Конкретан стил узима слике за упоређење, које су у сталном додиру са нама, те су зато врло јасне и одређене у имагинацији и готово урасле у њу. Слике, које су необичне и далеке, узима са нарочитим циљем. Разуме се да се у фантастичним сликама не иде до претераности, нити се у обичним сликама иде до вулгарности. У добром конкретном стилу добар укус одабира и ставља границе.

Драгиша С. Лапчевић

ПРЕПИСКА ИЗМЕЂУ ЕПИСКОПА ШТРОСМАЈЕРА И ГЛЕДСТОНА

— СВРШЕТАК —

9. ЕПИСКОП ШТРОСМАЈЕР ГЛЕДСТОНУ, 11. априла 1878.

Захваљујем вам из свег срца на вашем последњем писму. Оно ми је било велика утеха. Од тога доба ствари су се толико много окренуле на горе, да ми изгледа да се налазимо на ивици једног страховитог пожара. Нека би Бог био милостив јадном човечанству. По мом најискренијем уверењу Енглеска је намерна да учини један страшан злочин. Пре рата и за време рата Енглеска је могла на миран начин да се споразуме са Русијом. Она би то могла и сада учинити, кад би у истини желела, и тако би сачувала и своје властите интересе као и интересе Европе. У место тога она претпоставља да се удружи са Мађарима, који не знају ни за какву другу политику до политику мржње и непријатељства према Словенима. Речи вашег новог министра спољних послова као да су изишле из устију једног правог Мађара, као да их је изговорио гроф Андраши. У аустриској монархији Словене гњаве Немци и Мађари. На Балканском Полуострву Грци се спремају да приме на себе старање о подјармљивању и потчињењу Словена. То је тежиште изјава вашега министра. Каква монструозност и колико је то недостојно једног великог и слободног народа!

Ви знате да ми Словени желимо Грцима сваку срећу и сваку слободу. Кад би само од нас зависило, грчке тежње би, у обиму правичних граница, врло брзо биле остварене. Али једно ми нарочито изгледа да вреди истакнути. Грци егзистирају више услед гласа који су имали њихови претци, него ли због својих властитих заслуга. Ја морам у многоме да им замерим што су турске

хорде продрле тако далеко у Европу. Пад Цариграда је једна вечита и непоправима грчка срамота. Други народи имали су да бране Цариград од напада турских, док су се Грци бавили којекаквим бесмисленим религиозним препиркама. И док су они у црквама на један глуп и равнодушан начин молили Бога да их спасе неким чудом, Турци су упали у Цариград приредивши сечу његових дегенерисаних поданика и претворивши хришћанске цркве у мошеје. Њихов император Константин XIV није својом херојском смрћу довољно платио за глупост и дегенерацију свога народа. Друга кривица Грка је, по мом мишљењу, у томе што су они врло брзо у свему постали саучесници турске тираније. Држање грчке цркве и грчког патријарха према Бугарима и Бошњацима било је све до најновијег времена страшно. Владике фанарске и свештеници са својом симонијом и својом поквареношћу били су вековима много већа невоља и тиранија за сироте Бугаре и Бошњаке него и сами Турци. Најзад њихово понашање баш у последње време било је бесмислено. Кад су Турци имали на врату Русе, Румуне и Србе, Грци се нису ни мицали. Данас пак они почињу рат. Све то, наравно, не доказује, да не би требало њима дати слободу у правичним границама, али оно несумњиво доказује, да би био прави злочин употребити Грке да се спречи слобода и самостални развитак словенског народа на Балканском Полуострву — једна идеја, коју су Мађари пронашли и улили је влади велике, слободне и чувене енглеске нације. У тако критичним моментима остаје сваком просвећеном пријатељу правде и човечности једина утеха, да под праведним Богом свака неправда се свети пре или после њеном учиниоцу. Вама и вашим пријатељима пак вечно ће остати слава да сте бранили једну праведну, истинигу и хуману ствар, са највећим самопожртвовањем и под најтежим околностима.

Ја вас могу уверити да сте себи обезбедили нашу вечиту благодарност. На вашу примедбу, мој пречасни пријатељу, да често врло побожни људи раде против вас, док вас други, мање побожни помажу, допустите ми да вам кажем ово: да, као што се жали апостол Павле, у сваком човеку у нашем данашњем стању има два закона, два нагона: „anima naturaliter christiana“ како га зове Тертулијан и „anima pagana“. На несрећу бива да у најбољим и најплеменитијим душама „anima pagana“ често тријумфује.

Што се тиче новог папе, драги пријатељу, ја не знам ништа о њему. При последњем концилу он је сасвим ћутљив био. При

свем том изгледа ми да је то један учен човек. Његовог државног секретара познајем врло добро. То је, поуздано знам, једна отмена природа, култивисана и одмерена. Односно потребних реформама у католичкој цркви морамо бити стрпљиви. Изгледа ми да је божанско провиђење већ отпочело те реформе укидањем световне папске власти, за коју ја у неком погледу, нарочито с обзиром на њен развитак у последње време, сматрам да је више штетила него користила вечном и непролазном задатку цркве. Нужна последица тога биће, пре или после, универзализација римске цркве, не само у облику кардиналског скупа, већ и у разним другим удружењима и целом оном апарату што се зове „curia romana". Даља логичка последица биће чешће и можда периодично сазивање екуменских сабора и њихова реорганизација, која је апсолутно потребна, да би она постала верни израз мото-а: „Quod semper, quod ubique, quod ab omnibus". Мене не напушта нада, да ће Бог дати моћ и снагу старој цркви, које су јој данас тако осетно потребне, да оствари оно јединство човечанске расе, које је тако дубоко лежало на срцу нашег Господа и спасиоца (Јован XIV) и за којим свака племенита душа овде на земљи већ жуди врло ревносно. То јединство је потребан увод за онај мирни споразум и братске осећаје, који на жалост недостају данас на овом свету; а такође и за оно блажено јединство с Богом у вечности, за које смо позвани да остваримо. Ја сам један слаб човек из незнатног и забаченог народа, који веома волим, али докле год буде у мени и искре живота, ја ћу све своје снаге посветити остварењу тога циља. Ја сам вас већ сувише задржао својим говором.

Са најискренијим поштовањем

Штросмајер, епископ.

10. ЕПИСКОП ШТРОСМАЈЕР ГЛЕДСТОНУ, 13. марта 1879, Ђаково.

Много вам хвала на љубазном писму које сте ми послали. Енглеска није додуше, с обзиром на недавне догађаје, извршила у свима појединостима свој задатак. Један велики народ као енглески, који је вековима био слободан, неће никада изневерити своју дужност да у свету брани истину, слободу, правду и културу. Енглеској се има у главном замерити то, што турско-европско питање није било решено потпуно у неком погледу и што његово садање решење садржи у себи многу клицу плашње, немира и неизбежног рата. Међутим ви, мој врло поштовани при-

јатељу, и ваши племенити и просвећени пријатељи, спасли сте част и заставу Енглеске. Сваки од нас овде је убеђен, да сте ви и ваши пријатељи престављали у овој прилици истинску Енглеску и њен природни и славни позив. Ми смо вам сви зато вечито захвални и надамо се свом душом својом, да ће ваше племените намере и ваш труд постати у врло скором времену намере и труд вашег парламента и владе. Ми дакле у будуће предајемо своју ствар у ваше руке и најсвечаније изјављујемо да ћемо се трудити, да се својом истинитошћу, правичношћу, љубављу и добром вољом према свакоме покажемо увек достојни својих енглеских пријатеља и заштитника. У својим пастирским писмима ја стално и непрестано проповедам, да само тако можемо постати достојни слободе и културе, ако ту слободу будемо ширили међу све оне, с којима бисмо дошли у додир, без обзира на њихову веру и расу, и ако их пустимо да узму учешћа заједно с нама у свима благодетима слободе и цивилизације. То је поука Христова и закон за сваку заједницу која жели да се покаже достојна плодова божанског искупљења.

Моје је мишљење, да ће Словени остати мирни и да ће се обилно користити својим новим положајем ради свог развитка. То је најбољи пут да се покажу достојниo них тежња за будућност, које они са пуним правом гаје у својим душама. Мило ми је што могу да вам јавим, да је и врло племенити црногорски кнез, са којим се дописујем, истог мишљења. Шта ће међутим бити у Румелији, то једини Бог зна. Ту су ствари уређене на тако неприродној основи, да један несрећни случај може проузроковати пожар. У тој области не само да се Турци и Бугари налазе једни према другима, већ има и разноврсних спољних утицаја, тако да изгледа да су односи у неком погледу намерно тако уређени, да мир и спокојсво света могу у сваком тренутку бити поремећени. О како је слаб и кратковид људски ум кад скрене са пута правде и љубави! Ваша оцена Аустрије је сасвим тачна и треба се много бојати, да она не одржи свој систем унутарње политике у ново добивеним земљама. Драги мој пријатељу, ја бих живот свој дао за спас овог великог царства. Оно има диван задатак да изврши у новој ситуацији. Аустрија би била велика неутрална држава између немачког и словенског царства, чија би се мисија сводила да евентуално спречи сукоб између ове две државе и да припомогне мирном решењу источног питања. Међутим какво је стање данас у њој, она постаје сваким даном

слабија и мање способна да реши срећно икоје велико питање. Последњи догађаји су показали а будући догађаји ће то још више показати, да данашња Аустрија у место да помогне својим посредовањем да се изравнају европски сукоби — све је више склона да те сукобе увећава и да сеје семе за будуће раздоре и неизбежне нове компликације у сваком питању, кога се она додирне. Ви знате да је гроф Андраши пре него што је рат избио, сматрао пространу аграрну реформу као потребну, да би се устанку одузела свака подлога и подстицај. Данас је он господар у земљи, и не само да нема никаквог даљег говора о поправкама, већ се Хришћани жале више него игда. Изгледа да нови режим жели да се послужи турским елементима према словенском живљу, како православном, тако и католичком. Једна у истини ситничарска политика, диктована неким неразумним страхом од Словена, која никоме не може користити, а сигурно ће бити штетна у сваком погледу. Ма да сам ја епископ Босне, ипак ми није дат никакав утицај на прилике у Босни. Напротив, боје ме се и говоре хиљаду неповољних ствари против мене. При свем том ја имам извесан морални утицај у Босни, који ми нико не може одузети, и гледаћу да се он осети у оном правцу који сте ви означили у свом писму.

Папа је доиста учен и угледан човек. Његов главни задатак је, по мом мишљењу, реформа римске цркве, т. ј. њено универзалисање. Римска црква би постала универзална црква не само по својој природи и позиву, већ и по свом спољнем облику. То важи не само за кардиналски колегијум, већ за све конгрегације и скупове. Једино тако ће папство и римска црква постићи свој бесмртни циљ и испунити очекивања и тежње целога света. Поред других рђавих последица, до којих доводи данашњи систем, и ова се истиче: Кад се за циљеве опште природе увек имају да бирају људи из истог народа, и то готово за све положаје, (као што је то случај са талијанским народом) дешава се неизбежно, да се круг људи, који долазе у обзир, смањи и исцрпи, и онда се добивају људи који су способни и окретни, али потпуно неподобни за узвишени позив коме служе. Међутим питања којима се имају бавити римски првосвештеници су тако необичне и важне природе, да захтевају сасвим изузетне људе, код којих се природни дар налази у хармоничној заједници са надахнућима добивеним одозго. На тај начин ће врло деликатна и важна питања, која се тичу опште савести у ма ком погледу, срећно бити ре-

шена, у сагласности са правим потребама друштва. Нека би Бог дао, да данашњи папа, који је бесумње задахнут светим намерама, потпуно схвати то и има храбрости да их оствари. Шта више, изгледа као да је само провиђење узело ствар у своје руке и да ће пре или после наћи погодно средство за њено остварење...

Штросмајер, епископ
Босне и Срема.

11. ЕПИСКОП ШТРОСМАЈЕР ГЛЕДСТОНУ, 11. априла 1879.

Један уметник, Кајзер моли ме да вам га препоручим. Ја то чиним радо, пошто знам да је он доиста уметник велике вредности. Он је већ врло много ствари радио за Енглеску нарочито за фирму Ерундел која се бави умножавањем старих уметничких слика. Најбоље ствари у акварелу израђене за ту фирму, су дело Кајзерово. Према томе много ћете ме обавезати, ако будете могли да му учините какву услугу.

Стање у Босни данас је горе под Маџарима него што је било раније под Турцима.

Допустите ми да се потпишем ваш и т. д.

Штросмајер, епископ.

P. S. Споразумом између Енглеске и Аустрије, који је толико узносио пре кратког времена г. Карољи[1], иде се на то, да се спречи слобода и напредак Словена. Тај споразум је, по мом мишљењу, недостојан једног великог и слободног народа. Дужност и слава Енглеске би, мислим, била, да увек штити слабе од њихових угњетача.

12. ЕПИСКОП ШТРОСМАЈЕР ГЛЕДСТОНУ[2].

Драги и поштовани пријатељу,

Имам врло жарку жељу да вас видим приликом вашег пута у Немачку и Италију, али на несрећу, под садањим околностима то је сасвим немогуће. Да сам могао да предвидим ваш врло љубазни и ласкави позив, ја бих врло радо уредио своје ствари тако да ми буде могуће осуствовање за извесно време. Међутим сад сам већ заузет пословима, који се не могу одлагати. При свем том ја не губим наду, да ћу једног дана имати част да вас видим и да вам се поклоним код ваше куће у Енглеској. Сада сам веома

[1] Аустриски амбасадор у Лондону.
[2] Писмо без датума. Писано по свему судећи, у јесен 1879 године.

заузет грађењем моје катедрале, која ће бити готова и вероватно посвећена 1882 године о Петров-Дану. Ако ми Бог сачува донде живот, тада ћу бити слободнији. Или пре или одмах по освећењу цркве посетићу Немачку и Италију, а и Енглеску, нарочито да бих имао срећу да вас видим.

Ја потпуно схватам, да ће ваше присуство ускоро бити потребно у Енглеској, јер ће изборна борба, која тек што није почела, бити пресудна за углед Енглеске, који је садања влада, по мом мишљењу озбиљно компромитовала. Нека вам Бог помогне и подари победу коју заслужујете. Ваша победа биће и победа ваше славне земље. Сви ми ћемо се радовати, који волемо слободу и напредак и који смо навикнути од детињства да гледамо Енглеску како чува слободу и брани потиштене народе.

Што се тиче државе, о којој бисте ви желели да говорите са мном интимније[1], она има, ја сам убеђен, самим провиђењем одређену улогу. Она мора, усред догађаја који су већ готово прошли, и оних који ће још наступити пред крај нашег столећа, да постане велика неутрална држава, строго заснована на истини и правди, да би спречила у Европи судар између немачког и словенског елемента; да би престављала гарантију за трајни мир; да би помагала искрено и дејствително балканске народе у њиховим праведним и заслужним тежњама. Кад бих само могао, ја бих јој ма и по цену свога живота обезбедио правичнију организацију и прилагоднију њеној вечној судбини. Надајмо се, да ће по сили невоља, које је притискују, и по природном току догађаја бити учињено оно што не виде у свом слепилу људи, који су до сада управљали њом. По ономе што је до данас учињено у Босни и Херцеговини, као и по ономе што није учињено, не може још човек да верује у способност ове државе да стекне моралног утицаја над новим народима и да освоји њихова срца и душу мудрим поступањем и бригом о њиховим невољама.

Срдачни поздрав вашој породици, а благослов вашој деци од вашег пријатеља

Штросмајера, епископа.

15. ЕПИСКОП ШТРОСМАЈЕР ГЛЕДСТОНУ, 17. априла 1880, у Ђакову.[2]

Ви сте победили! Нека вас Бог благослови. Моје најбоље и најтоплије жеље прате вас. Ваша победа означује у мојим очима

[1] Ово се односи на Аустрију.

[2] Оригинал писма означен је Гледстоновом руком „поверљиво“.

истину, правду, слободу и великодушну предусретљивост према невољним и потлаченим народима. Ви имате потпуно право. Аустриски Словени и Словени Балканског Полуострва најискреније се радују вашој победи. Али осим тога ја сам уверен, да се и држава којој припадам мора радовати, јер иначе онај болесно немирни човек у Берлину[1] чије славољубље и самовољни карактер не знају ни за какве везе, могао би је врло лако увалити у рат, који би могао бити фаталан за њу. Ваша победа значи: мир у свету и добри односи са великом европском силом у Европи и Азији. Ваше мишљење о народностима у европској Турској је сасвим тачно. Оне би биле себи остављане да саме прибаве и учврсте онаке основе, какве им изгледају најпогодније за обезбеђење развитка њихове слободе и културе. Допустите ми да додам само још једну мисао. Славна победа коју сте на изборима однели, изгледа ми као знак, да вам је провиђење одредило и једну нарочиту част при крају ваше делатности: наиме да учините крај бруталној владавини Турака у Европи, и још више, да то учините на начин, који не би произвео општи рат нити би пак наносио стварну штету икојој од словенских држава. Једва могу да вам кажем, како бих био срећан кад бих доживео да присуствујем хришћанској служби у величанственој Аја-Софији.

Опростите ми, мој угледни пријатељу, што нисам био у могућности да вас видим и изјавим своје поштовање у Венецији. Ви знате да сам ја везан сасвим особеним обзирима. Молим вас извините ме код мог старог пријатеља лорда Ектона. Ја се још надам да ћу вас видети у Енглеској у току ове или идуће године. Најдража је жеља моје душе да будем у могућности да вам лично изјавим своје поштовање, захвалност и дивљење. И опет нека вас Бог благослови. Нека би Он дао да се остваре све ваше праведне и племените тежње, на вечиту славу ваше велике отаџбине и вашег угледног имена, и на корист и утеху народа, који се још боре за слободу и цивилизацију.

Штросмајер, епископ.

11. ЕПИСКОП ШТРОСМАЈЕР ГЛЕДСТОНУ, 19. септембра 1882. у Ђакову.

(Честита му на „великој и одлучној победи“ британског оружја у Египту. Британска политика „вођена вашом осведо-

[1] Кнез Бизмарк.

ченом мудрошћу" значи „истину, правду, слободу и напредак широм целог света").

...„Ви имате велики и потпуно заслужени ауторитет у Европи; с тога допустите ми, драги и поштовани пријатељу, да вам препоручим велику и праведну ствар Јужних Словена. Они ће се извесно у будућности показати достојни великих услуга, које им ви можете учинити при ареопазима европским. Они су увек, ма да су живели под врло тешким околностима, несумњиво дали доказа о својој љубави према истинској слободи и напретку.

(Јавља даље да је довршио своју катедралу после шеснајестогодишњег непрекидног рада, и да би се врло радовао да је покаже Гледстону).

15. ГЛЕДСТОН ЕПИСКОПУ ШТРОСМАЈЕРУ, Хардњ, 12. октобра 1882.

Поштовани епископе и уважени пријатељу,

Захваљујем вам од свег срца за ваше врло љубазно писмо, и сажаљевам веома што ми свакодневни терет јавних послова, који стално расту и прете да савладају моје слабе снаге, не допушта да одговорим на њега онако како бих желео. Са неколико речи, ја не кажем да ћу исплатити свој дуг, али ћу га бар признати.

Неисказана доброта Божија учинила је да су енглеске операције у Египту успеле на начин више него задовољавајући у сваком погледу. Остаје да се види, да ли ћемо се верно држати не само оног „Protocole de désintéressement", утврђеног у Цариграду, већ и свих наших признања и изјава, које се с њим слажу. Што ми желимо у Египту, то је сигурност споља, а слобода и напредак унутра. Мухамедански народ није много напредан, али он није ни рђав за управљање, нити је пак неспособан да се научи у пракси паметној и постепеној аутономији. Урадимо с тога све што можемо, а цивилизовани и хришћански свет даће нам подстрека и потпоре.

Што се тиче Јужних Словена, можемо се надати за будућност великом напретку, а себи можемо честитати на великом делу еманципације, које је у многом погледу извршено.

А катедрала, величанствена по мишљењу свих који су је видели, коју је ваша милост саградила и посветила у част Бога

и спаса душа, намењена можда и да подстиче код других племениту ревност, тиме што ће показивати како узвишени дух прошлих столећа још није потпуно изумро.

Како сам био желео да се користим вашим љубазним позивом, али је немогуће било. Али ма на који начин, на ком месту било, ја се још надам да ћу се срести с вама, пре него што умрем.

Остајем увек ваш пријатељ и најоданији слуга

В. Гледстон.

16. ЕПИСКОП ШТРОСМАЈЕР ГЛЕДСТОНУ, 26. септембра 1882.

Сажаљевам неизмерно што сам пропустио прилику да вас нађем у кући нашег заједничког пријатеља, лорда Ектона у Сен Мартену; али ви сте били хитали да се што пре вратите у Енглеску. Послови којима сте ви посветили своју славну и бесмртну енергију, су најбоље и најсветије ствари. Они се тичу благостања и интереса целог човечанства. Један од тих послова, онај што се тиче несрећне Ирске, вековима потиштене, је најславнији међу свима. Ирско питање је ствар правде; оно је интимно спојено са правичношћу која је тријумфовала у патњама и смрти нашег Спасиоца. Таква ствар не може изумрети. Она обично триумфује баш у моменту, када неправедни и слепи свет мисли да је напуштена и покопана. Победа ирске ствари биће, ја сам тврдо уверен, круна ваше славне делатности. Ја најдубље ценим сву племенитост ваше преданости тој ствари, јер садање стање мог народа је врло слично са положајем Ирске.

Ма да сам врло стар и ма да ми је здравље врло слабо, ја се још надам да ћу вас можда видети и одати вам своје поштовање у Енглеској.

Штросмајер, епископ.

* * *

Дописивање је завршено трима даљим писмима Штросмајеровим, која није потребно наводити in extenso. Прво писмо (датирано 26. септембра 1886) упознаје Гледстона са г-ђом Марле, бугарском списатељком, која моли за писмо једно на председника Француске Републике Гревија. Друго (датирано 1888, месец нечитак) је писмо хвале и честитања Гледстону поводом његова јубилеја. Оно садржи комплименте који су несумњиво срдачни и истинити; осим комплимената у њему нема ничег другог.

Последње писмо писано 25. јуна 1892 (кад је Куенов режим у Хрватској био достигао врхунац) несигурним рукописом, посвећено је честитањима поводом победе либерала на изборима. Оно садржи следећи интересантан одељак:

....„Мађари су једно надувено, егоистично и у највећој мери тиранско племе. Мој јадни народ је гоњен, потиштен и злостављан, али ја се надам да ће општа ствар свих Словена, кад буде повраћена самим провиђењем свом природном путу, на корист опште културе и слободе, ослободити и мој народ, који је достојан сваке милости и од Бога и људи". Писмо је потписано са: „Поштује вас и диви вам се, ваш слуга Јосиф Ђурађ Штросмајер, епископ".

Превео с енглеског * * *

ЛАЖИ

— Пол Бурже —

— НАСТАВАК —

Оставимо тај пут, мој добри Рене. Ја видим један путоказ на којем пише „коњички пут очајања“, као на окуци алеја оне шуме у Фонтенебло где сам је толико љубио једног летњег јутра кад смо се шетали, идући од Море ка Марлоти у малим каруцама с једним црним коњем што се звао Цербер. Мислим да видим тога коња, са китицом као лисичијим репом што му је ударала по челу, и моју Колету поред мене. очију окружених седефом што је долазило од лудила наше ноћи проведене у задовољству... А где је нисам волео? Оставимо тај кобни пут, и вратимо се чињеницама, које сам вам дужан, пошто сте ми писали неколико пута и то тако лепо. Кад вас оставих, улица Коетлогон, одлазећи у Италију, — то се пева у некој песми! — хтедох сазнати да ли могу бити без ње. Е, па лепо! Проба је чињена... и пропала. Ја не могу. Ја сам размишљао, ја сам се борио. Ја сам се дизао изјутра, не десет пута, него двадесет, тридесет пута, заклињући се да не мислим на то преко дана... То је ишло четврт, пола часа... А, на крају тога времена, ја сам је видео поново, и те очи, и та уста, а затим покрете који су само њени, некако нежно и побеђено како је нагињала своју главу на мене кад сам је држао у загрљају; и затим, ма где био, требало ми је да се задржим, да се наслоним на какав зид, толико се тада окретала у мом срцу нека игла оштра и врхата. Можете ли ми веровати да сам морао оставити Флоренцију, јер сам проводио своје време у музеју, пред оном сликом Ботичелиовом Madonna Jncoronata, чију сте фотографију видели код моје куће? Долазило ми је да узмем кола на крају вароши, да би стигао пре затварања

галерије и видео ту слику, јер анђео с десне стране, онај што подиже вео, ах! то је она, то је тако она, тако њен поглед, онај поглед због кога сам је жалио често и плакао над њеном бедом, кад сам је требао убити... Оставих дакле Флоренцију и сјурих се у Пизу, мртви град чијом сам се ћутљивом слашћу наслађивао. Толико ми се допала она пијаца где се уздиже црква, крстионица и звоно, са гробљанским зидом и остатком изрецканог бедема место ограде! Па она обала Гомбо на два сата, неплодна и песковита међу боровима! Па онај жућкасти Арно, лаган, сав уморан!... Моја соба је гледала на ту меланхоличну воду, али беше пуна сунца, топла и светла, и ја бејах стигао у њу, с једним великим планом. Старинска изрека Гетеа, коме су се толико дивили, некад дође ми на ум: — „Поезија је ослобођење...“ — „Покушајмо“, рекао сам себи, и зарекох се да не оставим Пизу пре него што претворим свој бол у литературу. Правећи сапунске мехурове од својих старих суза, заборавио бих може бити да лијем друге сузе. Ти мехурови од сапуна надуше се у једну приповетку којој дадох наслов Анализа. Али ви сте је свакако читали у Париској смотри. Је л' те да нисам ништа дао боље? Све сам метнуо ту, као што сте могли видети, све те жалосне љубави; све је ту тачно, фотографско, почев од приче о писму па до моје љубоморе на Сафо. А Колета, је ли добро ухваћена? А ја са̑м?... Еј, мој јадни пријатељу, да сам бар добио мало мира, прљајући тако слику оне коју сам толико волео, вукући по блату идол окићен некад најсвежијим ружама, обешчашћавајући моју најмилију прошлост целом снагом мога срца! Ево резултата тога напора: тек што сам дао на пошту рукопис тог малог романа а ја се вратих кући да пишем Колети и да је молим за опроштај... Ах! метода Гетеа, тог божанског Филистинца, тога Јупитера према причи, да дивне лакрдије! Да, ја сам забио своје перо у своју рану, узех своју крв место мастила, па само позледих рану још више. Ја ћу се излечити само временом, ако се у опште излечим. Али, на крају крајева, нашто се лечити?

Да, нашто? Био сам горд, ја то више нисам. Ја сам се борио против те страсти, која ме је понижавала, ја се не борим више. Кад бих имао рак на образу, бих ли био срамотнији? Ја имам рак на души, ето у том је ствар, и ја га сад пуштам да ме гризе, без противљења. Слушајте наставак моје историје. Колета није одговорила на моје писмо. Јесам ли могао очекивати да ми после мог поступка каже хвала? Почео сам да се понижавам пишући

јој. Ја продужих. Тада познах нечувено задовољство које нисам слутио: задовољство што се деградирам ради ње, што бацам пред њене ноге моје достојанство као човека и уметника. Ја јој писах по други пут, по трећи, по четврти пут. Моја прича се појави. Ја јој писах опет, и то писмо којим се понижавам са заносом, писмо које је могла показати Салванеју, нечистој Алини, па им рећи: „Оставио ме је, грди ме, погледајте како ме воли!" Колико сам је волео, зар и сама та увреда не би јој морала то показати? — Али не, ви је не познајете, Рене; не знате колико је горда, поред свих својих мана. Ја се не усуђујем да мислим какав је био за њу тај несрећни роман, те стога не смем да се вратим. У стању болне осетљивости у којем се налазим, није ми могуће налетити на једну од оних некадашњих свађа; а живети без Колете дуго, то је изван оно мале снаге што ми је остало. Ја сам се данас одлучио да се обратим на вас, мој драги Рене, да одете до ње. Знам да сте јој се увек допадали, она вам је стварно захвална за лепу улогу коју сте јој створили, ја знам да ће вам она веровати кад јој кажете: „Клод умире... Имајте сажаљења према њему". Кажите јој такође, Рене, нека се више не плаши од мог злог карактера. Побуњени Ларшер кога није могла сносити не постоји више. Ја ћу сносити све, све, схваћате ли? само да би био поред ње, да би живео у њеној сенци, да би је имао поред себе. Извесно, месеци ове зиме беху време сурове жалости. Какав је рај према том паклу: осуство! А затим, ми смо имали божанствених часова, поподнева проведених код њене куће, љубећи се, у њеном стану у улици де Риволи који гледа на Тиљериски врт. Живот је хујао око нас, а ја сам држао своју драгу љубазницу на мом срцу. Имао сам њене очи, имао сам њена уста, имао оно миловање жалосно и страсно које је она умела дати... Видите, мој рукопис се мења при самој помисли. Ако сам вам могао бити некад пријатељ, учините ми сад ову високу услугу, отидите к њој, покажите јој ово писмо, говорите јој, разнежите је. Нека ми допусти да се вратим к њој и нека ми опрости. Збогом, очекиваћу ваш одговор у агонији, а ви знате колико може стати патње у тој машини за мучење сама себе, што се зове ваш стари пријатељ.

К. Л.

P. S. — Отидите до уредништва Смотре, те узмите на моје име пет примерака моје приповетке, које могу овде растурити.

— „Да ли је то он?...“ рече у себи Рене, пошто прочита ово чудно писмо где су се налазили као скупљени у један сноп различни елементи који су образовали сложену личност Клодову: склоност ка извештачености, афектирање у очи најгорчијим патњама, па ипак готово детињска искреност, јединствено осетљива таштина списатеља и најбезазленија жртва сваке претензије, моћ да познаје себе и немоћ да собом управља. „Ићи ћу у Театр Франсе још вечерас ако Колета игра“, рече Рене у себи. Купи једне новине и виде да она игра доиста. „Али“, прихвати, „како ли ће ме примити?...“ Толико је мислио на исход тога пријема, као и на тугу тог пријатеља кога је нежно волео, да кад стиже на састанак, не могаде се уздржати а да не исприча Сузани своју узнемиреност. Он јој чак даде да прочита писмо које она врати с речима:

— „Сиромах ђаво!...“ и додаде, као случајно: „Ви нисте заиста никад говорили о мени заједно?“

— „Да, једанпут, мимогред...“ одговори Рене после једног тренутка оклевања. Откако је постао љубазник Сузанин, био је још скрупулознији у чувању тајне, па му је изгледала неуљудна чак и она проста реченица коју је изговорио, кад је био код Клода, несрећна реченица која је изазвала саркастичан усклик његовог пријатеља. Сузана се превари у оцени овог оклевања, те навали:

— „Сигурна сам да ти је рекао шта рђаво о мени?“

— „То не“, одби Рене са сигурношћу. Био се већ добро навикао на игру Сузаниног лица те је приметио извесну бојазан коју су показивале њене бистре зенице кад му постави то питање, те он, са своје стране, упита: „Како ти немаш вере у њега! Зашто?“

— „Зашто?“ рече она с једним осмехом на уснама, „зато што те толико волим, мој Рене, а људи су тако зли!...“ Затим прихвати, да би разбила потпуно ефект који је њена претерана неверица могла произвести на младића: „Ти знаш, треба ићи ка Г-ци Риго“.

— „Баш мислим“, рече он, „и то вечерас. А ти?...“ упита је он, како му се то често дешавало, „како ћеш провести ово вече?“

— „Ићи ћу у позориште, и ја“, одговори она, „али не у кулисе. Мој муж ме води у Жимназ[1]; сами ћемо бити... Што ме тераш да мислим на то? И онако ће ми бити тешко кад одем

[1] Једно од познатијих париских позоришта. Пр.

тамо. Хајде, моја љубави", додаде она стежући га у загрљај, „воли ме јако за време док се не вратиш амо да ме љубиш!..."

Песник је имао још главу пуну тог гласа, слатког као најслађа музика и душу узбуђену тим пољупцима опојнијим од најопојнијег ликера, кад ступи око девет часова на врата управе Театр-Франсе, одакле се пење у чувени фоаје. Он погледа летимице у вратареву собу, сетивши се да је она била једна од станица Клодовог пута на Голготу. Раније, кад су долазили заједно у позориште, Ларшер би обично рекао своме младом пријатељу, показујући му сандуче за Колетина писма.

— „Кад би их покрао, сазнао бих можда истину".

— „Да среће", помисли Рене, „што не знам за ту страшну болест сумњичења!" И он се осмехну пењући се уз степенице које обилазе око једног зида украшеног целог сликама глумаца и глумица из прошлог столећа. Ту се, смрзнута на платну, кревеље уста негдашњих Скапина[1]. Ту жмиркају очима Селимене[2] мртве већ толико година. Овај спомен на радости за навек ишчезле, на љубави за навек минуле, на лепу прошлост забава за навек одлетелу, садржи у себи нечег чудно меланхоличног за сањалице, који осећају како њихов живот пролази, као сваки живот, и како мало траје радост човечја. Врло често је Рене осетио тај утисак неодређене жалости. Он га осети поново, упркос самог себе, журећи тако ка Фоајеу и очекујући да тамо сретне гомилу познаника и да стисне масу пружених руку. Али тамо беху само два глумца, у костимима маркиза из доба Луја XIV, натоварене главе огромним власуљама, стегнутих листова у црвеним чарапама и ногу у ципелама с високим потпетицама. Та два човека су се озбиљно разговарали о неким државним пословима. Не обазреше се на младића, који чу једног од њих, дугачког и жутог као пензионера кога једе завист и жуч, како рече другом, црвеном и дебелом као каноник:

— „Сва несрећа наше земље долази отуд, што се свет не бави довољно политиком..."

— „Да штете, што Ларшер није овде!" рече Рене у себи, слушајући ове речи; и замисли радост коју би те речи изазвале у његовог пријатеља. „Колосално!" како би Клод кликнуо, по

[1] Скапин је главни јунак из Молијерове драме Скапинове преваре.

[2] Селимена, лице из Молијеровог Мизантропа, тип жене младе, лепе, кокетне, духовите и торокуше. Пр.

обичају, пљеснувши рукама. Све, у осталом, у овом позоришту, подсећало га је на свог друга из толиких посета. Седели су заједно у том малом фоајеу, сада празном. Заједно су се спуштали низ неколико степена што воде у кулисе, увлачили се међу подупираче и налазили места у Куку-Тодоре, — како су глумци звали једну врсту удубљења у дну позорнице, намењеног за одмор између две сцене. Колете не беше ту. Рене се одлучи да се успење уз дуге степенице и бескрајне ходнике који дају приступ глумачким облачионицама. Најзад стиже пред врата на врх којих је стајало име Г-це Риго; куцну, полако најпре; али свакако унутра је неко говорио, те га нико не чу. Он удари јаче: — „Слободно!" чу се један опор глас који познаде, исти глас који је умео тако лепо да се ублажи кад је рецитовао:

Кад би руже знале вратити нам пољупце...

Кад се отворе врата, улази се у једно врло мало предсобље које води у једну собицу за облачење. Рене подиже завесу од црног сатина са златним сликама, која је затварала ово предсобље; он се нађе у тесној одаји, прегрејаној у том моменту гасом и присуством петорице људи, од којих су двојица носила фрак, видљиво људи из високих кругова, а три остала, пријатељи глумичини нешто нижег реда. Један од оних у фраку беше Салванеј, који не познаде Ренеа. Он и његов друг беху једини сели, на једно канабе покривено старинском кинеском хаљином боје бледоцрвене. Клод је био дао ту хаљину Колети, он који је управљао, у срећно доба њихове љубави, намештањем целе ложе. Трчао је недељу дана кроз Париз да сортира слике урамљене у бамбус, које украшаваху дуварове превучене сивкастом тканином. Три од ових слика су представљале Кинескиње намазане на отвореној свили. На најширој, која беше сва од црног сатина као она завеса, летели су бели ибиси, кроз ђурђевке и бресквино цвеће. Лепезе у живим бојама и букети паунових пера овде онде, на плафону један велики златан змај с очима од емаља, довршавали су оригинални чар овог кокетног кутка. Колета је дотеривала своје лице, усред оне петорице људи, косе неуређене, мишица голих у широким рукавима једног пењоара од меке, врло отворено плаве материје. Пред њом, на столу за тоалету, покривеном једним застирачем исплетеним од дрвене коре, видео се цео арсенал порцеланских кутија с помадом. Бео, жут, ружичаст пудер испуњавао је друге кутије; дуге укоснице, зване траге-

дијске, светлуцале су у чашама; зечје шапе, црвене од шминке, мешале се са огромним киткама, црним кредама и сунђерчићима а белило. Глумица је могла, у великом огледалу што је украшавало зид изнад овог стола, видети ко је ушао. Она позналс писца Каваљера, и, окренувши се у пола и показујући му своје руке пуне вазелина, извини му се тако што му их не може пружити, па му добаци један поглед који објасни Ренеу колико је Клод имао право што се није вратио без претходног парламентара.

— „Добар дан, ви...“ рече она. „Без прекора, могла сам мислити да сте мртви... Ја видим по вашем лицу да сте могли бити само сувише срећни... Ја вас играм сутра, знате... Седите, ако имате места...“ И, пре но што Рене могаде разумети једне речи, она се обрати Салванеју: „Најзад, ја пристајем... Дођите кући у подне. Алина ће ту бити, па ћемо заједно отићи на ручак сви троје пре те посете...“

Она баци други поглед у правцу Ренеа, пошто сврши говор. Кутови њених уста спустише се; њено дивно лице доби изненадно најнеумољивији израз свирепости. То је она изазивала Клода, преко његовог најприснијег пријатеља. Тај ће пријатељ поновити ове речи суревњивом љубазнику. Као да викну, кроз простор, томе човеку кога није заборавила, упркос његовом бегству и његовим увредама: „Ти ниси овде, а ја се забављам оним што те највише боли“. Она измени још неколико речи са осталим посетиоцима, препоручујући једном неког убогог ђавола, за кога се интересовала, наваљујући на другог да објави неку рекламу у једном листу, обраћајући се Салванеју с питањем о прогнози скорашњих трка, док се најзад, пошто опра руке, диже и рече:

— „А сад, моји мали пријатељи, ви сте врло љубазни, али...“ и она им показа врата, „треба да се облачим, те ме оставите... Не, не ви“, продужи она окренувши се Ренеу и не трудећи се да се склони од других; „имам да вам кажем неколико речи...“ И, чим осташе сами, она продужи говор, седнувши пред огледалом, поново, и превлачећи кредом испод очију: „Читали сте Клодов безобразлук?“

— „Не“, рече Рене, „али сам примио једно писмо од њега: он је најнесрећнији човек на свету...“

— „Ах! ви нисте читали његову приповетку!“ прекиде га Колета. „Е, па лепо! читајте је: видећете какво је ђубре ваш пријатељ!... Ах то!“ узвикну она окрећући се Ренеу, скрштених руку, а сав пламен гњева букну из њених очију, повећаних цр-

ничом, које су гореле на њеном сасвим белом лицу, „да ли ви налазите за умесно грдити једну жену, ви? Па шта ја урадих том господину? Ваљада што га нисам хтела слушати, као пас, за све што му падне на ум, прекинути са свима својим пријатељима, живети као робиња?... Јесам ли ја његова жена, на прилику? Је ли ме плаћао? Јесам ли га питала шта он ради?... Па да сам му бар што и криво учинила, је ли то разлог да прича све могуће прљавштине које је измислио на мој рачун?... Он је једно ђубре, ђубре, ђубре... Можете му то писати с моје стране, и да ћу му оног дана кад га сретнем, пљунути у лице... Ах! тај ме је господин сравњавао с поквареним девојчурама... Показаћу му ја девојчуру!... Осветиће се она!... Не, Меланија", рече она облачиљи, што уђе, „за једно четврт часа... ја ћу вас звати".

— „Али да вас није волео", одговори Рене, користећи се тим прекидом, „не би се разјарио тако против вас. Бол залуђује човека..."

— „Оставите те глупости", прихвати Колета дижући раменима и стаде поново да подвлачи очи пред огледалом оном кредом. „Ви верујете још у срце тог створења? Он није чак ни вама самом пријатељ... Да сте га чули како се руга вашим љубавима, ви би знали шта би мислили о њему..."

— „Мојим љубавима?..." упита Рене пренеражен.

— „Баталте", рече глумица смејући се зло, „не изигравајте преда мном препреденог човека, а кад будете хтели да се исповедате на сигурном месту, изаберите кога другог сигурнијег од Г. Ларшера, вашег пријатеља".

— „Не разумем вас", одговори младић, коме срце поче да лупа; „ја му се никад нисам исповедао..."

— „Дакле, он је измислио да сте ви љубазник Г-ђе Морен, оне лепе плавојке, љубазнице старог Дефоржа? Још му то треба", продужи свирепа глумица, с оном заједљивом иронијом, какву може имати само жена рањена у своје самољубље. Несрећни Клод, који би заборавио у својим тренутцима нежности оно што је мислио о Колети у својим светлим тренутцима, рекао јој је био просто сутрадан по Ренеовој посети: „Знаш ли, онај јадни Венси, уловљен је..." — „А која је то?" упитала га је она. Поменуо јој је Г-ђу Морен, о којој је Колета већ знала шта се говори, благодарећи разговорима по засебним собама где људи причају женама из полусвета све приче, истините и лажне, које су сазнали о женама из високих кругова. Кад је начинила алузију на љубав

Ренеову са Сузаном, глумица, која је била ван себе, говорила је готово случајно, да би опањкала Ларшера код његовог пријатеља. Кад виде колики утисак учинише њене речи на младића, она продужи још јаче. У мучењу онога који је био поред ње и коме је видела како се црте на лицу мењају од бола, она је гасила донекле своју жеђ за осветом против онога другог, јер је знала колико је песник драг Клоду.

— „Клод вам није тако говорио!“ викну Рене изван себе. „И да је овде, он би вам забранио да клеветате једну жену за коју зна да је достојна сваког вашег поштовања“.

— „Сваког мога поштовања?“ прихвати Колета смејући се још гласније и нервозније. „Реците ми, сматрате ли ме за нешто друго, мој мали Венси?Ваљда што она има једног мужа који крије њен срам и једе с њом старчев новац, је л' те?... Свако моје поштовање? Јер се она продаје скупље него девојчуре по ћошковима од улица, које немају шта да ручају? Ви им верујете дакле још, ви, у жене из високих кругова?... И затим, знате“ продужи она дижући се и примичући се Ренеу бесно, и народска позадина њене природе показа се у покрету главе који учини кад му баци ове речи жмирнувши очима: „знате, ако вам је криво што сам вам рекла да је она била ваша и Деформова наложница, обратите се Клоду. То ће дати материјала за писање томе дивном господину... Ви почињете да стичете о њему исто мишљење као ја... Без љутње, мој мали, требаће да се на то пази. — Сваког мог поштовања? — Ах! ах! ах! — Не, ви сте прекардашили. — Доста, збогом. Сад се облачим озбиљно... Меланија!“ викну отварајући врата, „Меланија!... Поздравите Клода с моје стране“. додаде у крајној иронији, „и пишите му да ћу га ја научити да се с Колетом не шали као ни са љубави“. И с том алузијом на позоришни комад, о коме је Ларшер говорио у писму с лудим заносом, она изгура Ренеа из ложе, и затварајући врата, прсну у смех поново, у ругалачки, неумољив и сребрнаст смех у коме је имало нешто од свега, позоришне игре и задовољене мржње, ругања једне жене из полусвета што бешчасти весело, свирепо, једне жене из високих кругова и освета једне увређене љубазнице.

XVI
Историја једне сумње.

„Да зле жене! Да зле жене!“ понављао је у себи Рене силазећи низ позоришне степенице, које су испуњавали клици под-

сеђивачева гласа: „Сад ће почети“. Његове ноге клецале су и он се питао: „Зашто ме мрзи?“ а није разумевао да је четврт часа раније представљао Клода у очима Колетиним. Може бити да је радост глумичина што му пробада срце долазила и од пизме коју гаје често љубазнице наших пријатеља кад осете да им се не удварамо. Верност човека човеку је једно од осећања која пеку жену најдубље. „Шта сам јој ја урадио?“ прихватао је младић, и беше неспособан да одговори на ово питање, неспособан такође да прибере своје мисли. Извесне речи које падну, неочекивано, на наш дух, збуне нас, као удар који нам се зада брутално по глави. Наступи тренутна забезекнутост, изненадан престанак и самог бола. Рене дође к себи тек на тргу Пале-Роајал, који беше закрчен од кола. Његов први покрет беше напад лудог беса против Клода. „Недостојан пријатељ!“ рече у себи, „како је могао издати моју тајну таквој девојчури? И шта је он знао од свега тога? Руменило на мом образу, нешто забуне при изговарању њеног имена... То му је довољно да упрља једну жену коју познаје једва, пред блудницом о чијем сраму прича где стигне...“ Он се сети до ситница разговора у којем је Ларшер могао уловити његов први осећај за Сузаном. Виде себе у стануВаренске улице, и коректуре по дивану, и Клодово лице које беше постало још зеленије у модрој светлости прозорских окана. Он виде смех који је згрчио ово лице, док та иронична уста избацише ове речи: „Ах! ви нисте заљубљени?“ Он виде такође сенку оклевања што беше укочила та уста кад он, Рене, беше рекао: „Дакле ви знате нешто о њој?...“ Исти талас сећања изазва му друге слике које беху у вези са оном првом. Чуо је глас Сузанин како му каже, већ приликом трећег разговора: „Ваш пријатељ Г. Ларшер сигурна сам да му нисам симпатична“. Зар чак и јутрос, она не изрази то неповерење? Да, она је само имала право да не верује томе човеку. Да ју је бар оптужио само за какво ашиковање са њим, Ренеом! Али она срамотна клевета, она друга, да је издржава Дефорж, како је Клод смео само да је прозуби!... Оно што је чинило Ренеу ту мисао несносном не беше то сенка од сенке какве сумње у своју божанствену љубазницу. Само, осећао је да Колета није лагала кад је тврдила да зна за ту клевету од Ларшера. Да је Ларшер могао да каже ту одвратну ствар, морао ју је чути из неких других уста. И што је Сузана наваљивала, по два пут, на њега да сазна како је Клод говорио о њој, долазило је отуда што је знала да је вређају овом одвратном клеветом. Рене виде

у мисли тога Дефоржа кога је срео једанпут у њеној кући, тог лепог старца, с понашањем извежбаног официра, лица у исти мах претерано црвеног и увелог, проседеле косе... А она! Замисли је онакву какву ју је толико волео, јутрос још, тако плаву, тако белу, тако фину, с њеним плавим очима тако чистим, са оном мекоћом целог њеног бића која је давала готово идеални карактер најстраснијим пољупцима... И та је жена могла бити прљана онаквим нагваждањима? „Свет је преужасан", рече Рене гласно. „А што се тиче Клода..." Волео је овог последњег тако истински, тај пријатељ, најдражи, говорио је против Сузане на тај гнусни начин, као простак и као издајица. Каква супротност оном јадном анђелу тако увређеном, који, знајући га, није налазим друге освете до да каже: „Ја сам му опростила!..." И сваки пут после кад би поменула Клода, хвалила је његов таленат, сажаљевајући га због његових погрешака. Изненадно, Рене се сети ових речи своје невине богородице: „То није разлог, да се свети на другим женама удварајући им се насумце. Готово сам се морала наљутити једног дана кад се нађох за столом поред њега..." — „Ето узрока!" рече у себи младић разгневивши се поново, „он јој се удварао, она га одбила, и он је износи на рђав глас... То је више него одвратно!..."

Рене је корачао, обузет овим свирепим мислима, до трга Опере, па је махинално окренуо десно, и ударио поново уз булевар не приметивши готово. Горчина и одвратност били су тако противни тој још дечјој души, да се његови осећаји слише ускоро у бескрајну нежност према љубљеној, обожаваној жени, према којој су се онако недостојно понашали подмукли Клод и осветољубива Колета. Шта ли је радила тога тренутка? Она је била доле, у једној ложи у Жимназу, присиљена од стране свога мужа да гледа какав био комад, потонула у меланхолију, којој је био узрок њихова љубав, и у снове на њихове пољупце... Тек што изазва слику њеног дивног лица, кад осети, инстинктивну, несавладљиву потребу да је види. Он заустави један фијакер и добаци кочијашу име позоришта, не размишљајући чак. Колико пута је покушавао тако, кад је знао да ће Сузана провести вече у каквом јавном локалу, да и он сâм оде тамо! Увек је одгурнуо то искушење чврсто решен да не ради ништа у њеном одсуству што би било противно ономе што јој је обећао у њеном присуству. Уосталом, природа његове маште уживала је чудно у тој савршеној подели на две Сузане, на ону из високих кругова и

на ону његову, његову сопствену, а изнад свега, бојао се да не сретне Пола Морена. Читао је Фани, и бојао се, колико и смрти, ужасне љубоморе описане у том лепом роману. Један писац аналитичар, као Клод, нашао би ту разлог за тражење тога сусрета са мужем, да би нашао нову рану срца, на коју би наперио свој микроскоп. Песници код којих се поезија није преобратила ни у корупцију ни у каботенство, имају у себи један инстинкт који их склања од тих нечасних искустава. Они поштују у себи самом ломни цвет својих узбуђења. Док су кола јурила ка булевару Добра-Новост, цео тај скуп побуда које је Рене некад слушао дођоше му на ум. Али су га Колетине речи дирнуле дубље него што је хтео, него што је могао признати. Визија ругобе беше промакла поред његових очију. Могла се вратити. То је осећао не размишљајући много. Осећао је такође да је присуство Сузанино било најсигурније јемство против тог повратка. Заљубљеним људима долазе ти безумни полети од нагона за самоодржање који нагон имају наша осећања као што га имају жива бића. Кола су јурила, и Рене се правдао што није више слушао уговор који је начинио са својом пријатељицом односно начина на који ће проводити своје вечери. „Али да је она могла знати то што сам је морао саслушати, зар не би била она прва која би ми викнула: Ходи и читај на мом лицу моју љубав? И затим, ја ћу је видети четврт сата само, па ћу отићи, опран од ове прљавштине... — А муж? — Морао би га иначе срести на крају крајева, и он није ништа за њу!...“ Г-ђа Морен није пропустила а да не исприча своме најдражем љубазнику невероватну лаж свих удатих љубазница, о својим никаквим односима према мужу, што је само понекад истина, толико је жена једно створење, које се не да никад познати, како то доказују извештаји са бракоразводних парница. Умешност коју је Сузана употребила да отклони његове најтајније, најмање оправдане љубоморе, дирну поново Ренеа. То га поново изазва да осуди још једанпут клеветнике овог племенитог створења. „Та жена да буде љубазница Дефоржова? А зашто? За новац? Каква глупост! Она, кћи једног министра и жена једног финансијера! Тај Клод! Како је могао?...“

Кад се младић нађе пред вратима Жимназа, осети потребу да дела, а то смири грају мисли у његовој глави. Није хтео ни по коју цену да га Сузана примети, па заста неколико тренутака на степеницама, размишљајући. Баш се свршавао један чин, јер су гледаоци излазили гомилом. Ова прилика даде песнику идеју

о једном врло простом лукавству да види своју љубазницу, а да га она не примети: да узме прву карту која ће му дати право на улазак, да се користи антрактом те да прегледа дворану из ходника који воде фотељама, и, кад буде нашао Сузанину ложу, да затражи од контролора друго место одакле може, у пуној сигурности, наслађивати своје очи гледајући у ту обожавану жену. Кад ступи у позориште, узбуди се за један тренутак јер срете једног господипа с којим се видео код Г-ђе Комов, младог маркиза де Хер, који прође, носећи у рупици од свога капута струк ђурђевка са листком бујади, окрећући свој празнички штап и певуцкајући арију из Звона, још у моди: „На мојим путевима, — шта сам имао бродолома...“ гласом тако лаганим да је чуо једва сам себе. Очеша Ренеа лактом, не познавајући га или правећи се да га не познаје колико и Салванеј. Али се песник био већ провукао до уласка код оркестра. Није морао дуго да тражи кроз дворану. Г-ђа Морен била је у трећој ложи на балкону, рачунајући од авансцене, готово пред њим. Она је била ту, сама, на предњој страни ложе. Два човека била су у дну: један је стајао, млад још, леп момак, великих бркова, ћилибарске боје на лицу, — то је био без сумње муж; — други је седео... Зашто је случај — то је могао бити само случај — довео у ту ложу, и то баш ове вечери, човека због кога је гнусна Колета пљувала на Сузану? Да, био је заиста то Дефорж, што се ширио на столици иза Г-ђе Морен. Песник није оклевао ни тренутка да позна енергични профил баронов; његове очи тако отворене на лицу црвеном готово као пламен, његово чело окружено седом косом, његове плаве бркове. Али зашто би Ренеу тешко што види овог лепог старца како говори фамилијарно Сузани, у пола окренутој и која се хладила лепезом, док Морен гледаше у ложе на доглед, — тако тешко да се повуче нагло из ходника? Први пут, од како је био тако срећан да спази младу жену, на вратима салона у дому Комовљевих, плаву и витку у својој црвеној хаљини, сумња продре у њега.

Каква сумња? Да ју је морао изразити речима, не би могао. Па ипак?... Кад му је Сузана јутрос говорила о позоришту, рекла му је: „Ићи ћу у Жимназ сама са својим мужем...“ Из каквог је разлога изврнула тако истину? Извесно, ова појединост је била безначајна. Али лаж, била велика била мала, увек је лаж. После свега, можда је Дефорж само посетио њу у ложи за време антракта? Ово објашњење је било врло природно, не

миновно, да га Рене усвоји одмах. У осталом, овериће га без одлагања. Врати се контролору и узе фотељу првог реда лево у дну. Рачунао је да ће са тог места имати највише могућности да посматра ложу Моренових у потпуној слободи... Дворана се напуни поново. Три ударца одјекнуше[1], завеса се диже, Дефорж не оде из те ложе. Оста седећи на столици позади, нагнут поред Сузане и измењујући примедбе са њом... Али зашто не? Зар се његово присуство није могло објаснити на хиљаду начина, а да Сузана не буде лагала кад је прећутала да ће и Дефорж бити са њом? Зашто да га Морен не позове без знања своје жене? Говорио је фамилијарно овој последњој, а она му је одговарала исто тако. Али зар он, Рене, није га срео код њене куће? Човек из високих кругова разговора се са женом из високих кругова. Зар то доказује да одвратна веза прељубе и новца постоји између њих? Песник је размишљао тако, и то размишљање би му се учинило необориво, да је приметио на лицу Г-ђе Морен један једини облак меланхолије који је очекивао. Напротив, у својој елегантној хаљини за позориште од црне чипке, и са својим плавим косама под ружичастим шеширом, изгледала му је она потпуно срећна, без и једне задње мисли. Смејала се тако слободно на шале у комаду, веселост њених очију била је тако искрена, тако отворена, кад би измењивала своје мисли са једним или другим од њена два каваљера; она је крцкала с дивном прождрљивошћу, с времена на време, ушећерено воће из кутије која је стојала пред њом, да је било немогуће посумњати да је она јутрос походила уточиште своје најтајније, своје најдубље љубави. Утисак од састанка оставио је био тако мало трага на том лицу, које беше као озарено фриволношћу, да је једва веровао свом сопственом погледу. Очекивао је да ће је видети тако другојачију. Ни муж, са срдачном веселошћу свога мушког лица, није личио човеку мрачном, неповерљивом и затвореном, како га је замишљао лаковерни љубазник према исповестима своје љубазнице... Несрећник је био дошао да потражи у позоришту коначно умирење пометње у коју га је бацила Колета. Кад се врати у улицу Коетлогон, ова пометња беше порасла. Каже се да не бисмо сачували много пријатеља, кад би чули шта говоре, у тренутку нашег осуства, они којима дајемо ту титулу. Горчије је

[1] У француским позориштима почетак чина објављује се ударом у даске од бине. Пр.

још изненадити у тренутцима отворености жену коју волимо. Рене то искуси сад. Само, он беше и сувише занет у Сузану да би се предао првој појави оног другог лица своје богородице.

„Па шта?“ рече у себи кад се пробуди сутрадан и кад нађе на свом узглављу свој мучни осећај, „била је добре воље синоћ. Јесам ли какав велики саможивац да јој то пребацујем?... Барон Дефорж је био у њеној ложи, а она ми је рекла да ће ићи у позориште само са својим мужем? Она ће ми то објаснити првипут кад се састанемо... Њен муж није имао изглед свога карактера? У лицима се човек тако често вара. Зар ме Клод Ларшер није толико варао поред све умиљатости својих гестова, свог отвореног лица, свог услужног опхођења и изгледа да се не сећа чиме га је услужио?... Па онда та гнусна издаја!...“ Сва свирепост утисака које је синоћ осетио, претвори се у мржњу још бешњу против човека који је, због своје грешне брбљивости, био непосредни узрок ове туге. У својој претераној неправди, Рене није признавао ни најнеоспорније заслуге свога најбољег пријатеља, свога заштитника: савршену незаинтересованост, оданост без награде, стварно одсуство књижевничке зависти. Није Клоду чинио ни ту милост да призна како је тај последњи говорио Колети лакоумно, не размишљајући, без задње намере. Љубазник Сузанин није могао остати пријатељ човека, који се усудио да говори против те жене оно што је Ларшер рекао. То је Рене понављао у себи целог дана. Пошто се врати из Библиотеке, где му је било готово немогуће да шта уради, седе за свој сто да пише тој издајици једно писмо које се никад не заборавља. Кад сврши писмо, прочита га. У њему је бранио Г-ђу Морен на начин који прокламује његову љубав, а сад више него икад хтео је да Клод не зна за његову тајну.

— „Нашто му писати?“ закључи; „кад се врати, казаћу му шта мислим о њему. То је достојанственије“.

Спремао се да исцепа то опасно писамце кад Емилија уђе, као што је радила обично пред вечеру питајући свога брата како је радио. Она прочита, са својом природном женском радозналошћу, и упита:

— „Гле, Ларшер је у Венецији? Дакле ти је писао?“

„Не говори више никад то име преда мном“, одговори Рене и поцепа писмо с једном врстом хладног беснила.

— „Посвађали сте се?“ упита Г-ђа Фресно, која је у души гајила захвалност према Ларшеру.

— „За увек“, одврати Рене. „Не питај ме због чега... Он је највероломнији од свих пријатеља“.

Емилија није даље наваљивала. Није се варала у нагласак свога брата. Патио је, и његова мржња према Клоду била је дубока; али то што је прећутао разлог те мржње пред својом сестром, наводило ју је да мисли да ту има нешто друго него каква књижевна распра. Помоћу надахнућа којом се страсна нежност служи, Емилија погоди да су се ова два књижевника посвађали поводом оне жене, чије име Рене није више никад изговорао пред њом, оне г-ђе Морен, коју је сад почињала да мрзи из истог разлога из кога ју је најпре заволела. Видела је, од пре неколико недеља, како образи њеног брата мршаве, око очију му се хватају колути, бледило умора шири се по том милом лицу. Мада је била дубоко поштена, ипак је била довољно осетљива да припише овај умор правом узроку. Мислила је на то, преписујући одломке Саванароле, као некад одломке Каваљера; и макако да осети слепо дивљење и за најмању страницу која је изишла испод Ренеова пера, двадесет сличних знакова посведочише јој разлику у надахнућу између та два дела, почев од броја стихова састављених сваког пута, до непрестаних прерада појединих сцена, до рукописа, који баше изгубио нешто од своје нервозне чврстине. Извор свеже, широке поезије из кога је избио Каваљер, изгледаше сад да је пресушио. Шта се променило у животу Ренеовом? Једна жена је ушла ту. Утицају ове жене дакле Емилија је приписивала то тренутно опадање песникових способности. Ишла је даље, љутила се на опасну непознанку због болова Розалијиних. У обмани памћења, што бива често код претерано осетљивих душа, заборављала је колико је учешће она сама узела у прекиду њеног брата с малом Офарел. На Г-ђу Морен падао је цео грех, и, данас, та иста Г-ђа Морен завађа Ренеа са најбољим, најоданијим пријатељем, пријатељем кога је верна сестра одвајала од свих, јер је била оценила корист тога пријатељства.

— „Али како се то десило“, помисли она, „пошто Клод није ту?...“

Довијала се да разреши тај проблем радећи по кући, преслишавајући Констана, прегледајући рачуне доброг Фресноа, испитивајући рупицу по рупицу и превој по превој у рубљу свога брата. Овај последњи се био затворио у своју собу, где га је све подсећало на јединствену, божанствену посету Сузанину, и

чекао је с грозничавим нестрпљењем, дан идућег састанка. Подносио је потмуло дејство дочувене клевете, слично тровању. Човек иде тамо амо, осећа се болестан само по једном боном и неодређеном немиру. Међутим отров се развија у крви и букнуће у страшној несрећи. Извесно, младић није веровао стално у срамне оптужбе које је Колета поднела против Сузане; али, понављајући их да би их побио, навикао је, готово припитомио свој дух. У тренутку кад му је Колета говорила, није чак хтео ући у расправу сличне безочности. Почео је да је расправља, хватајући се за знак искрености Сузанине да не би пропао у страшни бездан сумње и најбесрамније љубоморе. Шта би од њега кад прими, још у почетку тог тако жељеног састанка, доказ, необорив доказ да та искреност није била онаква у какву је веровао? Дошао је у мали стан у улици де Дам са брижним изразом на свом лицу који није измако погледу Сузане. Али на њено нежно: „Шта ти је?“ навео је као разлог један неправедан чланак што је изишао у новинама. Затим би га готово стид због овог невиног извињења, толико је његова љубазница метнула љупкости ракавши му:

— „Велико дете, да ти немаш завидљиваца, не би имао успеха“.

— „Говоримо о теби...“ беше он одговорио уздрхталог срца. „Шта си радила откако те нисам видео?“

Да га је Сузана осматрала тога тренутка, погодила би са каквим страхом он јој поставља ово питање. То беше једна замка, невина, наивна, па ипак замка. У три дана, сумња је довела тог одушевљеног љубазника на ову тачку неповерења. Али Сузана беше према њему тачно у истом положају, у којем се Дефорж налазио према њој. Није могла мислити да Рене може радити другојаче него по карактеру који је у њему познавала. Како би помислила да се ово дете прегони са њом ко ће бити лукавији?

— „Шта сам радила?“ одговори она. „Па најпре ономад у вече ишла сам у позориште Жимназ са мојим мужем. На срећу, ми немамо више шта да кажемо једно другом... Могла сам мислити на тебе целе вечери као да сам била сама, и жалити за тобом. Тако сам сама кад сам са њим?... Ти говориш о жалостима твога живота као уметника. Кад би ти знао жалости мога живота као жене из високих кругова и меланхолију тих кулука од забава, и јад тих излазака на само.

— „Дакле, било ти је досадно у позоришту?“ навали Рене.

— „Ти ниси био ту“, рече она са једним осмехом, и погледа га: „Шта ти је, моја љубави?“ Никад није видела у Ренеа то лице мрко, готово сурово.

— „Увек тај дечачки гнев против оног чланка“, одврати Рене.

— „Био је дакле врло оштар? Где се појавио?“ прихвати она, опоменута својим инстинктом прељубнице; и како песник, упитан тако изненадно, промуца: „Не вреди да га читаш...“ није више посумњала! Имао је нешто против ње. Једно питање дође јој на усне: „Говорили су ти рђаво о мени?...“ Њен дубоко дипломатски дух би јачи од њеног првог покрета. Зар се у пола не признаје кад се поставља питање о својој кривици? Они који су у ствари невини не знају да се оптужују уопште. Требало је знати шта је сâм Рене радио од ономадне, и која је лица видео која би му могла говорити о њој.

— „Је си ли ишао Г-ци Риго?“ упита га она онако.

— „Да“, одговори Рене и не могаде сакрити забуну у коју га баци то питање.

— „И она прашта сиротом Клоду?“

— „Не“, рече; па додаде: „То је врло зла жена“, тоном тако горким да Г-ђа Морен прозре одједанпут један део истине. Глумица је извесно говорила Ренеу о њој. Поново је обузе жеља да изазове исповест. Помисли да је најсигурније средство да дође до тог циља ако опије свога љубазника сладострашћем. Знала је колико је човек обезоружан према таласима сласти које миловање лије у његово срце. Затвори уста Ренеу једним дугим пољупцем. Она спази како је у његовим очима прође пламен тамне чежњ, оне чежње која нас баца у лудило чула да у њему опијемо заборав на сумњу. По тихој ватри са којом јој врати пољубац и по животињској махнитости која дође затим, Сузана је могла разумети још боље да је Рене морао патити патњом у коју је била помешана мисао о њој. Било је, у бесу тога загрљаја, нешто од оног опорог гнева који оживљава страст искључујући нежност. Кад се нађоше поново у рукама једно другог на крају те оштре чулне кризе, љубазница прихвати својим гласом најслађим, најподеснијим да се увуче до дна те душе коју је увек знала тако отворену:

— „Шта су те то тако увредили те ми не кажеш?“

— „Ах! да је рекла ове речи у почетку њиховог разговора, он не би нашао у себи снаге да оћути. Поновио би јој свој разговор са Колетом кроз пољупце и сузе. Вај! није патио од тог

разговора у овом тренутку. Што га је страшно болело, што је повраћао у своје срце као врх од ножа, беше факт да је затекао њу, свога идола, на самом делу преваре. Да, она га је лагала; овог пута, није могао више сумњати. Потврдила му је да је ишла у позориште само са својим мужем, то беше лаж; да је била тамо тужна, и то је била опет лаж. На ово питање, у којем се осећала нежна брига, да ли је могао одговорити овим двема оптужбама изречним, јасним, непобитним? Није осећао у себи снаге да то учини, и извуче се из забуне понављајући свој први одговор. Сузана га погледа, и сад он окрену очи. Она уздахну само: „Јадни Рене!“ И како се приближавао тренутак растанка, она не навали са својим испитивањем.

— „Рећи ће ми све идућег пута“, помисли она одлазећи. Упркос тога, то ћутање ју је мучило. Она је волела младића стварном љубави, и ако сасвим различном од оне коју је показивала у речима. Обожавала је у њему изнад свега физичког љубазника; али ма како била покварена својим животом и својом средином, или може бити баш због те покварености, свежина песникове душе није је остављала равнодушном. Она је у њему налазила ону врсту чудне дражи коју развратници старе школе осећају кад заводе богомољке. У осталом, зар и те чулне сласти ове љубави неће престати од дана кад буде сломљен круг илузија који је она повукла око њега? А неко је покушао да сломи тај чаробни круг. Тај неко могла је бити само Колета. Све је ишло у потврду тога. Али с друге стране, какав је разлог имала глумица да је прогони својом мржњом, њу, Сузану, којој није требало ни имена да зна? Колета је била љубазница Клодова. И Г-ђа Морен нађе опет овде тога човека кога се бојала од првог дана. Да је Колета могла говорити о њој Ренеу, морао је Клод сȁм говорити о њој Колети. Овде су се мисли младе жене бркале. Ларшер ју није никад видео са Ренеом. Овај последњи, знала је то по његовој сопственој изјави, у коју није сумњала, није се никад исповедао свом пријатељу.

— „На рђавом сам трагу“, закључи Сузана. Могла је размишљати колико хоће, не могаде се уверити да се њен љубазник растужио због оног тобожњег чланка у новинама. Једна опасност је претила њеној драгој сплетки. Осећала ју је. Овај осећај поста још тежи од онога што јој рече њен муж сутра дан по састанку на коме је утврдила необјашњиву муку Ренеову. Било је близу седам сати. Сузана је била сама предана у мисли, у оном малом

салону, у којим је обавила младића својим првим концима танким и нежним као они којима паук стеже муву залуталу у његово платно. Било је дошло, у време њеног примања, око пет сати, више света него по обичају, и Дефорж међу осталим, који је излазио тек сад. Пол Морен се појави, веселије преко своје навике, са радошћу насликаном на лицу, и узимајући је око паса — устала је нервозно кад он тако нагло уђе — рече јој:

— „Један пољубац“, и пољуби је; „два пољупца“, и пољуби је поново, „да ме наградиш што сам био мудар... — Да“, додаде као одговор на питање Сузаниних очију, „враћам се са оне посете Г-ђи Комов коју дугујем одавно... И знаш ли кога сам сусрео тамо?... Погоди?... Рене-а Венси, младог песника. Не разумем зашто га Дефорж држи за позера. Та он је диван, тај младић. Мени се допада... Разговарали смо дуго... Ја сам му рекао да би ти било пријатно да га видиш поново. Јесам ли добро учинио?

— „Врло добро“, одговори Сузана. „Кога си још видео код кнегиње?“

Док јој је муж ређао позната имена, она је мислила: „Рене је ишао Г-ђи Комов. Зашто?...“ Од почетка њихових тајанствених односа, то је његов први излазак у високе кругове. Тако често је говорио својој љубазници: „Хтео бих да на земљи имам само тебе и свој рад...“ И ту посету, изван сваког његовог животног програма који је усвојио пре више месеци, сакрио је од ње, место да јој је саопшти по свом нежном обичају, по којем јој је говорио унапред и најмање своје покрете. Срео је Пола, који се показао свакако онакав какав је, потпуно супротан слици коју је нацртала његова жена. Она осети злу вољу против овог ваљаног човека што је учинио велику грешку да оде код кнегиње истог дана кад и песник, и она му рече, готово опоро:

— „Сигурна сам да ниси писао Крисеу за ону алансонску чипку?...“

— „Ех! писао сам“, одговори Морен поносно, „добићеш је“. То беху старинске чипке, о којима скупљач, врста тајног посредника целог отменог друштва, беше говорио Сузани, а ова науми да јој их купи њен муж. С времена на време тражила му је тако понеки поклон који би могла показати и чије брачно порекло јој је допуштало да каже добро изабраним пријатељима: „Пол је тако љубазан према мени! Погледајте поклон који ми је дао ономад...“ Заборављала је да дода да је новац за тај поклон

долазио обично од Деформа, истина на посредан начин. Ма да се барон занимао трговачким пословима тек толико колико је било потребно за паметно руковање његовим имањем, имао је често прилика да спекулише готово са сигурношћу, те их је љубазно уступао Морену. Тако је пре кратког времена Северна Железничка Компанија, којој је Деформ био управник, купила једну споредну пругу, за коју се мислило да је изгубљена. Пол, извештен на време, зарадио је на изненадном скакању акција ове пруге тридесет хиљада динара, од којих је одвојио један део да плати скупоцене чипке. Ова мала финансиска операција је изазвала посредно, чак једну доста чудну сцену између младе жене и Ренеа. Беше га упитала, на једном од његових састанака, колико му је донео Каваљер, и додала:

— „Где си уложио тај новац?“

— „Не знам“, рекао је Рене смејући се: „Сестра ми је купила обвезнице за прве неколике хиљаде динара, а остатак сам задржао у својој фијоци“.

— „Хоћеш ли ми допустити да ти говорим, и ја, као сестра?“ одговорила је она. „Имамо једног пријатеља који је управник Северне Компаније и који нам је учинио једно скупоцено саопштење. — Обећаваш ли ми да ћеш чувати тајну?...“ И она му је објаснила комбинацију о куповању акција. „Дај налог још сутра“, закључила је, „па ћеш добити колико хоћеш...“ — „Ћути!“ прихватио је песник затварајући јој уста руком. „Знам да ми тако говориш из нежности, али ја не могу допустити да ми дајеш савете те врсте. Не би више поштовао сâм себе“.

Био је потпуно искрен говорећи јој тако, да се Сузана не усуди да наваљује даље. Ова осетљивост јој се учинила нешто смешна. Али да није био толико безазлен, коју је реч изговарала оним одвратним париским наречјем што погани чак најлепши осећај: поверење, да ли би јој се толико допао? Баш те младости срца бојала се. Ако икад сазна стварно наличје њеног живота, како ће се побунити против ње то биће одвише безазлено, одвише племенито, одвише неспособно да лицитира са чашћу, те јој неће опростити никад! И миг јој је дат. Премишљајући о разним знацима опасности које је утврдила узастопце: Ренеову жалост, његов гнев против Колете Риго, његово врдање, изненадан улазак у високе кругове, Сузана рече у себи: „Погрешила сам што нисам изазвала брзо објашњење...“ Стога, кад ступи у стан у улици де Дам неколико дана доцније, била је

чврсто решена да не понови ту погрешку. Виде на први поглед да је младић још узбуђенији и суморнији. Она не даде да се примети како је опазила ову узбуђеност ни хладноћу са којом он прими њен први пољубац. Она се само меланхолично осмехну кад рече:

— „Треба да те прекорим, мој Рене; зашто ме ниси известио да ћеш ићи у посету кнегињи? Удесила би да ти уштедим један сусрет који ти је био врло мучан?"

— „Мучан?" одговори Рене у иронији коју Сузана није познавала у њему; „али Г. Морен је био диван према мени..."

— „Да", прихвати она, „ти си га освојио. Он, по обичају тако заједљив, говорио ми је о теби са одушевљењем које ме је болело... Је л' те позвао да нас посетиш?... Можеш се поносити... Тако ретко он прима нова лица... Мој јадни Рене", продужи наслањајући обе руке на рамена свога љубазника и мећући своју главу, у косо, на те две руке, „како си ти морао патити због те љубазности!"

— „Да, ја сам много патио", одговори Рене потмулим гласом. Гледао је ово љупко лице тако близу свога. Сећао се шта му је рекла у Лувру пред сликом Ђорђонове љубазнице: „Лагати с лицем тако чистим!..." — Она га је лагала ипак. И ко ће му доказати да га није лагала увек? У муци од сумњичења и откако се срео с Полом, нападале су га одвратне хипотезе. Противност је била сувише јака између пријема којим га је дочекао Морен и карактера мужа тиранина, који је Сузана описала. „Зашто ме је варала и ту?" питао се Рене, који беше дошао Г-ђи Комов без одређеног циља, али с тајном надом, у души, да ће чути шта о Сузани од људи из њеног друштва. Ти, бар, морали су је знати. Вај! разговор са Мореном био је довољан да га баци поново у најгори бездан сумње. Једно му је било јасно: Сузана се послужила својим мужем као страшилом само да га не би примила код своје куће, њега, Ренеа. Зашто? осем ако нема какву тајну у свом животу коју треба сакрити. Какву тајну?... Колета је узела на себе унапред да одговори на то питање. Под утицајем те ужасне сумње, Рене је смислио један врло прост план, чији резултат му је изгледао да ће бити одсудан: користити се мужевљевим позивом и тражити од Сузане да дође његовој кући. Ако му каже да, значи да она нема шта да крије; ако му каже не?... И младић, у коме се мешале ове мисли, гледаше непрестано то обожавано лице, ту, на његовом рамену. Како је свака њена тако фина црта будила у њему по један сан! Колико је

имао вере у те свеже отворено плаве зенице! Веровао је да је њено чело, тако племенитог кроја, насељено нежним мислима. Са каквим заборавом говор њених ситних и вијугастих уста слушао је!... Не, немогуће је што је Колета причала!... Али нашто онда те лажи: прво једна, па друга, па трећа?... Да, слагала га је трипут. Нема безначајних лажи. Рене је то осећао у овом тренутку, као и то да поверење подлежи, као и љубав, великом закону: све или ништа. Оно постоји или не постоји. Они који су га морали губити знају то и сувише добро.

— „Мој јадни Рене!...“ понови глас Сузанин. Видела га је у оном стању крајње жалости, где сажаљење умекшава срце, отвара га потпуно.

— „Да, врло јадни“, прихвати младић, кога дирну тај знак сажаљења у тренутку кад је за њ осећао најдубљу потребу; и, гледајући је до дна очију, продужи: „Слушај, Сузана, претпостављам да ти све кажем. Доста сам се размишљао. Овај живот који водимо нас двоје не може дуго трајати... Он није довољан мојој љубави... Видети те тако, кришом, један час данас, један час прекосутра, а ништа не знати шта ти радиш, не делити ништа од твог сопственог живота, сувише је свирепо... Ћути, пусти ме да говорим... Постојала је једна велика сметња да не будем приман код тебе, твој муж... Е, па лепо, ја сам га видео. Издржао сам гледајући га. Дали смо један другом руку. Пошто је то свршена ствар, допусти ми да узмем користи од тог напора... Знам да није витешки ово што ти говорим, али ја нисам више витез... Ја те волим... Осећам да почињем гајити према теби рђаве мисли... Преклињем те, допусти ми да долазим к теби, да живим у твом свету, да те гледам негде још а не само овде, где долазимо једино да се подамо...“

— „Да се волимо“, прекиде га она одвајајући се од њега, и тресући главом, продужи: „Не хули...“ па паде на једну столицу: „Ах, мој лепи сан, тај сан који си ти разумео међутим, који си волео као ја, о љубави нашој, само нашој, без икаквих оних уступака који су те ужасавали као што ме ужасавају, дакле томе је крај!...“

— „Тако, ти нећеш да долазим к теби, као што те молим?“ навали Рене.

— „Али ти тражиш од мене смрт наше среће“, викну Сузана: „таквог каквог те познајем, тако нежан, тако осетљив, ти се нећеш моћи обуздати у мом свету. Све ће те вређати... Ти

не познајеш тај свет у којем морам да живим, и колико си ти мало спремљен за њега. Па затим, ти ћеш кривити мене због твог разочарења. Одбаци ту кобну мисао, моја љубави; одбаци је, ја те одвраћам".

— „Шта имате дакле да кријете у вашем животу што нећете да ја видим?" упита младић, па је поново погледа право. Није знао да је Сузана, говорећи му тако, имала само један циљ: да му извуче изјашњење о тој неочекиваној жељи да изврши преврат у њиховим односима. Ту је морао постојати исти разлог због чега је био невесео ономад, због чега је отишао Г-ђи Комов онако изненада. Она се не превари у смисао Ренеовог питања, те му одговори, са сломљеним гласом жртве коју неправда дави.

— „Како, Рене, зар ми ти тако говориш?... Али не. Неко ти је отровао срце... Ти ниси дошао на такве мисли... Па дођи мојој кући, мој пријатељу, дођи колико год хоћеш... Шта имам да ти кријем у свом животу, ја, која би пре умрла него што бих ти казала једне лажи!..."

— „Али зашто си ме лагала ономад?" викну Рене. Побеђен очајем који је читао у тим лепим очима, обезоружан понудом коју му учини, неспособан да чува даље тајну своје патње, осећао је потребу да каже своје примедбе што је једно исто, у свађи са женом, што и намаћи замку на врат.

— „Ја, ја те лагала?..." одговори Сузана.

— „Да", навали он, „кад си ми говорила да идеш у позориште сама са својим мужем".

— „Па ја сам ишла..."

— „И ја сам ишао", прекиде је Рене; био је још неко у твојој ложи".

— „Наш стари пријатељ Дефорж?" рече Сузана; „али ти си луд мој јадни Рене, ти си луд... Дошао нам је у посету за време једног антракта, па га мој муж задржао до краја представе. Дефорж?" продужи она смешећи се, „па то није нико... Нисам ни помислила да ти о њему говорим. Слушај, озбиљно, ти не можеш бити љубоморан на Дефоржа?..."

— „Ти си била тако весела, тако срећна", прихвати Рене гласом који је већ попуштао.

— „Незахвалниче", рече она, „да си могао читати у мојој души! Па та нужда да увек прикривам унесрећава мој живот, и да за то чујем од тебе прекоре! Не, Рене, то је сувише сурово! Сувише неправедно!"

— „Опрости ми! Опрости!“ викну младић, кога је савршена природност његове љубазнице испуњавала необоривом очевидношћу. „Тачно је! Неко ми је отровао срце, она Колета... Како си имала право што си сумњала у Клода!“

— „Нисам му допустила да ми се удвара“, рече Сузана; „људи не опраштају то“.

— „Бедник!“ прихвати песник јаросно и као да се хтео отрести својих смртних мука: „Знао је да те волим. Како?... Јер сам био неспретан, збунио сам се, један једини пут кад сам говорио о теби... Познаје ме тако добро!... Све је претпоставио и све је рекао својој љубазници, и онда друге безобразлуке... Али не, не могу ти их поновити“.

— „Понови, мој пријатељу, понови“, навали Сузана. Имала је на свом лицу, у том тренутку поносан и немаран осмех невиних који иду на губилиште. Она продужи: „Рекли су ти да сам имала љубазника пре тебе?“

— „Да је само то!“ уздахну Рене.

— „Шта, дакле, Боже мој?“ прихвати она. „Шта ме се тиче у осталом што су ти рекли; али да си ти, мој Рене, могао у то поверовати!... Хајде, исповеди се ипак, да ништа немаш више на срцу. Имам у најмању руку право да то тражим“.

— „То је тачно“, одговори младић, и, посрамљен као да је он био грешник, промуца више него што изговори ове речи: „Колета ми је рекла да је чула од Клода да си ти... Не! не могу да кажем... најзад, да Дефорж...

— „Опет Дефорж“, прекиде га Сузана смешећи се у благој иронији; „ама то је одвише комично!...“ Није хтела да Рене доврши оптужбу коју је погађала сад. Њено достојанство љубазнице није морало да се спусти до таквих речи. „Рекли су ти да је Дефорж био мој љубазник, да је још, без сумње... Па то више није срамно, колико је смешно. — Јадни стари пријатељ, он који ме је познао оволицну... Био је увек код мог оца. Гледао ме је како растем. Воли ме као своју ћерку. И то је тај човек!... Не, Рене, закуни ми се да ти у то ниси веровао... Јесам ли заслужила да ме тако судиш?...“

XVII
Очигледност.

Има, у развићу те праве душевне болести која се зове љубомора, врло пријатних периода: периода између напада. За не-

колико дана или за неколико часова, осећаји љубави добијају поново своју божанску сласт, као осећаји живота код човека који се подиже од неке велике болести. Сузана је тако знала убедити Ренеа у будалаштину његових сумњи, да се он хтео прегонити с њом у великодушности. Одбио је да се користи оним допуштењем да може одлазити њеној кући, које је тражио онако живо. Две или три речи проговорене с извесним погледом и обртом главе претегнуће увек и најгоре сумње код занетог љубазника, само ако није видео својим сопственим очима доказ преваре, — па и онда? А овде састојци од којих је била састављена ова прва сумња беху одвише слаби. И с потпуном искреношћу младић рече својој љубазници, која је и сама била задивљена овим неочекиваним резултатом:

— „Не, нећу ићи твојој кући... Био сам луд да ишта променим у нашој љубави. Ми смо тако срећни у овој тајни!..“

— „Да, док нека рђа побуди сумњу у теби против мене“, одговори она. „Обећај ми само да ми све кажеш“.

— „Заклињем ти се, моја љубави“, одговори он, „али ја те сад познајем, и сигуран сам у себе“.

Говорио је то и веровао. Сузана поверова такође; и она се предаде чару овог повраћаја среће, знајући врло добро да ће имати да издржи другу битку кад се Клод врати. Али зар је овај последњи могао рећи шта више него што је Колета рекла? „У осталом Рене ће је известити унапред о том повратку, и, ако се први састанак та два човека не сврши коначним прекидом, биће још времена за рад. Она ће дати на избор своме љубазнику да прекине с Клодом или да је остави. Била је унапред сигурна у одговор. Песник сâм, упркос својих изјава, осећао се несумњиво мање господар себе, јер његово срце поче да удара с чудном узбуђеношћу кад му сестра рече изненада, од прилике недељу дана после ове сцене са Сузаном, а при његовом повратку из Библиотеке:

— „Клод Ларшер се вратио...“

— „И усудио се да дође овамо?“ викну Рене.

— „Ја сам га примила“, рече Емилија; и, видљиво збуњена, додаде: „Питао ме је кад те може наћи?“

— „Требало му је одговорити: Никад...“ прекиде је младић.

— „Рене!“ одговори Емилија, „један тако стари пријатељ, који је био према теби тако добар, тако одан, јесам ли могла?... Волим пре да ти ништа не скријем“, продужи она; „хтела сам знати

шта имате помешано. Питала сам га. Он ми се учини тако изненађен, да, тако болно изненађен... Не, тај човек није ништа учинио против тебе Рене, кунем ти се. То је неки неспоразум... Рекла сам му да дође ујутру и да ће те сигурно наћи".

— „Што се ти ту мешаш?" прихвати Рене љутито. „Јесам ли ти ја казао да бринеш моје бриге?"

— „Како ми то говориш?" рече Емилија, коју нагласак њеног брата погоди у срце и сузе јој избише у очима.

— „Хајде, не плачи", рече брат, стидећи се своје осорности; „можда ће то бити боље. Видећу Клода. Ја му то дугујем. Али затим, нећу после никад да његово име буде изговорено преда мном... Чујеш ли? никад, никад...

Упркос те привидне чврстине у љутњи, песник је имао много муке да заспи те ноћи која га је раздвајала од овог виђења. Није сумњао међутим у исход. Али ма како се удубљавао у мржњу против свога старог пријатеља, није успевао да га омрзне. И сувише је волео то чудно биће, тако привлачно, ако се не омрзне у први мах, са његове искрености у несталности, са његове оригиналне духовитости, са његових мана шта више, које су само њему шкодиле, и нарочито са извесне урођене великодушности, која се не може уништити ни победити. У тренутку да прекине за свагда са Клодом, Рене се сећао љубазности којом је познати писац дочекао његове прве покушаје... Клод тада врло сиромашан, беше учитељ у заводу Светог Андрије, кад са̂м Рене беше ту ђак шестог разреда. У тој часној и побожној кући, једна легенда беше везана за овог чудног професора. Ђаци су тврдили да су га срели у отвореним колима са једном женом врло лепом и обученом у ружичасто одело. Затим је Клода нестало из школе. Рене га је нашао поново као сведока кад се Фресно венчавао са Емилијом и полуславног већ. Говорили су заједно. Клод му је тражио да види његове стихове. Са каквом широкогрудошћу старијег брата тридесетогодишњи писац је читао његове прве покушаје! Како је знао одмах понашати се према свом младом колеги као према себи равном! Са каквом финоћом у суђењу он је применио на те нацрте начине велике критике, оне критике која храбри једног уметника и указује му његове погрешке, не давећи га! Па затим је дошао случај са Кавальером, поводом кога Клод се посветио Ренеу као да он са̂м није био драмски писац. Песник је познавао довољно књижевни живот, а да не зна да је проста наклоност једног старијег писца према млађем ствар

ретка. Осетио је по свом брзом успеху то осећање, најгорчије можда у годинама почетништва, завист што се среће код уметника којима се дивимо највише, у чијој школи смо се створили, којима бисмо толико хтели понудити свој струк ловора. Клод Ларшер је волео туђи талент тако инстинктивно, тако живо, као да није имао већ петнаест година књижевничке каријере. И то пријатељство више него драгоцено, јединствено, сад ће пропасти!... Али је ли то била његова грешка, Ренеова, који се окрену у својој постељи, будећи своје спомене један за другим? Зашто је Ларшер говорио ужасној Колети онако како је говорио? Зашто је издао свог младог пријатеља, свога млађег брата? Зашто?... Ово болно питање наводило је Ренеа на мисли од којих је окретао главу инстинктивно. Славне Базилове[1] речи: „Клеветајте, клеветајте, од тога ће остати увек нешто" садрже у себе једну од најжалоснијих и најсигурнијих истина о човечјем срцу. Извесно да би Рене презрео самог себе ако би сумњао у Сузану после њиховог објашњења Али постоји један отрован талог неповерења, који оставља у души сумња чак и кад се растера; и да је младић смео гледати до дна свога бића, нашао би доказ у својој болесној радозналости да сазна од самог Клода потпуне разлоге лажне оптужбе протурене против његове љубазнице. Та радозналост, сећање на тако дугу везу, таман страх да види поново једног човека који је, помоћу свог положаја старијег брата, имао утицаја на њега, све је доприносило смањивању гнева у рањеног љубазника. Трудно се да пронађе у себи онај гнев, као у вече кад је ишао горе доле авнином Опере изишавши из Колетине гардеробе, и није успевао. Као сви људи који знају да су слаби, он хтеде изазвати одмах један непомирљив догађај између себе и Клода, и кад се овај, кога уведе Емилија, у девет часова изјутра, приближи пруживши руку и рекав: „Добар дан Рене", песник задржа своју руку у џепу. Два човека осташе један тренутак стојећи један према другом, и врло бледи. Ларшерово лице, опаљено путу, имало је згрчен израз што одаје пустош фикс идеје. Под ударом увреде, његове се очи беху запалиле. Рене је знао да он може побеснити до лудила, и могао је веровати да ће се та рука, коју је одбио да стегне, дићи да удари шамар. Воља би јача од

[1] Базил, лице из Бомаршеве комедије Фигарова Свадба, постао је тип услужног и поткупљивог лицемера, чија се девиза састоји у цитираним речима. Пр.

увређеног поноса, и Клод прихвати гласом у којем је дрхтало уздржано беснило:

— „Венси, не доводите ме у искушење... Али не, ви сте дете; на мени је да мислим за двојицу... Хајде! Хајде!... Слушајте, Рене, ја знам све, разумете, све, да, све... Дошао сам синоћ. Ваше сестра ми је рекла да сте ви љути на мене, и доста других ствари које су ми отвориле очи. Ваш неодговор ме је ударио посред срца. Мислио сам да сте постали љубазник Колетин. Та хуља није на срећу погодила да би то било моје најслабије место... Изишавши од вас, отрчао сам к њој. Нашао сам је саму. Сазнао сам срамно дело које је учинила и шта вам је рекла у својој гардероби. Она је тријумфовала, несрећница. Тада ја применнх прави лек...“ И он стаде корачати горе доле по соби, задубљен у спомен на сцену коју је изазивао, и као да не види човека с којим је говорио: „Млатио сам је, али сам је млатио... као геак. Што ми је то пријало! Бацио сам је на земљу, и ударао, ударао! Она је викала: Опрости! Опрости! Ах! убио бих је — тако слатко! А како је била лепа са расплетеном косом, дојкама које су вириле кроз исцепану собну хаљину! Она се затим склупчала око мојих ногу, али ја је нисам хтео и ја сам изишао... Она ће моћи показати модрице свога тела своме ноћашњем љубазнику и причати ко јој их је дао!... Како је човеку лакше понекад кад се покаже суров!... Затим, заустављајући се нагло пред Ренеом: „И све то јер је дирнула у вас!... Да или не“, навали он са својим сталним нагласком пуним гнева, „је ли због тога што вам је рекла та девојчура, ви сте љути на мене?“

— „Због тога“, одговори Рене хладно.

— „Врло добро“, прихвати Клод седајући, „сад можемо говорити. Нема неспоразума између нас, зар не? Допустићете ми дакле да терам до краја. Ако сам добро разумео, та дроља вам је рекла две ствари. Хајдемо редом... Ево прве: ја сам јој тобож говорио да сте ви љубазник Г-ђе Морен... Извините ме“, навали он на један покрет песников. „Међу нама, и кад се тиче нашег пријатељства, ја шаљем до ђавола свечане конвенције друштвене, које забрањују да се помиње женино име. Ја нисам друштвен и ја га помињем... Први безобразлук. Колета вас је лагала. Ја сам јој рекао тачно ово, — сећам се мојих речи као да је то било јуче; покајао сам се за своје речи, тек што сам их изговорио: — Мислим да се сиромах Рене заљубљује у Г-ђу Морен... — Знао сам само за ваше узбуђење приликом вашег говора о

овој жени. Али Колета вас је видела како вечерате поред Г-ђе Морен и како сте врло предусретљиви. Ми смо се шалили, како се шали с тим претпоставкама, не дајући томе каквог другог значаја, ја бар... Све једно. Ви сте били мој пријатељ. Ваше осећање је могло бити озбиљно, било је. Ја нисам имао ту право, и ја вас молим за опроштај, ето, отворено, и упркос увреде коју ми мало час зададосте, на веру последње девојчуре, мени, вашем најбољем, вашем најстаријем пријатељу".

— „Али, несрећниче!" викну Рене, „кад сте знали, да је то девојчура, зашто сте ме издали њој? И затим, да сте говорили бар само о мени, ја бих вам опростио..."

— „Пређимо на ту другу тачку", упаде Клод са својим истим гласом методичним и одлучним, „то јест о другој лажи. Она вам је рекла да је чула од мене за однос Г-ђе Морен и Дефоржа. То је лаж. Она је то знала, одавно, од свих Салванеја с којима је ручавала, вечеравала и остало... Не, Рене, ако треба да укорим себе, није то што сам говорио о Г-ђи Морен са њом, — ништа јој више нисам рекао што она није знала боље него ја, — већ што нисам говорио отворено с вама онда кад сте дошли к мени. Ја сам знао сву срамоту те Колете из високих кругова, и ја вам не одах то кад је још било времена... Да, требало је да говорим, требало је да вас обавестим, да вам викнем: Удварајте се тој жени, заведите је, узмите је, не љубите је... А ја сам ћутао! Моје једино извињење састоји се у томе што сам сматрао да она нема довољно рачуна да уђе у ваш живот онако како је ушла... Говорио сам себи: он нема новаца, те нема опасности..."

— „Тако", викну Рене, који се једва уздржавао док је Клод говорио о Сузани на тај начин, „ви верујете у срамну клевету коју ми је Колета саопштила односно Г-ђе Морена и барона Дефоржа?"

— „Да ли верујем?" одговори Ларшер гледајући у свога пријатеља зачуђено. „Јесам ли ја човек да измишљавам приче као што је та на рачун једне жене?"

— „Пошто сте јој се удварали", рече песник изговарајући те речи врло полагано и наглашавајући их с највећим презрењем, „и пошто вас је одбила, у најмању руку требало је да је поштујете!...

— „Ја?" узвикну Клод, „ја? ја се удварао Г-ђи Морен? Ја? ја? ја?... Разумем, она вам је то рекла..." Он прсну у свој пер-

возни смех... Кад говоримо о тим особинама у нашим комадима, оптужују нас да их клеветамо, беднице! Да их клеветамо? Као да је то могуће! Све су исте. И ви сте јој веровали?... Веровали сте о мени, Клоду Ларшеру, да клеветам једну поштену жену из освете због увређеног самољубља? Еј, Рене, погледајте ме право у очи. Имам ли ја на себи лицемерског? Јесте ли ме познали икад као таквог? Јесам ли вам доказао да вас волим? Е, па лепо! Дајем вам часну реч да вас је то слагала, као Колета. Хтела је да нас посвађа, као Колета. Ах! отровница! А ја сам био тамо доле, умирах од бола, па ни речце сажаљења јер ме је између два пољупца та дроља, горе него све друге, оптужила за ту гадост!... Јесте, гора него све друге. Оне се продају за парче хлеба; а ова, зашто? За нешто мало оне срамне раскоши данашњих скоројевића".

— „Ћутите, Клоде, ћутите", рече Рене страшним гласом. „Ви ме убијате". Олуја од осећаја разјарила се на њега, изненадно, бесно, неукротиво. Није сумњао да је његов пријатељ неискрен, и та искреност, помешана са убедљивошћу са којом је Клод говорио о Дефоржу, наметала је несрећном љубазнику визију Сузаниног притворства, тако мучну да ју није могао подносити. Није владао више собом, и, устремивши се на свог свирепог саговорника, шчепа га за врхове од капута и затре их тако јако да се нешто на хаљини расцепи: „Кад се сличне ствари тврде пред човеком о жени коју љуби, онда се износе докази, разумете ли? докази, докази..."

— „Ви сте луди", одговори Клод отргнувши се. „Докази? Па цео Париз даће вам их, моје јадно дете. Не један човек, него десет, двадесет, тридесет причаће вам да су Моренови пропали пре седам година. Ко је нашао Морену место у друштву за осигурање? Дефорж. Он је управник тог друштва, као што је и Северне Железнице, посланик, бивши државни саветник, шта ја знам? Тај Дефорж је велика зверка, ма да не изгледа, он може плаћати те још какве трошкове! Кога налазите кад одете у стан Моренових? Дефоржа. Кад сретнете Г-ђу Морен у позоришту? Опет Дефорж... И ви мислите да тај зликовац снује платонску љубав са том женом лепом и удатом за оног магарца? Те глупости су за вас и мене. Али човек као Дефорж!... Ах тако нешто! где су вам очи и уши кад сте код њене куће?"

— „Ја сам био тамо само три пута", рече Рене.

— „Само три пута?" понови Клод, и погледа свог прија-

теља. Жалобне исповести Емилијине нису му, синоћ, оставиле никакве сумње на односе између Сузане и младића. Тај несмотрен усклик открн му донекле чудан карактер који су ти односи морали узети на себе. „Не питам вас ништа“, продужи он; „уза- е да нам част наређује да ћутимо о тим женама, као д се истинска част не састоји у томе да се њихова бестидност открије пред целим светом. Избегле би се друге жртве!... Докази? Хоћете доказа? Потражите их сами. Ја знам само за два средства да се сазнају тајне жене: отворити њена писма или наћи некога да је прати. Врло је вероватно да Г-ђа Морен не пише никад... Нађи те јој девера...“

— „Али то је простачко што ми саветујете!“ повика песник.

— „Нема ничега отменог ни простачког у љубави“, одби Ларшер. „Ја који вам то говорим, ја сам то чинио. Да, поставио сам потајнике за Колетом!... Веза с једном дрољом јесте рат на нож и ви гледате да ли је ваш чист“.

— „Не, не“, одговори Рене тресући главом, „нећу“.

— „Онда, пратите је сами!“ продужи неумитни логичар. „Ја познајем тог Деформа. Он није макар ко, будите сигурни. Испитивао сам га у доба кад сам још веровао у глупост, да треба осматрати, па да се има талента. Тај човек је чудна смеша реда и нереда, терања кера и хигијене. Њихови састанци су свакако утврђени правилно, као све у његовом животу: једанпут преко недеље не одмах по ручку, то би му кварило стомак, не непосредно пред вечеру, то би му сметало посетама, кар тању у клубу. Шпијунирајте је дакле. Пре недељу дана знаћете на чему сте. Хтео бих вам рећи да сумњам у исход те анкете... Ах, моје јадно дете, а ја сам вас бацио у то блато! Ви сте живели тако срећно овде, а ја сам вас узео за руку и одвео у тај гадни свет где сте срели оно чудовиште. А да то није дошла она, дошла би нека друга... Доносим несрећу сваком кога волим... Али реците ми да ми праштате! Мени је више, потребно ваше пријатељство. Хајде, покушајте...“ И како је Клод држао младићеве руке, овај их узе, стеже свом силом и стропошта се на једну наслоњачу, ону исту у којој је Сузана седела, и у исти час проливши сузе, повика:

— „Боже мој! што ми је тешко!...“

Клод је одредио осам дана своме пријатељу. Четири не беху протекли, и Рене стиже у дом Сент-Еверт једног предвечерја, тако измученог лица да се Фердинану, кад отвори врата, оте узвик:

— „Мој јадни господин Венси, хоћете ли и ви, као господин, да једете самог себе?“

— „Боже мој! Шта вам је?“ повика Клод, кад Рене уђе у чувену „патионицу“. Писац је седео за столом и радио пушећи. Баци цигарету и, сад, његово лице изрази највећи страх.

— „Ви имате право“, рече Рене угушено; „то је последња жена“.

— „Претпоследња“, прекину га Клод горко; и, пародишући славне речи Шанфорове[1]: „Не треба плашити Колету... Али шта сте радили?“

— „Оно што сте ми ви саветовали“, одговори Рене с чулном опорошћу, „и сад ја тражим опроштаја од вас што сам сумњао у вас... Да, вребао сам је. Шта све нисам осећао! Један дан два дана, три дана... Ништа. Правила је посете, трчала по дућанима, а Дефорж је долазио у њен стан сваког тог дана. Кад сам га, из мог фијакера који је стајао на углу улице, гледао како улази, обузимао ме је самртни зној... Најзад, данас у два сата, она изађе у колима. Мој фијакер пође за њом. После извесне вожње, њена кола зауставише се пред Галињанијем, знате, енглеским књижарем, под аркадама улице де Риволи. Она сиђе. Видех је како говори са кочијашем, и кола одоше празна. Ишла је донекле под аркадама. Имала је хаљине затворене боје. — Како познајем те хаљине!... — Срце ми је лупало. Био сам као луд. Осећао сам да долази одсудан тренутак. Видех је како замаче у једну капију. Уђох за њом. Нађох се у једном великом дворишту са неким вратима на другом крају. Кућа је излазила и на улицу Мон Табор. Погледам у ту улицу... Ничега. Није имала кад да побегне... Предам се случају и станем надгледати врата. Ако има ту састанак, никако неће изаћи онуда куда је ушла. Чекао сам сат и четврт у једној винарској радњи преко пута. Тада је видех како се појави са двоструким велом преко лица... Ах! тај вео и то кретање! То је као и њене хаљине, познајем их и сувише да бих се дао преварити... Она је изашла на улицу Мон-Табор. Њен саучесник морао је утећи улицом де Риволи. Потрчим тамо. После четврт часа, врата се отварају, и ја се налазим очи у очи, ви погађате с ким?... Са Дефоржом! Овог пута, ја имам доказа!... Ах! бедница!...“

— „Али не! Али не!“ одговори Клод, она је жена, а оне су све једнаке. Хоћете ли да вам вратим исповест за исповест, то

[1] Духовити француски књижевник из доба француске револуције.

јест ужас за ужас? Ви знате како је Колета поступала са мном кад сам просио од ње мало сажаљења? Измлатио сам је, ономад, као амалин, а ево шта ми пише. Држите...“ И он пружи своме пријатељу једну хартијицу коју је држао пред собом на столу. Рене је узе механички, и прочита ове редове:

Два сата по поноћи.

Ти ниси дошао, моја љубави, а ја сам те чекала до сад. Чекаћу те још данас целог дана, а вечерас у мом стану, пошто се вратим из позоришта. Ја сам у првом комаду, па ћу се пожурити. Преклињем те, дођи да ме љубиш. Мисли на моја уста. Мисли на моје плаве косе. Мисли на наша миловања. Мисли на ону која те обожава, која не може да се утеши што те је мучила и која те жели као што те љуби, — лудо.

Твоја Колетица.

— „Ако хоћеш љубавно писмо, ето ти га, а?“ рече Ларшер са зверском радошћу. „Свиреније је, него све што је било, кад је човек љубљен тако, јер се понаша као бараба... Али мени она не треба, ни она нити која друга... Ја мрзим сад љубав, и ја хоћу себи да оперишем срце. Радите као ја...“

— „Да ли могу?“ одговори Рене. „Не! Ви не знате шта је та жена била за мене!...“ И наједанпут, попуштајући бесу своје страсти, стаде да јеца, згрченог лица, плачући, кршећи руке. „Ви не знате ни колико сам је волео, ни колико сам веровао у њу, ни шта сам јој све жртвовао! Па онда та гадост, она, у загрљају оног Дефоржа! Ах!...“ — И као да се стресе од нечега гнусног. „Да ме је варала бар с неким другим, са човеком на кога бих могао да мислим са мржњом, с беснилом, — али без ове одвратности!... Ви'те не могу чак да будем љубоморан на тога човека... — За новац! За новац!...“ И дижући се, стезао је Клоду руку бесно: „Управник је Северних Железница, рекосте ми... Е па знате ли шта ми је предложила ономад?... Да ме научи како ћу добити новаца... Ја такође, био бих плаћеник баронов... То је врло природно, је л' те, да старац плаћа све, и жену, и мужа, и изабраног љубазника! — Боже! да само могу!... Она ће ићи вечерас у Оперу: да ли да одем? Да ли да је узмем за косе и да јој пљунем у лице, пред њеним светом, па да им викнем свима да је она девојчура, најнижа, најпрљавија од свих девојчура?...“ Затим, стропоштавши се поново на столицу груну

у плач. „Она ме је узела... да сте могли видети, час по час!... Рекли сте ми лепо да се чувам жена. Али шта! Ви сте волели Колету, глумицу, створење које је имало љубазника пре вас? У место да она!.. Нема једне црте на њеном лицу која се није клела да је то немогуће, да сам сањао... То је исто као да сам, још са свим мали, видео анђеле како лажу... Да, имам доказа, сигурног доказа... Силазила је тротоарем улице ди Мон-Табор оним истим кораком... Зашто нисам потрчао за њом, ту, у тој улици, на прагу тих срамних врата. Удавио бих је својим рукама, као животињу. А ја сам се могао љутити на вас због ње!... А она друга! Прешао сам преко најплеменитијег срца, газио сам га идући ка оном чудовишту!... То се само свети правда, све сам заслужио... Али каква то клица ругобе постоји у природи те рађа оваква бића?..."

Дуго, дуго продужавало се то јадиковање. Клод га је слушао, наслонивши главу на руку и не одговарајући ништа. Он је патио, те је знао да је човеку лакше кад говори о својој муци. Жалио је несрећно дете које је јецало из дубине срца, а бистри аналист који је живео у њему није се могао уздржати а да не осматра разлику између очајања у песника и очајања које је сам препатио толико пута, у сличним приликама. Није се сећао да је икад, чак и у најтежим тренутцима, умирао тако не посматрајући своју сопствену агонију, док му је Рене представљао створење заиста младо и искрено, које не држи огледало у руци да би изучавао своје сузе. Те чудне мисли о различности душа не спречише га да у гласу има нешто више од просте симпатије, дубоко узбуђење, кад рече најзад, пошто се Рене заустави у својој жалби:

— „Јеврејин Хајнрих Хајне рекао је: љубав је потајна болест срца... Ви сте у периоду наступа... Хоћете ли савет једног ислуженог болничара? Спакујте ваш сандук и удаљите се што више од Сузане... Лепо и добро изабрано име, Сузана коју плаћају старци... У вашим годинама, излечићете се брзо... Ја сам се добро излечио. Да само знам како и кад... Ја сам и сâм запрепашћен... Али већ ево три дана како не волим Колету... Дотле, нећу да вас остављам самог. Хајдете да ручате са мном. Пићемо добро и правићемо духовитости. То свети јаде у срцу..."

Пошто се изјадиковао, Рене је пао у ону врсту моралне летаргије која долази после великих болова. Пусти се да га Клод води, као месечара, улицом ди Бак, затим улицом де Севр и бу-

леваром, до оне гостионице Лавин што се налази на углу станице Монпарнас, а коју је дуго посећивало неколико славних сликара и вајара из нашег доба. Два писца се наместише у засебно одељење које Клод показа и на чијем огледалу нађе брзо Колетино име, неспретно урезано међу двадесет других имена. Он показа овај спомен негдашњих вечери своме пријатељу, затим, тарући руке и понављајући: „Треба се смејати својој прошлости“, нареди врло сложену вечеру; нареди две бутеље најстарнјег Кортона, и, за цело време док су јели, не заустави се у излагању својих теорија о женама, док је његов друг јео врло мало и гледао у свом спомену божанско лице у које је толико веровао! Је ли било заиста могуће да није мислио никако да је његова Сузана једна од оних о којима је Клод говорио с толико презрења?

— „Нарочито“, рече овај последњи, „не светите се. Освета у љубави је, ви'те, као алкохол на упаљени пунч. Човек се веже за жену болом који им је учинио, као и оним које су оне нама учиниле. Подражавајте мене, не мене из ранијег доба, него мене од данас, што пије, што једе, што се руга Колети, као што се Колета ругала њему. Осуство и ћутање су вам мач и штит у тој битци. Колета ми пише, ја јој не одговарам. Долазила је мојој кући. Врата затворена. Где сам ја? Шта радим? Она не зна. То их једе више него све остало. Једна претпоставка. Ви одете сутра рано у Италију, Енглеску, Холандију, по вашем избору. Сузана остаје и мисли да се ви још причешћујете побожно под закриљем њених лажи, а ви сте у углу од вагона, па гледајући како беже телеграфске жице, говорите у себи: — У двоје је игра, мој анђеле. — Па, онда, за три, четири или пет дана, анђео почне да се узнемирава. Шаље слугу, с картицом, у ваш стан: — Г. Венси је на путу. — На путу?... И дани пролазе један за другим, а Г. Венси не враћа се, не пише, срећан је на другом месту. Што бих волео да сам ту, да видим како ће Дефорж изгледати кад она изручи свој гнев на њега! Јер код ових правичних особа онај који остаје плаћа увек за онога који одлази. Али шта је вама?...“

— „Ништа“, рече Рене, који осети физички бол кад Клод помену омрзнуто име бароново; „мислим да имате право, и оставићу Париз не видећи је...“

На те речи, оба пријатеља се раставише Клод је допратио Венсна до улице Коетлогон. На вратницама стеже му руку, понављајући:

— „Послаћу Фердинанда рано да се извести кад путујете. Што раније то боље, а нарочито немојте да је видите — немојте!“

— „Не брините“, одговори Рене.

— „Сирото дете!“ помисли Клод кад пође улицом д' Асас. Корачао је лагано поред фијакера који су стајали дуж старог манастира Карма, место да удари путем за своју кућу. Окрену се да провери да ли је заиста његов друг отишао. Заустави се неколико тренутака, обузет видљивим оклевањем. Погледа у сат на полицијској стражари и могаде прочитати да сказаљка показује десет и четврт.

— „Позориште почиње у осам и по, време да се промени одело... Пхи!“ продужи гласно говорећи самом себи, „био би одвише глуп кад би се одрекао једне такве ноћи... Кочијаш, кочијаш“, и пробуди заспалог човека на седишту од фијакера, чији коњ му се учини најбржи, „улица де Риволи, на углу од статуе Јованке Орлеанке, па терајте брзо“.

Фијакер појури и пресече улицу Коетлогон. „Он плаче сад“, рече Клод, „ако ме ипак види да идем Колети?...“ Није могао помислити да је младић, чим је дошао својој кући, затражио од своје пренеражене сестре да му спреми фрак. Сирота Емилија хтеде га упитати, али би дочекана с речима „немам времена на разговор...“ тако сувим и опорим да се не усуди да га пита даље. Био је петак, и Рене, као што је рекао Клоду, знао је да је Сузана сад у Опери. Израчунао је да је то вече њен излаз у петнаест дана. Отуда мисао да је види поново, обузе га са толиком јачином да је журио како своју сестру тако и Франсоазу. Да ли је хтео остварити своју претњу и изгрдити своју неверну љубазницу јавно? Или је хтео да се нагледа те тако лажљиве лепоте, последњи пут пред свој одлазак? Прошле недеље кад је трчао у Жимназ после разговора са Колетом, могао је још размишљати и судити о свом плану. Спољна сличност тога корака са овим данашњим показа му лепо, док су га кола носила ка Опери, колико се променило све у њему и око њега, и у тако кратком времену. Са каквом је надом онда одлазио у позориште, а сад какво га је очајање обузело! И зашто овај корак?... Постави себи ово питање пењући се уз степенице, али осети да га гура нека сила јача од сваког рачуна, од сваке жеље. Откако је видео Сузану да је ушла и изашла из куће у улици Мон-Табор, радио је као аутомат. Кад седе у своју фотељу првог реда, балет из Фауста, који се давао то вече, примицао се крају. Први ути-

сак музике на његове затегнуте живце би као нека болесна тронутост. Сузе му наиђоше на очи, тако обилне да замрљаше стакло на његовом догледу, кад га управи на део сале где се налазила Сузанина ложа, она ложа где му се она појавила тако божанствено стидљива и лепа сутрадан по забави код кнегиње Комов, — ни стидљивија ни лепша него сад... Била се наслонила на балкон, у хаљинама плавим овог пута, с бисером око њеног нежног врата и дијамантима у плавој коси. Још једна жена, коју Рене није видео никад, седела је поред ње, врло црномањаста, обучена сва у бело, и украшена адиђарима. Три човека су се видела у дну ложе. Један је био непознат песнику, а друга двојица су била Морен и Дефорж. Да, несрећник их је сво троје мерио очима: та жена продата овом матором блуднику, и тај муж који извлачи корист од тога. — Бар Рене га је држао за таквог. — Ова слика срама промени његову тронутост у бес. Све се удруживало да га доведе до лудила: огорчење што види толико идеалне љупкости на лицу ове Сузане која се, још данас по подне, извукла кришом, с једног прљавог састанка; физичка љубомора, која је достизала свој врхунац што види пред собом срећног супарника; најзад једно немоћно понижење што је та неверна љубазница срећна, обожавана у сјају свога друштвеног краљевства, док је он био ту, он, њена жртва, умирући од беса, а не могући да је казни!

Кад се балет сврши и антракт поче, Рене беше доспео у ону кризу љутње, коју обичан језик назива врло тачно хладним беснилом. За време тих тренутака, и слично контрасту који се примећује у извесним наступима свесног лудила, Рене је господарио потпуно својим нервима поред свег беса у души. Човек може ићи тамо амо, осмехивати се и ћаскати; има све знаке мирноће, а у њему самом дешава се вихор убиствених мисли. Најгоре смелости изгледају природне, а тако исто и најгоре свирепости. Једна мисао је прошла кроз песникову главу: отићи у ту ложу где је краљевала Г-ђа Морен и рећи јој све своје презрење. Како? Није га се тицало. Оно што је знао, беше да му је требало да олакша себи, па ма шта било. Идући ходником пуним елегантног света разних година, био је толико ван себе, да гурну неколико лица, а не примети ни ти рече речце извињења. Затражи најзад од разводкиње да му покаже шесту ложу почев од авансцене на десно.

— „Ложу Г. барона Дефоржа?“ рече та жена.

— „Да, да“, одговори. „Он плаћа и позориште“, помисли, „то је врло природно...“ Али већ му се отворише врата, пређе мали салон који се налазио пред ложом, види како се Морен окрену и осмехну му се у сусрет са својим отвореним и простим лицем, говорећи му, као да су се сретали сваког дана:

— „Здраво сте?...“ И, зовнувши своју жену, која је приметила Ренеа а њено лице не показа ни најмање чуђење: „Женице“, рече Г. Морен, „господин Венси...“

— „Али ја нисам заборавила господина“, одговори Сузана поздрављајући посетиоца љупким наклоном главе, „ма како да изгледа да ме је он заборавио...“

Савршена лакоћа с којом су изговорене те речи, осмех који их је подвлачио, срамна обавеза да стегне руку томе мужу кога је сматрао као законитог подводача и да поздрави барона Дефоржа у исто време кад и остале присутне особе у ложи, све те ситне појединости одударале су сувише јако од унутрашње грознице младићеве да заста неколико тренутака као збуњен. Живот високих кругова је такав. Трагичне појаве догађају се, али без праске и под лажном љубазности разговора, уобичајеним манирима и таштим декором забаве. Морен је понудио Ренеу столицу иза Сузане, а ова га је питала о његовом музичком укусу, с толико привидне немарности као да та посета није имала за њу најстрашнији значај. Деформ и Морен разговарали с другом госпођом. Рене их је чуо како говоре о томе ко је све у сали. Он није био навикао на то господарење собом, које допушта једној жени из високих кругова да говори о сукњама или музици док јој смртни страх прождире срце. Муцао је одговоре на Сузанина питања, не разумевајући ни сам шта је говорио. У једном тренутку, како се она била нагнула у правцу њега, он удахну мирис хелиотропе који је употребљавала обично. Тај утисак узбуди у њему спомен на пољупце које јој је дао. Усуди се најзад да је погледа. Спази те вијугасте усне, ружичасту боју лица, те плаве зенице, те златне косе, та рамена и то грло куда су његова уста лутала, а његове руке држале на својим длановима још њихов божанствени отисак. Његове очи изразише тада једно дивље лудило да се Сузана Морен уплаши готово. Она је била добро разумела, по самом доласку младићеву, да се догодило нешто изванредно; али је она била под погледом Дефоржевим и требало је пазити да се не учини ни једна једина грешка. С друге стране, најмања необазривост Ренеова могла ју је упропастити. Цео њен

живот зависно је од једног покрета, од једне речи младићеве, и она је погађала инстинктивно да је он способан да изговори ту реч, да начини тај покрет! Она узе лепезу и мараму од чипке које је била метнула на балкон од ложе, па се диже превлачећи руком преко чела:

— „Овде је велика врућина“, рече, па обраћајући се песнику, који се беше дигнуо у исти мах кад и она: „Хоћете ли да одемо у салон, господин Венси, биће нам угодније за разговор?“

Кад обоје седоше на канабе уског предсобља, она му рече гласно:

— „Јесте ли скоро били код наше пријатељице Г-ђе Комов?“ Затим полагано: „Шта је теби, моја љубави? Шта се десило?“

— „Десило се“, одговори Рене угушавајући свој глас, „да ја знам све, и да сам дошао да вам кажем да сте ви последња жена... Не трудите се да ми одговарате... Знам све, кажем вам, знам у који сат сте ишли у улицу ди Мон-Табор и у који сат сте изашли и кога сте тамо нашли... Не лажите. Ја сам био ту, ја сам вас видео. Ово је последњи пут што вам говорим, али чујте: ви сте бедница, бедница...“

Сузана се хладила лепезом док јој је он бацао ове страшне речи. Удар који су јој наносиле, не спречи је да осети да треба по сваку цену пресећи на кратко ову сцену с тим полуделим љубазником, који видљиво није господарио собом. Она се нагну у правцу ложе, и позва свога мужа.

— „Пол“, рече она, „видите да ли су дошла кола... Не знам шта ми је, да ли је то врућина у дворани, али ме мало час ухвати несвест... Ви ћете ме извинити, господин Венси?“

— „Чудновато“, рече Морен песнику, који мораде изаћи из ложе са мужем, „она је била тако весела, вечерас... Али ове дворане су тако мало проветрене... Њој је тако непријатно што са вама није дуже разговарала, она се диви вашем таленту! Дођите к нама... До скорог виђења, господине...

И он затресе снажно по свом обичају руку младићеву који га је посматрао како ишчезе иза Сузане коју је држао под руку Дефорж, у правцу вестибила где је стајао лакеј чекајући своје господаре. Први удари петог акта Фауста чуше се. На Ренеа нападе нов наступ беснила које олакша рекавши готово гласно у сад опустелом ходнику:

— „Ах! Ја ћу се осветити!“

XVIII

Најсрећнији од све четворице.

Сузана је познавала и сувише добро поглед барона Дефоржа а да уобрази како није приметио сцену у ложи. Шта ли је спазио? Шта мисли о том? То су за њу била два питања од главне важности. Било јој је немогуће да одговори на њих за оно времена колико им је требало да се спусте од ложе до дна степеница које излазе на врата, одређена за кола. Она се наслањала на његову руку, а он ју је придржавао као да је у ствари веровао да је она болесна. Лице бароново је остало неразрешљиво. Она сама није осећала у себи снаге да употреби своје обичне способности опажања. Комедија њене болести одиграна је само у пола, толико јој изненадни удар од овог разговора са Ренеом беше задао страха и бола. Она се бојала да младић, очевидно ван себе, не прасне и упропасти је за свагда. У исто време, свежа, врло искрена, врло жива страст патила је од те ужасне увреде и још ужаснијег открића. Док је, подигнувши хаљину, удешавала на степеницама своје ципеле од плавог сатина, тресла ју је грозница, као што се дешава кад се човек спасе смртне опасности, а где је ипак имао храбрости да се одупре. Осмехивала се упола, уздрхталих усана на лицу које је обузимало бледило. Осети да јој би лакше кад се посади у кут свога купеа, где њен муж заузе место поред ње. Пред Полом бар није морала да се стеже. У тренутку кад коњ пође, она се наже, као да учини последњи поклон. Светлост од гаса падала је право на лице бароново, које је сад изражавало његову праву мисао. Сузана се превари једног тренутка и рече у себи:

— „Све је разумео... Шта ће сад бити?...“

Купе је био отишао већ неко време, а Дефорж је стајао још ту и чупао бркове, — знак крајње бриге код њега. Како је било лепо време, није наредио да му дођу кола. Кад је суво, обично је ишао до свог најмилијег клуба, улица Боаси-д'Англас, од места где је провео своје вече, ма то место било какво мало позориште на крају булевара. Све пушећи своју цигару, трећу од тог дана — доктор Ноаро није допуштао више — прелазио је с уживањем Париз, његов Париз где се хвалио да га познаје и ужива у њему боље него ико. Дефорж није био космополит, мрзео је путовања, што је звао „живот у пакетима“. Та шетња пешке, у вече, било је његово право задовољство. Користио се

тада да „преброји касу“ — то су његове речи — да пређе у глави разне догађаје тога дана и да повуче паралелу између својих издатака с једне стране и примања с друге. „Масажа, мачевање, јахање из јутра...“ Низ примања. То је утоваривање здравља... „Пијење бургоњца о вечери, или црвеног порто, његов сићушни грех, или једење трифла, или љубљење Сузане...“ Низ издавања... Кад би себи допустио какво мало претеривање противно врло смишљеним правилима свога владања, мерио је брижљиво разлоге за и против, и закључивао је с речима „вредело је“ или „није вредело муке...“ образложено као судска пресуда. Па онда тај Париз, у којем је становао од најранијег детињства, био му је увек прилика за успомене. У њему се уједињавао цинизам са лукавством, а упражњавао је само чулно епикурејство. Уметнички је уживао поново сећајући се што је проживео. У тој и тој кући имао је састанак с једном красном љубазницом; друга кућа га је опет опомињала изврсних вечера у дивном друштву. „Треба у себи начинити четири стомака, као у вола, па да се прежива“, говорио је; „волови имају само ту добру страну, ја сам ју им узео“. Али кад кола Моренових одоше, у то вече месеца маја које беше ипак врло млако, врло благо, и ма како да је дан био за њега изузетно срећан до доласка Ренеа Венси у ложу, он поче своју шетњу под утисцима најтужнијим и најгорчијим. Сузана се није преварила. Он је знао све. Тај улазак песников га се дотакао у толико више што се, оно поподне, излазећи из куће својих састанака улицом Риволи, сукобио с младићем, који га је гледао право у очи. „Ја сам видео то лице негде?“ питао се узалуд Дефорж. „Где ми је била глава?“ рекао је у себи, кад је Пол Морен поменуо Сузани име Рене Венси. Још одмах, по физиономији посетиочевој, оњушио је неку тајанственост. Кад је Сузана прешла у салон позади, наместио се тако да прати разговор испод ока. И ако није чуо шта је говорио песник, погодио је по његовим очима, по борама на челу, по покрету његове руке, да је правио сцену Сузани. Лажна болест ове последње није га преварила ни часка. Био је од оних који не верују у мигрене жена осем по протоколу по десет пута провереном. Дрхтање руке његове љубазнице на његовој мишици, кад су се спуштали низ степенице, убедило га је до краја; и, сад, прелазећи преко Операног трга, место да се одушевљава пространим призором осветљене авеније, с уведеном електриком од скора, или фасадом но-

зоришта, за коју је говорио да је више воли него све могуће Богородичине Цркве, излагао је у себи све убиственије истине.

— „Упао сам ту“, говорио је у себи, „у мојим годинама! То је сувише... И због кога?“ Све су се прилике скупљале да му начине то понижење још свирепијим: савршенство лукавства с којим га је Сузана преварила, а да он није посумњао ни најмање; — откриће изненадно као гром, — својство његовог супарника најзад, мали младић, случајни песничић. На двадесет разних појединости, помешане, долазиле су му у главу, све очајније једна за другом: јадно и неспретно лице у Венсиа кад су су се једини пут срели, одмах по забави у дому Комовљевих; замишљеност Сузанина у то доба, коју није могао да објасни, а на коју је једва обраћао пажње; алузије које је чинила да иде пре подне код зубног лекара, у Лувр или у Бон-Марше. И он је све то примао за готово, он, барон Дефорж! „Био сам одвише глуп!“ понављао је гласно. „Али како је само могла?...“ Што га је дотукло, беше што није разумевао како се она дала ухватити, чак и у тренутку кад му Ренеово понашање у ложи није остављало никакве сумње. Не, није се могло сумњати. Да би се усудио да прави такву сцену, и околност што се Сузана тако понашала, морала му је бити љубазница. „Али како?“ питао се титуларни љубазник. „Није га примала код куће, јер бих то знао од Пола. Није га виђала у друштву, јер он не иде ни код кога...“ Рече још једанпут: „Био сам одвише глуп!...“ И он осети истински гнев против оне која је била узрок ове његове мучне смутње. Прошао је кафану де ла Пе, и одби две жене које му се обратише са срамним речима. „Вере ми“, рече у себи, „све су оне једнаке!...“ Начини још неколико корака и примети да му се угасила цигара. Баци је готово љутито: „И цигаре су као жене...“ Затим смагну раменима констатујући своју дечачку зловољу. „Пријатељу Фредериче“, прошапта му унутрашњи глас, „ви сте били глупачина и продужујете...“ Извуче другу цигару из своје кутије, пуцну њом поред ушију и потражи дуванџиницу да је упали. Хавана је била случајно изврсна. Као добар познавалац, барон удахну први дим, па помисли: „Нисам имао право, ево ова не вара...“

Овај пријатни осећај скрену ток његових мисли. Погледа око себе. Пролазници су ишли горе доле, као да је подне. Кола су јурила. Гас је осветљавао готово чаробно ново лишће у дрвећа. Десно, у дну, црква Свете Мадлене дизала се мрачно, а небо се плавило, пуно звезда. Ова париска слика допаде се Де-

форжу, који прихвати своја размишљања нешто ведрије. „Ах то!“ упита се, „јесам ли ја љубоморан?“ Кад му је ко шта причао о тој жалосној страсти, махао је главом и говорио: „Удварају се вашој љубазници?... То је поштовање које се чини вашем добром укусу“. — „Ја, љубоморан? То би било красно!“ Кад смо навикли да играмо у свету извесну улогу подуже времена, ми је играмо и у себи самом, па и кад смо на само. Дефорж се застиде од те слабости, — као официр послат да сврши неки посао, ноћу, у ратно доба, што поцрвени ако осети страх и не признаје да то осећа. „То није истина“, одговори барон самом себи, „ја нисам љубоморан“. Скупи све мисли и замисли Сузану у наручју Реневом. Лако га заголица таштина, срећан што може утврдити да ова слика, ако му није пријатна, не изазива му бар ону кризу оштрог бола који представља љубомору. Противно томе, видео је како је песник ушао у ложу са измученим лицем и неукротљивим бесом бола од кога је дрхтало његово биће. То је био прави љубоморни човек и то у пуној кризи кобне маније. Антитеза између релативног мира које је утврдио код себе самог и очајање код његовог супарника поласка тако поносу бароновом да за тренутак осети праву сласт. Изненади се сам кад изговори своју фамилијарну узречицу, коју је наследио од свог оца, вештог спекуланта, а који ју је опет наследио од своје мајке, једне лепе и јаке Нормандкиње уортачене у имање првог барона Дефоржа, начелника у доба великог цара: „Тричарије!... — А зашто бих био љубоморан? Да ли сам ја од ње очекивао неку љубав какву је сањао свакако тај леснички балавац? Да буде пријатна? Била је то. Да имам наложницу и проведем вечери? Она ми је то чинила. Е па шта још?... Срела је једног дечка младог, јаког, који се не штеди, мирише, има свежу косу, лепа уста. Она се је почастила. Није то ваљда могла од мене тражити... Али од нас двојице, добио је рогове он!...“ Био је пред вратима свога клуба кад то закључи тако безобразно. Простачка реч која му беше пала на ум утоли га за тренутак. „Све једно“, помисли, „шта би рекао Крисе?“ Вешти скупљач му је продао једном једну лажну слику по претерано високу цену, те је Дефорж, од тог доба, имао према њему оно љутито поштовање које осећају људи врло лукави према онима који су их преварили. Замишљао је пред собом мали салон у клубу и ту препредену животињу како прича Сузанину авантуру са Ренеом двојици или тројици колега, изабраних међу најпакоснијим и најговорљивијим. Ова

мисао би одвратна барону дотле да се не попе уз степенице него продужи у правцу Јелисејских Поља борећи се против ње. „Пхи! Ни Крисе нити ко други неће сазнати ништа. Срећа је још што није изабрала за љубазника кога од тих данашњих елегантних клипана...“ И он се окрену да погледа у прозоре клуба из улице Ројал који су гледали на трг де ла Конкорд, јако осветљени. „Место тога, она је узела некога који није из високих кругова, кога не сретам никад, и она га није ни представила ни заштићавала. Треба јој признати да је сачувала спољну страну... Мало час што је онако дрхтала, би о је због мене... Сирота мала!...“

— „Да, сирота мала!...“ прихвати он продужавајући свој унутрашњи монолог под дрвећем авније. „Она животиња је у стању да јој истера на нос њену лудорију. Да ли је био баш љут вечерас! Како мало има укуса и окретности!... И то у мојој ложи! Да ироније!... Да тај ваљани Пол није муж кога сам ја васпитао, она би пропала. Па ето тајне наших састанака у његовим рукама. Треба оставити улицу ди Мон Табор... Не, тај дечко је несхватљив!...“ То му је био један од његових омиљених израза. Поново се наљути, и то овог пута на песника; али како се сматрао за духовитог човека, за човека који не вара самог себе, прекину тај наступ, рекавши: „Сад ћу да се љутим на њега што је љубоморан на мене. То ће бити најлепше! Мислимо најпре шта може све учинити. Уцена? Не. Још је сувише млад... Чланак у каквим новинама? Песник има сентименталних претензија?... То није свакако у његовом жанру... Да ли ће се посвађати с њом, из огорчења? То би било сувише лепо! Један сиромах ђаво у тим годинама, који има новаца као жаба длака, а држи у руци љубазницу лепу, заљубљену, са целом утанчаношћу елеганције око себе, и још гратис, па да се одрекне!... Којешта... Али ако јој затражи да прекине са мном, а она буде толико зацопана у њега?...“ Изиђоше му пред очи, одмах и тачно, сви преврати које би тај прекид изазвао у његовом животу: „Прво остао бих без Сузане, а где бих нашао другу тако умилну, тако духовиту, која има то држање и моје навике?... Па затим, шта бих радио по целе вечери, не рачунајући ту да у Паризу немам бољег пријатеља од тог дивног Пола...“ Да би себе убедио у немогућност тих невеселих евентуалности, мораде се сетити материјалних веза због којих је био неопходно потребан кући Моренових. „Не“, закључи у истом тренутку кад стиже пред врата свога дома у Кур де ла Рен, „она ме

неће жртвовати, он је неће пустити из шака, и све ће се уредити... Све се уређује увек...“

Та сигурност и та философија нису биле бесумње онакве какве их је хтела таштина моћног човека, што беше једина слабост баронова, јер се показа, први пут у свом животу, неправедно нестрпљив према знаменитом собару, своме ученику, који је управљао, већ толико година, његовом ноћном тоалетом. Ипак, ако остаде у њему, с бригом шта да предузме, више интимне увреде него што је хтео признати, тај љубазни егоист оспава својих седам часова без прекида, као сваке ноћи. Поштовање свог сопственог сна долазило је у првом реду међу начела систематске хигијене, по којима је неговао своју старост. Помоћу умерено и стално запосленог живота, помоћу брижљиве хране, помоћу потпуно тачног устајања и лежања, помоћу брига, како је говорио „да у поноћ свуче с мозга сваку непријатну мисао“, стекао је тако савршену навику да се одмори у одређено време да је требало да му се јави за нову Комуну — највећу непријатност коју је предвиђао — па да остане будан. Кад отвори очи, сутрадан, осећао се освежене главе од те дивне ноћи; — и оно што му је било остало од љутње расуло се тако лепо, да се сети синоћних догађаја осмехнувши се.

— „Ја сам сигуран да се он није провео овако...“ рече у себи мислећи на часове бесанице које је Рене морао претурити, „ни Сузана...“ Синоћ јој је тако било мука! „Ни Морен...“ Болест његове жене метала је овог човека на ђавоље муке. „Да дивна наслова за комедију: Најсрећнији од све четворице!... Употребићу згодно ову реч...“ Његова шала расположи и њега самог, те кад му је доктор Ноаро поновио, за време масаже: „Стомак је, драги пријатељу, јутрос диван, ни трага од проширења, па какви мишићи!... Високи, па снажни, па чврсти: мишићи човека од тридесет година...“ утисак срећног живота изби из њега и најмању горчину. Мислио је само: како ће спречити да синоћњи догађај не поремети ништа у његовом живовању тако угодном, тако згодно удешеном за његову личност?... Мислио је на то пијући чоколаду пошто је свршио са масирањем: једну врсту лаке и намирисане пене коју је његов собар изучио код једног вештака. Мислио је на то касајући коњичким стазама Булоњске Шуме, док је пролетње небо било врло бистро. Мислио је на то, кад седе за сто да руча, око дванаест и по часова, са својом старом рођаком, која је управљала једним великим делом његове куће: ру-

бљем, сребрнаријом, рачунима послуге, пре него што постане милосрдна сестра његове старости. Његов закључак је била велика реч сваке паметне политике, како приватне, тако и јавне: „Чекати! Треба оставити младића да чини глупости и да упропасти сам себе!... Будимо врло љубазни и као да нисмо видели ништа...“ Оде пешке у улицу Мирило, око два сата, и ту примети један часовник у стилу Луја XVI, у цизлованом злату, уоквирен у руже и дивно мајушан. „Ево“, помисли, „красног средства да јој докажем да сам за статус кво“. Плати за ову лепу дрангулију врло умерену цену и двоструко честита себи за ту куповину, кад уђе и виде у малом салону, где се налазила Сузана, колико је млада жена очекивала са страхом његову посету. Њене подналуле очи и њено бледило показивали су да је провела ноћ измишљавајући планове да би изашла из ћор-сокака где ју је Рене угурао својом сценом. То залечи рану његовог самољубља, и осети стварно задовољство кад јој пружи шатулу где се налазио часовник, питајући је:

— „Да ли вам се ово допада?“

— „Божанствено“, рече Сузана; „па тај пастир и пастирка... Као да су живи“.

— „Да“, одговори Дефорж, „изгледа да певају старинску романсу:

> Све оставих рад незахвалне Силвије,
> Она ме оставља и узима другог љубазника!...“

Некад је имао лепих успеха по салонима са свога финог и извежбаног тенора; он запевуши рефрен славне тужбалице окрећући га на свој начин:

> Бол љубави траје само час,
> Сласт љубави траје цео живот...

— „Ако хоћете да метнете тог пастира и пастирку у један кут на вашем столу, боље би им било него код мене...“

— „Како ме ви мазите!“ одговори Сузана нешто збуњено.

— „Не“, рече Дефорж, „ја мазим самог себе... Нисам ли ја ваш пријатељ пре свега?“ Затим, љубећи јој руку, додаде озбиљно као контраст своме ћаскању: „И ви нећете имати никад бољег пријатеља...“

И то је било све. Једна реч још, па би проиграо своје достојанство. Једна реч мање, и Сузана би га узела за будалу. Она осети, због деликатности са којом се понашао према њој, захвал-

ност, — у толико искренију, у колико јој је та деликатност допуштала да мисли сад само на Ренеа. Ту је био врхунац страха за време њене ноћашње несанице: како је могла штедети једног чувајући другог сад кад су се оба човека видели и били на чисто? Прекинути са бароном? Мислила је на то, али како да то уради? Била се ухватила у замку лажи којим је лагала свога мужа толике године. Њихов начин живота није се могао издржати без помоћи овог богатог љубазника, кога је потајно мислила наследити. Раскинути са њим, значило је тражити нову везу исте врсте, или пасти још ниже, у тој проституцији плаћаној у готово, код подводачица, што се говори за ту и ту жену из њеног друштва. С друге стране, задржати Дефоржа, значило је прекинути са Ренеом. Никад барон не би хтео да чује за то да она, љубећи песника не краде му ништа. Зар људи примају икад сличне истине. Али ето овај човек је био сад толико паметан, толико добар, да јој није пак говорио о ономе што је приметио. Никад, кад је плаћао за њу и највеће рачуне, није јој се учинио тако великодушан као у том тренутку кад јој је допуштао, својим држањем, да се баци сва на поновно задобијање свога младог љубазника, пољубаца којих се није могла, није хтела одрећи.

— „Има право“, рече кад Дефорж оде, „он је мој најбољи пријатељ“. И, одмах, са оном лакоћом наде коју жене добију, чим их прва срећа изненади, она поверова да ће се ствари уредити исто тако лако и на оној другој страни. Изваљена на шезлонгу у малом салону, и док су њени прсти дирали расејано часовник, њена мисао се предаде цела целцата песнику и начину који треба да изабере да би га задобила поново. Требало је одредити јасно садашњи положај и испитати га отворено. Шта је знао Рене? Сам јој је рекао да ју је видео како је изишла из куће у улици ди Мон-табор, а видео је да је и Дефорж изишао одатле. Како пак, барон, из смотрености, није излазио никад на иста врата на која је излазила његова љубазница, Рене је знао дакле да кућа има два излаза. Да ли ју је видео, како је оставила своја кола и ушла на улазак де Риволи? То је било врло вероватно. Да је само случајем срео њу, па онда барона, не би ништа извео из тих сусрета. Не. Он ју је вребао, пратио. Ко га је на то навео? Она га је оставила почетком те недеље, на њиховом последњем састанку, тако увереног, тако нежног, тако срећног! Постојао је само један могућан узрок ове нове сумње, узрок толико јак да га наведе на шпијунажу: Клодов повратак. Она осети мржњу против тог чо-

века. „Ако је он изазвао ту нову узбуну, платиће ми је...“ по мисли. Али се сети одмах опасности која је се, за тренутак, тицала више од љутње на необазривог Ларшера. Ствар је постојала: било из овог или оног разлога, Рене је открио тајну њених састанака са Деформом, и то га је тако заболело, да, у први мах, морао се искалити. Колико је било љубави у том лудом кораку у Опери који ју за мало није упропастио! У место да се на њега наљути, она га је волела још више. Тај глупи доказ његове страсти одмеравао је њену моћ коју је имала према младићу. Не, љубазник који воли са таквим бесом, лако се даје придобити поново. Треба само да га види, да му говори, да му објасни живим гласом своју посету у улици ди Мон-Табор. Она је тамо могла ићи просто да види какву болесну пријатељицу, која је тако исто Деформова пријатељица. Али кола која је оставила пред Галињани?... Хтела је да се прође мало пешке. — Али два улаза?... Толико поштених кућа излазе на две улице. — Она је и сувише добро познавала, из искуства, поверљиву страну Ренеова карактера да би посумњала да се он неће дати уверити. У први мах, њега је запрепастила једна очигледност што је крепила његову сумњу. Данас већ, он сумња свакако, брани у себи самом ствар своје љубави... Она је била на томе, кад јој јавише да су јој кола стигла. Жеља да освоји поново Ренеа држала ју је тако чврсто, она је била с друге стране тако уверена да ће њено присуство обуздати последњи отпор, да она изненадно састави један план: зашто да не покуша да нађе младића одмах? Да, зашто не, сада кад нема више чега да се боји од стране Деформа? У љубавним свађама, најбржа измирења су најбоља... Да ли би он имао у себи снаге да је одгурне, ако она дође к њему, у онај мали стан што је био сведок њене прве посете, и преда му се као онда, дајући му тај нови и необориви доказ своје искрености и говорећи му: „Ти си ме увредио, клеветао, мучио... Ја не могу да подносим ни твоју сумњу, ни твој бол... Ево ме...“ Чим смисли могућност тог одлучног корака, она се ухвати за њега као за сигурно средство да избегне смртном страху који ју је мучио од синоћ. Обуче се тако брзо, да се зачуди њена собарица, Селина. Није никад била лепша него у пролетњој хаљини, сивој и отвореној, коју изабра: хаљини нешто стегнутој око ногу, као што се носило те године и која је, као неке танке каније, оцртавала целу. И, не оклевајући, она добаци свом кочијашу

име улице Коетлогон. Та жена, толико рачунџика, толико брижна да држи све у својој руци, беше дотерала дотле.

— „Само сад!...“ рече у себи, док њен купе пресецаше Париз, „ја ћу стићи брже...“ Суве мисли смотрености заузеше брзо место оним првим. „Само Рене да буде код куће?... Али ће он бити. Очекује писмо од мене, ма какав знак да сам жива“. Отприлике ово исто питање постављала је себи и одговарала истим речима, кад му је правила прву посету у марту, пре два и по месеца. Мерила је, по разлици узбуђења које је осетила, какав пут је прешла од то доба. У то време трчала је ка стану младићеву, привучена каприсом, врло лудим, али само каприсом. Данас пак је заиста истинска љубав палила њену крв грозницом, љубав која је гладна и жедна да буде љубљена, која не види у свету ништа друго до саму себе и која би стала пред топ ради своје чежње, а не би задрхтала. Да, она је волела својим телом, својим духом; својим целим бићем; осећала је то по бесу нестрпљења које јој уносаше њена вожња, врло брзо ипак; по њеном страху да се њен корак не покаже узалудан. Она познаје вратнице које су затварале уличицу, и срце јој залупа. Сад то беше један зелен и свеж кутак, благодарећи лепом дрвећу чије је лишће дрхтало иза баштенског зида, десно, под глатком светлошћу тога веселог поподнева месеца маја. Није осећала толику забуну први пут кад је упитала вратара да ли је Г. Венси код куће. И овог пута је био. Она зазвони, и, као раније, одјек звонцета одјекну јој до дна срца. Чу како се отворише једна врата, кораци су се примицали, врло лаки, врло брзи. Сећала се како је на том истом месту слушала промицање жандарма. Није то сад долазила служавка да јој отвори врата, није то био ни Рене. Она је познавала врло добро особити шум његових корака. Она предосети да ће се наћи пред сестром свога љубазника, том Емилијом, чије је осуство било олакшало циљ њене прве посете. Није имала времена да размишља о сметњи овог неочекиваног случаја. Већ је Г-ђа Фресно — то је заиста била она — одшкринула врата и показала своје лице, које увери до краја Сузану, толика је била велика сличност између сестре и брата. Емилија такође није оклевала да позна посетитељку, и, без сумње, нове муке Ренеове последњих дана заједно са оним што јој је Клод у разговору открио, повећале су њену антипатију према Г-ђи Морен до огорчења, јер она не могаде сакрити израз страсног непријатеља и одговори на питање младе жене, врло јетко:

— „Не, госпођо, мој брат није овде...“ Затим, њено сестринско осећање ули јој изненадну лукаву мисао да спречи свако питање о тренутку кад ће се Рене вратити кући, и она додаде: „Он је отпутовао јутрос...“

Према речима вратаревим, Сузана је знала да је овај одговор проста лаж. Али да је ту лаж изненадно измислила Емилија, то, Сузана није могла помислити. Она је морала веровати и веровала је да је Г-ђа Фресно само извршивала наредбу свога брата. Она не покуша да сазна више и задовољи се рекавши једно: „Госпођо...“ где је савршена грација даме светила се једино за готово неучтиву непредусретљивост грађанке. Та грација не спречи је да осети у себи нешто више од разочарења, један стварни бол. Није се чак питала да ли чудни пријем од стране Емилије долази или не од Ренеових исповести. Она је говорила у себи: „Он неће више да ме види!...“ И та мисао јој је цепала срце. Кад се врати на улицу, окрену се да баци један поглед на прозор оне собе у којој му се дала први пут. Онда, одлазећи, окренула се тако исто, и видела је свог младог љубазника како стоји иза завесе у пола подигнуте. Да ли ће он стати опет на то место да је види како одлази, кад му сестра рекне ко је звонио на вратима? Она очека пет минута у крају тротоара, и осети као нову несрећу кад завесе осташе спуштене. Попе се у своја кола, растрзана свим боловима жене што воли истински и што мења планове сваке секунде. После дуге борбе са собом самом, она се реши, она која није писала никад, да напише песнику ово писмо:

Субота, 5 часова.

Ишла сам у ваш стан, Рене, и ваша сестра ми је рекла да сте отишли на пут. Али ја знам да то није истина. Ви сте били ту, на два корака од мене, нисте ме хтели примити, у ту собу чија најмања ствaрчица требала би пак да вас опомене једног часа у који не можете сумњати да нисам била искрена. Због чега би вам лагала онда? Преклињем вас, видите ме, бар за један минут. Прочитајте у мојим очима оно што сте ми се клели да нећете више сумњати, да сте ви мени све, мој живот, моје Небо. Од синоћ, ја не живим више. Ваше ужасне речи ми одјекују стално у ушима. Не, нисте их ви изрекли. Где бисте ви могли узети толико горчине, готово мржње?... Ах! Како сте ме могли осудити тако не саслушавши ме, верујући у једну сумњу, због које ћете се стидети, кад вам покажем прстом сву беду? Да.

требало би да се наљутим на вас, да сам огорчена против вас, али ја имам у срцу само нежности према теби, мој Рене, само жеље да избришем из твоје душе све што су непријатељи наше среће могли утиснути. Тај корак, тако противан ономе што жена дугује према самој себи, учинила сам са толико радости, ти ниси могао сумњати у осећај који ми га је инспирисао. Не одговарај ми. Ја осећам, чак пишући, колико је писмо немоћно да открије срце. Ја ћу те чекати прекосутра, у понедељак, у једанаест часова, у нашем склоништу. Ја бих имала право да ти кажем да тражим да те тамо видим, јер оптужени има право да се брани. Ја ћу ти рећи само једну реч: дођи тамо ако си заиста љубио, било бар један дан, ону која те не лаже, која те није никад лагала, која те неће лагати никад, кунем ти се, моја једина љубави.

Кад Сузана сврши ово писмо, она га прочита. Последњи дипломатски инстинкт задржа је за један тренутак пред потписом. Она је била тако ухваћена, да је би стид, и потписа своје име на дну те хартијице, тачне слике чудног моралног положаја, у који је упала. Лагала је ту поново, заклињући се да не лаже, а ништа није било истинскије, природније од осећања које јој је диктирало ову последњу превару после толиких других. Зазвони, и противно свакој обазривости опет, даде лакеју то писмо, где ју је свака реченица срамотила, да га по носачу пошаље одмах улица Коетлогон. Од тог тренутка, па за ових тридесет и шест часова који су је делили од утврђеног састанка, она је била тако нервозна како никад није помислила да може бити. Та жена, која је умела господарити собом и која је ушла у ту авантуру, одржавала се у високим круговима годинама, а сад се осећала неспособном да се чува, да створи ма какав план своме понашању које би имала са својим љубазником. Требала је, у суботу увече, да изађе на вечеру у вароши. Обуче се, као месечарка, не погледавши се у огледалу, што јој се никад није догодило. Не нађе ниједне речи, за време целе те вечери, да каже своме суседу, који је био неизбежни Крисе. Под изговором да јој још није добро поручила је да јој дођу кола у десет часова. Врати се кући не обзирући се на речи што јој је говорио муж, чије јој је присуство било несносно; због њега је отегла састанак са Ренеом тек за понедељак, јер је он остајао недељом код куће. Само ако Рене пристане на тај састанак? С каквим страхом, предајући огртач

слузи, погледа на послужавник где јој је стајала синоћња пошта! Рукописа песниковог није било ни на једном завоју. Целу ту тужну недељу провела је у постељи, изговарајући се главобољом; у ствари, она је покушавала да скупи своје мисли на случај да јој не поверује кад му буде објашњавала своју посету у улици ди Мон-Табор оном причом о болесној пријатељици. Али он ће поверовати у то. Није хтела да мисли да јој он не верује никако. То јој је задавало сувише бола. Њена грозница од чежње и страха, наде и стрепње, достиже врхунац, у понедељак пре подне, кад се пела уз степенице стана у улици де Дам. Ако је Рене чека, сакривен, као обично, иза врата у пола отворених, значило би да га је дирнуло њено писмо. Она би била спасена... Али не. Она виде та врата затворена. Њена рука задрхта кад увуче кључ у браву.

Уђе у прву собу, која је била затворена и спуштених завеса. Седе у сенку те одаје, где јој је свака појединост говорила о срећи тако скорој, — тако далекој! То беше салон имућне грађанке, са наслоњачама и једним канабетом од плаве кадифе, које су штитили квадрати од чипке на узглављу. Неколико књига које је Рене донео показивали су у етажеру своја леђа правилна и и добро очеткана. Савестан ред уважене Г-ђе Роле тицао се чак и часовника од позлаћене бронзе, што је престављао Пенолепу, и он је био дотеран тачно. Сузана је слушала како удари шеталице испуњавају тишину те собе. Секунди су пролазили, па минути, па четврти сата, а Рене није долазио. Ова жена, навикла, од прве младости, да увек иде до краја своје жеље, паде, под овом очитошћу, у право очајање. Стаде да плаче као дете, и истинске сузе које су падале, падале су овог пута, а да она није помислила да игра комедију. Хтеде писати, па, кад нађе хартије и прибор за писање који је њен љубазник оставио на столу у средини собе, кад отвори мастионицу и узе перо, она одгурну све те предмете понављајући у себи: „Нашто све то?“ и, да би оставила трага да је ту била, ако Рене дође после њеног одласка, она остави на том столу ону намирисану мараму којом је брисала своје горке сузе. Рече у себи: „Он воли тај мирис...„ Поред те мараме метну и своје рукавице, које јој је он закопчавао увек на крају њиховог састанка; и оде, са смрћу у срцу, пошто погледа у спаваћу собу, где је постеља почивала са својим покривачем од чипке. Како је била срећна у тој соби! Је ли могуће да је то време прошло, — и за увек?

XIX

Све или ништа.

Кад је носач донео Сузанино писмо у улицу Коетлогон, породица Фресно била је за столом. Франсоаза уђе, држећи елегантни завој својим дебелим, црвеним прстима, и ако не по чему другом, а оно по Ренеовом лицу у тренутку кад оцепи тај завој, Емилија погоди од кога је ова порука. Она задрхта. Она је доиста имала, натерана дивљим очајањем свога брата, храбрости да затвори врата непознатој госпођи у којој је по инстинкту погодила опасну жену, о којој јој је Клод Ларшер, у њиховом последњем разговору, говорио као о најперверзнијем створењу. Али је она одлагала од часа на час да каже младићу шта је учинила, неспособна сад да стане на супрот његовом гневу. Она поцрвене и спусти очи кад је Рене погледа. Фресно, који је черечио пиле с ретком вештином, — дуговао је за то знање, невероватно у њега, улози секача, за време своје младости, за столом свога оца, шефа института, — заста запањен, с једним крилом набоденим на врх виљушке. Затим, уплаши се да је њега самог приметила његова жена, оправда се за изненађење насликано на његовом лицу и рече насмејавши се својим крупним смехом:

— „Овај нож сече као пета моје старамајке“.

Његова шала изгуби се у тишини која потраја до краја обеда, тишина пуна претње за Емилију, необјашњива за Фресноа, незапажена за Ренеа кога је стезало у гуши, те не окуси ништа од јела. Тек што Франсоаза подиже чаршав и постави на мушеми прибор за дуван до стакленцета са ликером, кад песник затражи од служавке једну стону лампу и пређе у своју собу.

— „Изгледа да је љут?...“ упита професор.

— „Љут?...“ одговори Емилија. „То ће бити свакако каква идеја за његову драму која му је пала на ум, и коју хоће да одмах прибележи... Али је врло шкодљиво радити одмах после ручка... Идем да му кажем...“

Пресрећна што је нашла овај изговор, млада жена оде, такође, у собу свога брата. Нађе га како почиње да чврља одговор на Сузанино писмо, у сумраку, не чекајући чак лампу. Рачунао је без сваке сумње на овај долазак своје сестре, јер рече нагло гласом у којем је грмио његов потмули гнев:

— „Дошла си!... Неко ме је тражио данас, а ти си га одбила, причајући да сам ја на путу?...“

— „Рене“, рече Емилија склапајући руке, „опрости ми, мислила сам да ће тако боље бити... Заиста, у стању у каквом сам те видела, страх ме је било за тебе од присуства те жене“. И, налазећи у ватри своје нежности снагу да каже сву своју мисао, она понови: „Та жена је твој зао дух...“

— „Изгледа“, прихвати песник са свим накупљеним беснилом, „ти ме сматраш стално за дете од петнаест година... Да или не, јесам ли ја у својој кући?“ закључи он праснувши. „Ако нисам у својој кући, реци ми то, и ја ћу се иселити. Мени је превршило од тог туторства... Гледај свога сина и свога мужа, и остави ме да живим по својој глави...“

Он виде како његова сестра застаде пред њим, пребледела и као згњечена од суровости гласа којим јој је говорио. Постиде се сам што се тако разјарио. Неправедно је искалити на сиротој Емилији бол који га је јео. Али он не беше у оном тренутку кад се сличне грешке поправљају, и место да се баци у наручје своје сестре коју је најсвирепије ударио у њено најосетљивије место, изађе из собе, залупнувши вратима; узе свој шешир у предсобљу; и са места, где је остала, подсекнутих ногу, Емилија га чу како изађе из куће. Вредни Фресно, који је био изненађен праскањем Ренеовог гласа и чуо га такође како је изишао, уђе у собу да сазна шта се десило. Он примети своју жену, у полусенки, као мртву. И он је узе за руку говорећи јој: „Шта се догађа?...“ тако љубазно да се она стисну на његовим грудима јецајући:

— „Ах! мој пријатељу, ја имам само тебе у свету!...“

Плакала је, метнувши главу на раме доброг човека, који није знао, да ли да проклиње или благослови свога шурака, толико је био с једне стране пао у очајање због бола своје жене, а с друге дирнут овим покретом који ју је бацио у његово наручје.

— „Боже мој“, говорио је, „буди паметна. Причај ми шта је било међу вама“.

— „Он нема срца, он нема срца“, био је једини одговор који је могао добити.

— „Ох не, ох не!...“ одговори јој он; и додаде ове дубоке речи, са разборитошћу коју истински осећаји дају и најмање оштроумним људима: „Он зна и сувише добро колико га ти волиш, па то злоупотребљава...“

Док је Фресно тешио Емилију како је најбоље умео, не истргнувши јој тајну њене распре са песником, овај последњи ко-

рачао је кроз улице, обузет новим наступом туге, која му је од синоћ прождирала душу. Сузана је знала да ће један глас у њему бранити је против онога што је знао, против онога што је видео. Које је могао дакле љубити и бити издан а да не чује тај глас који размишља, где нема места никаквом размишљању, који се нада где нема места никаквој нади? Свршено је с вером, и то за увек. Како би човек желео бар да може сумњати! Како се жали, исто као и за срећним временом, за данима, иначе тако свиреним, где је човек још само подозревао, али није имао ужасну, неподношљиву извесност! Вај! Рене би платио својом крвљу сенку сенке какве сумње, и у колико је мислио на појединости које су га довеле до очигледности, у толико се та очигледност удубљивала у његово срце. „Али ако је учинила једну невину посету?...“ усуди се глас љубави... „Невину? А да ли би се она крила од свог кочијаша, одлазећи тамо? Зар би изашла на друга врата, с велом преко лица, корачајући оним кораком и испитујући улицу оним погледом који је имала кад је одлазила са састанака са мном? Па затим појава Дефоржа готово одмах, на другом изласку!...“ И на то су долазили докази које му је дао Клод: мишљење у високим круговима, пад Моренових у то и то доба, место које је нађено мужу, понуда коју је Сузана учинила њему самом да дође до ћара, па њене доказане лажи. „Какав хоћу бољи доказ“, рече у себи, „осем да их изненадим заједно у једној постељи?“ Та мисао му оживе одвратну слику старачких пољубаца повлачених по том лепом телу, и он затвори очи од бола. Затим помисли на посету његове љубазнице у његову стану, писмо које је држао ту, у свом џепу: „И она се усуђује да ме види!... Шта има да ми каже?... Да, отићи ћу на тај састанак, и ту ћу се осветити, грдећи је као Клод што грди Колету!... Не“, закључи, „то би значило да се понизим до њеног стања. Права освета ће бити да не водим рачуна о њој. Нећу ићи...“ Ломио се од једне мисли на другу, и осећао се немоћан шта да изабере, толико је његов апетит да види Сузану био дубок, и искрено његово решење да не падне поново у замку њених лажи. Његов немир се тако увелича да хтеде затражити савет од Клода. Само тада се зачуди што тај верни пријатељ није питао јутрос за њега, као што је обећао.

— „Хајдмо тамо. Али, тако доцкан, та посета ће бити бескорисна...“ говорио је Рене, идући у варенску улицу и у дом Сент-Еверт. Било је отприлике десет и по часова кад зазвони на

велику капију. Виде светлост на прозорима стана који је држао писац. Клод је био код куће, заиста, противно свакој вероватноћи. Рене га нађе, овог пута, у првој соби, фимоару. Једна лампа са ружичастом куглом осветљавала је лепом светлошћу ову целу одају, коју је украшавало једно велико парче тапета, као и једна фотографија што је представљала Тријумф Смрти, што се придаје Оркањи[1]. У једном куту горео је плавкаст шпиритусни пламен под једним казаном. Чајник са две шоље за чај, стакло шпанског вина и залогаји хлеба са гушчијом џигерицом, сведочили су да домаћин очекује некога. Мале руске цигарете са дугим писком у једној чаши, које је Колета нарочито волела, открише Ренеу ко је то „неко“. Не би се усудио поверовати у то да не примети видљиву забуну на лицу свога пријатеља, који му најзад рече, с нешто посрамљеним осмехом:

— „Вере ми, волим више да вам кажем: canis reversus ad vomitum suum. — Да, очекујем Колету. Треба да дође после позоришта. Хоће ли вам бити непријатно да је сретнете?...“

— „Право да вам кажем“, рече Рене, „волим више да је не видим“.

— „А ви“, упита Клод, „на чему сте ви?...“ А кад му песник исприча, у неколико речи, свој садањи положај, сцену у Опери, посету Сузанину, затим тражење састанка преко писма, он прихвати: „Шта да вам кажем? Са својом садањом слабошћу, зар сам ја у праву да вам ишта говорим? Шта мари! Ја видим свој крај, ма како да се спотичем на сваком кораку, као слепац. Зашто онда не бих то видео и за вас, који можда имате више снаге него што сам је ја имао? Ви сте млађи, и нарочито ви још нисте пали... Ево. Ако сте се одлучили да постанете, као ја, еротични манијак, бивши човек који иде у животу тамо где га води његов полни осећај, свесни бедник, — то је најгора багра... Онда, трчите на тај састанак. Сузана вам неће дати ниједан разлог, ниједан једини... Несрећниче, после онога што сте јој рекли, да је невина, она би се ужаснула од вас и не би хтела да вас више види!... Она је долазила вашој кући. Зашто? Да вас држи ту, у вашој соби, и да вам метне своју лепоту под нос. Она вас хоће, где? Тачно на месту где ћете моћи најмање опрети се тој лепоти... Казаће вам што говоре жене у тим приликама... Речи... Речи и

[1] Андреа Оркања, флорентински сликар и архитекта из XIV века, творац фресака у Кампо-Санто, чувеног гробља у Пизи. Пр.

опет речи... Али ви ћете је видети, чућете шум њене сукње... Па онда, како је превара само један фластер! Видећете кад се баците на њу, као животиња... И збогом прекори!... Све ће се избрисати — за десет минута. Али после?... Видели сте моју храброст јуче. Погледајте сад мој данашњи кукавичлук, и реците, као што пијаница каже пред пијаницом који повраћа у крају ограде: Ето тако ћу и ја у недељу!... После свега, ако се не осећате способни да се одрекнете ње, ако вам треба тај алкохол као пијаници, ако морадмете допасти болести и изложити се смрти, онда је тај кукавичлук једно решење. Ја сам га усвојио. Опијајте се том женом. Ваша љубав или ви остаће ту. Ми идемо у јавне куће кад нас блуд заголица. Сузана ће бити ваша јавна кућа, као што је Колета моја... Само, сетите се што вам кажем вечерас: то је крај свега... Талента? ја га више немам... Части? где би је метнуо кад сам опростио што сам опростио?... Ах!" закључи гласом који срце пара, „ви још имате времена да се спасете. Ви сте на врху степеница које воде у канал од нужника, чујте крик несрећника који је на дну и који је већ упао до рамена... А сад, збогом, ако нећете да видите Колету... Зашто вам је рекла што вам је рекла?... Нисте знали ништа, а кад човек не зна, то је као и да не постоји... Још једном збогом; волите ме, Рене, и жалите ме".

— „Не", говорио је у себи песник враћајући се кући. „нећу да се спустим у то блато..." За првипут можда, од како је присуствовао, као ожалошћени сведок, болним љубавима Клодовим, разумевао је истински каквом се болести заразио његов несрећни пријатељ. Открио је код себе само осећајно чудовиште које је понижавало Колетиног љубазника: уједињење најпотпунијег презрења и најстрасније физичке чежње за једном женом коју је коначно судио и осудио. Да, после свега што је знао, чезнуо је за оним грлом које је Дефорж пипао, за оним устима које је Дефорж љубио, за оном фином лепотом коју је разврат маторог блудника могла само упрљати, а не разорити. То плаво и бело месо мутило је његову крв, ништа друго до то месо! Ето где се спустила његова племенита љубав, његово обожавање жене, коју је у почетку назвао својом Богородицом. Ако би попустио једанпут тој срамној жени, Клод би имао право, све би било свршено. Залах од бездна покварености у којем се копрцао његов пријатељ беше тако јак да му врати снагу, те он могаде рећи: „Дајем себи часну реч да нећу отићи у понедељак у улицу де Дам", и ту реч је

умео одржати. У тренутку кад га је Сузана очекивала у малом плавом салону, уздрхтала од чежње, дрхтао је и он, али затворен у своју собу и понављајући у себи: „Нећу ићи, нећу ићи...“ Мислио је на свог пријатеља Клода, и прихватао: „Сиромах Клод!“ осећајући пуним срцем сав јад овог роба блуда, побеђеног у борби коју је започињао сâм са своје стране. Жалио је себе жалећи Колетину жртву, и то сажаљење помагало је његову храброст, као год и верске навике које су се дуго продужиле у његову животу. Престао је бавити се вером од како је престао бити невин и упао је у ону атмосферу сумње кроз коју сваки модерни уметник пролази више мање пре но што се врати поново на хришћанство, као на велики извор унутрашњег живота, као на једини принцип социјалног здравља. Али чак у тренутку сумње, душевни мишић, развијен гимнастиком детињства и младости развијао је стално своју снагу: у том отпору против најжурније физичке жеље, синовац и ученик опата Таконеа налазио је ту снагу на свом расположењу. Кад дванаест удара избише на часовнику куће у улици Коетлогон, у исти мах кад су избијали на часовнику куће у улици де Дам, рече у себи: „Сузана се вратила својој кући... Ја сам спасен“.

Није био спасен. Његова немоћ да строго следује Клодовом савету могло му је послужити за то као доказ. Ни тог понеденика, ни доцније, не одлучи се јасно, храбро, да остави тај град у којем је дисала ова жена, од које се ослободио, хтео да се ослободи. Да би остао у Паризу, налазио је вазда разних разлога: „Ја сам далеко од ње толико исто у овој соби колико бих био у Венецији или Риму, пошто нећу ићи к њој, а она неће доћи овде...“ У ствари, он је очекивао, — није знао шта. Али је осећао, да је та страст и сувише ватрена да би се угасила тако. Срешће се Сузана и он. Како? Где? Шта га се тицало. То ће се догодити. Није признавао самом себи ову кукавичку и потајну наду. Она је у њему била тако усађена да није више излазио из свог стана у улици Коетлогон, увек спреман да прими поновно писмо, да сазна за нови и последњи корак. Писмо није долазило. Никакав корак није се предузимао, и Рене се јео. По неки пут та жеља да се нађе опет очи у очи са Сузаном, жеља коју је гајио не признајући је, буктала је толико у њему да је он био приморан да седне изненадно за свој сто, па писао на адресу ове срамне жене странице необуздане љубави. Његова бесна љубомора избијала је кроз луде редове где ју је грдио и идеализовао, где је

мешао тепање са речима мржње. Тада би поново одјекнуло јадиковање Клодово у његовом спомену, и он је цепао ту хартију, сведока бесмислене жалбе коју је у себи угушивао. Легао је у постељу са очајним мислима, мислећи на смрт као на једино добро које је сад желео. Устајао је са истим мислима. Дневни блесак, тако весео у том обнављању целе природе, беше му несносан и песник, који је у њему остајао жив, упркос свега, тежио је за тим часом сумрака, где се јад светлости подудара врло добро са душевним јадом, јер, у први мрак, могао је уживати у сласти од суза. То је био тако исто час кад се његова сирота сестра бојала за њега највише. Помирили су се још сутрадан по њиховој свађи:

— „Ти си љут на мене, стално?“ упитала га је, са оном љупкошћу у мирењу, коју имају само истински нежне жене.

— „Не“, одговорио је он, „ја нисам био никако у праву; али те преклињем, ако нећеш да ме опет видиш неправедног и злог као јуче, не говори ми никад више о ономе о чему си ми говорила...“

— „Никад више“, рекла је она, и одржала своје обећање. Међутим видела је како њен брат опада, његови образи мршаве, а нарочито нека тамна ватра гори у дну његових очију, што ју је плашило. Због тога је она седела поред њега у тај опасни час пред сумрак. Фресно је био у Луксембургу у шетњи са Констаном. Она би нашла какав изговор да остане код куће. Узимала је руку тог обожаваног брата, и то немо миловање разнежавало је несрећника, преко мере. Одговарао је на тај стискај, немо такође. То му је ублажавало муке и трајало од тренутка кад би мисао на Дефоржа ускрснула у њему, изненадно. Видео је како се Сузана подаје томе човеку. Рекао би Емилији: „Остави ме...“ Она му се покоравала у нади да ће се умирити. Кад би она отишла, он се бацао у постељу где му се Сузана предала, а љубомора му је стезала срце својим усијаним клештима. Ах! да самртне муке!

Колико је дана прошло тако? Једва седам, али су му се учинили бескрајни, као његова патња. Гледајући календар, у јутру осмог дана, виде да се примиче крај месеца маја. Навике грађанске тачности које су увек управљале његовим животом одлучише га да оде у стан у улици де Дам, ма како се ужасавао од овог корака. Хтео је да се обрачуна са газдарицом и да јој откаже стан. Изабра подне за ту посету, да би био потпуно сигуран да не сретне Сузану. „Као да ме она није већ забора-

вила!...“ говорио је у себи. Како се осети кад нађе на столу малог салона не само марамицу и рукавице, него и једно савијено парче хартије, с натписом: „За Г. д' Алберта“, што је оставила посетивши тај стан по други пут? Отвори то писамце, рукама које су му тако дрхтале да му је требало пет минути, па да прочита неколико редова, где су сузе избрисале упола неколико речи.

Вратила сам се овде, мој љубљени! Ја те преклињем још једанпут да ме видиш у нашем уточишту, преклињем те у име спомена који се у њему налазе. Реци, зар нећеш мислити на мене, у овом милом уточишту, без ужасних наступа мржње коју видех у твојим очима? Сети се нежности које сам показала према теби овде, ту где стојиш читајући ове редове. Не! не могу живети ако сумњаш у оно што је једина истина, једина у мом животу. Ја ти понављам, нисам ни озлојеђена, ни увређена, ја сам у очајању; а ако ти то не осећаш, значи да ти ја више не могу улити никакво осећање, јер у овом тренутку у мојој души нема ничег другог до моје љубави и мога бола. Збогом, мој љубљени!... Колико пута сам ти говорила те речи на прагу ових врата! И затим сам додавала: До виђења... А, сад, требало би да је то збогом заиста, на мојим уснама и на моме срцу. Али да ли је могуће да је то за увек и на овај начин?...

„Збогом, мој љубљени“, понови младић. Могао је да стеже срце колико хоће: те тако просто нежне речи, ти зидови, мисао да је Сузана долазила ту, без наде да га види, као у хаџилук за протекле часове, све га је бацало у стање луде осетљивости, против које се узалуд борио. „Њен љубљени!“ понови изненадно и бесно, „а другом се давала за новац!... Како сам подлац!...“ Да би се отргао од таласа туге која је наваљивала на њега у тој самоћи, изађе из собе нагло и зазвони на вратима Г-ђе Роле. Сладуњаво лице подводаџике појави се на одшкринутим вратима. Она уведе младића у свој салон, испуњен намештајем који јој је преостао од првог салона. Кад јој рече да излази коначно из њеног стана, њено лице не могаде сакрити да јој то није право.

— „Али рачунчић није готов...“ одговори она.

— „Ја могу причекати“, одговори Рене, па бојећи се да у соби, из које је изашао, не падне поново у очајање, додаде: „Ако вам не сметам, ја ћу чекати овде...“

Ма како му је било мало стало до запажења, он примети да је за тих двадесет минута које је провео у чекању, Г-ђа Роле нашла времена да промени тоалету. У место собне хаљине од троугастог порхета, у којој га је примила, она се врати у лепој хаљини од црне гренадинске свиле, скројене за забаву — у врху струка врвице свиле мењале су се у врвице чипке, кроз које се погађала бела кожа кокетне удовице. Имала је у очима живљи сјај, на образима црвенију боју но обично, и, пошто је раширила на столу тражени рачун, чији рукопис је посведочавао да је оштроумна жена мислила на њега раније, она рече:

— „Извините ме што сам се задржала. Нисам се осећала добро. Тако ми срце лупа!... Видите!...“ Узе младићеву руку, па је метну на њено грло, са оним осмехом у пола, у који се не би преварио ни највећи наивко. Била је погодила прекид односа између лажног д' Алберта и његове љубазнице, ако ни по чему другом, а оно по двема посетама младе жене на празно. Значајан отказ Ренеов обавестио ју је до краја, те је помислила да из тога извуче корист за себе, било што јој се он допадао својом мушком и фином лепотом, било што је предвиђала користи сличне онима које је већ имала од студента и калфе. Била је још свежа и веровала је да је врло заносна. Али кад принесе на своје груди руку свога кирајџије и кад га погледа, виде у његовим очима тако презриву хладноћу, помешану с одвратношћу, да испусти ту руку. Она прихвати рачун и потруди се да сакрије своју збуњеност таласом речи објашњујући ту и ту појединост у рачуну фантастички повећаном, који младић не хтеде да провери. Уручи јој суму коју јој је дуговао, пола у банкнотама, пола у злату. Срамни пораз њеног љубавног покушаја не беше у њој убио рачунџику, јер она провери те плаве хартијице, окрећући их према прозору, па кад поче да броји златнике, испитиваше један за другим. Један златник учини јој се лак, те га куцну, па, после малог оклевања, рече:

— „Приморана сам да вам тражим други...“

Тај двоструки утисак бесрамног блуда и ниске лакомости слагао се тако добро с Ренеовим мислима, да осети, за оно четврт часа за које је однео из стана у свој фијакер неколико ситница растурених по трима собама, ону страшну веселост, коју је један хумориста назвао тако опоро и тако право „веселост гробара који сарањује самог себе“. Кад се кола кренуше, та трускава кола што служе свакоме, с испрљаном чохом, у којима је

селио кукавно оно што је било његова срећа, та свирепа веселост ишчезе да уступи место најгорчијој меланхолији. Познавао је сваку окуку на путу којим је ишао толико пута у заносу чежње и којим више никад неће проћи. Небо је висило, сиво и ниско, над градом. Од синоћ се изненадно повратила зима као што се често дешава у Паризу усред пролећа, те је младо зеленило дрхтало од зиме. Кад фијакер пређе преко Сене, која је текла суморна, зелена, младић је погледа и помисли:

— „Па лако је свршити...“

Потражи у свом џепу Сузанино писамце, очајно, као да се хтео сâм стварно уверити о стварности своје несреће. Узе и мараму, па је помириса — дуго; — опипа рукавице, и нађе облике прстију које је толико волео. Осети да је отишао, у свом отпору против искушења, до последњих граница своје снаге, и, кад се виде сам у својој соби, после те нове оштре кризе у његовом болу, рече гласно:

— „Не могу више...“

Мирно, готово као да је какав аутомат, он отвори фијоку свога писаћег стола, и извуче један џепни револвер, у јеленској кожи, који му је сестра поклонила, да га има кад се враћа ноћу из позоришта. Шкљоцао је. Потражи пакет метака, и омери један. — Сирота човечја машина, како је довољна једна маленкост па да се све устави! — Напуни пиштољ, загрну кошуљу, нађе левом руком место где је куцало његово срце, и наслони цев на своје груди.

— „Не“, рече опет гласно, „не пре него што окушам“.

Ова реч је одговарала једној мисли која га је по неколико пута обузимала, коју је одбијао стално као луду, и која, сад, са јасноћом сопственом мислима у тренутку највиших решења, узимаше пред њим облик и тело. Врати пиштољ у фијоку, посади се у наслоњачу — у Сузанину наслоњачу, и зарони у бездан трагичне сањарије, где су размишљања брза као у грозници, где се израђују очајне одлуке. „Мој љубљени...“ понављао је у себи, сећајући се онога што му је Сузана писала у писму. Да, упркос њеним лажима, упркос комедији коју му је одиграла, и чије је сцене прелазио у памети, упркос њеној неваљалој вези са Дефоржом, она га је истински, она га је страсно волела. Без искрености те љубави, њихова заједничка историја би ли се дала разумети ма у једном тренутку? Какав други разлог ју је могао бацити у његово наручје? То не беше корист? Рене је био тако сиромашан,

тако скроман, тако дубоко ниже ње! Ни слава да занесе једног писца који је у моди? Она сама тражила је да њихова веза остане тајна. Ни каћиперство? Није га одузела ни од какве супарнице, она се није отимала дан по дан, недељу по недељу. Да, ма колико да је била чудовишна та љубав, помешана у ону потплаћеност, у ону подлу превару, она га је волела, она га воли још. Та душа, чија је морална губа њега запрепастила, остала је ипак способна за искреност. Нешто се сретало у њој што је било боље од њеног живота, боље од њених поступака. Рене пристаде најзад да саслуша глас који је бранио његову љубазницу, и гледаше право у очи тој проституцији чије га је откриће запањило. Био се посветио у многе тајне откако је ушао у дом Комовљевих, примио прве младићске утиске о аристократији, добио Сузану, уживао у грацији и најмањих појединости њених украса који су му откривали декор велике раскоши и његову рафиноваст до ситница. Чаролија живота високих кругова коју су створили његови невини снови, снови песника и грађанског сина, била се разбила у његовим очима и оставила му готово тачну визију страховитог расипања које је у вези са богатим животом у Паризу. У садашњем тренутку, и док се његова љубав, која је хтела живети, трудила да оправда Сузану, да је разуме бар, да открије у њој нешто да је не презире до краја, назирао је, благодарећи тачнијем познавању високих кругова, интимну драму која се одигравала у његовој љубазници... Клод му је то рекао овим истим речима: „Већ је седам година како су Моренови пропали...“ Пропали? та три слога стварали су сад младићу слику свега онога што они садрже у себи од одрицања и понижења. Сузана је расла у раскоши и за раскош. То је била њена атмосфера, њен живот. Њен муж ју је свакако први гурнуо на тај кобни пут. Дефорж се појавио. Она је попустила. Она није волела... И кад је почела да воли, да ли је могла раскинути тај ланац?... Да, могла је, предлажући њему, Ренеу, да оставе све, обоје, па да живе заједно, за навек...

(Свршиће се)

С француског превео
М. М. У.

СОЦИЈАЛНИ ПРЕГЛЕД

СОЦИОЛОГИЈА И ПРАВНА ФИЛОСОФИЈА[1].

Одредити однос између две науке лако је, кад су појмови тих наука тачно обележени. Али ако су у питању тако спорни појмови, као што је појам социологије, појам философије а исто тако и појам правне философије, онда се несумњиво и њихов узајамни однос може само с извесним колебањем одредити. Позната је прича о оном зловољном професору права, који је на испиту једном кандидату, кад овај није умео да му одговори, шта је својина и шта је државина, поставио још и сасвим невино питање: „па кажите нам онда, каква је разлика између својине и државине“. Да не бисмо при одређивању односа социологије према правној философији дошли у сличан положај, потребно је да пре свега будемо на чисто с тим, шта се има разумети под правном философијом, а шта под социологијом.

Што се тиче социологије, ту се из читаве збрке задатака и метода, који су овој науци приписивани, са приличном сагласношћу писаца може поставити одредба, да је то једна узрочна наука. Она има да посматра друштвени живот људи као један део природе, и да нарочиту пажњу обрати на оне силе, које друштво покрећу, као и на њине последице. Томе се може, такође с изгледом на одобравање великог броја социолога, додати, да узрочни редови, које има социологија да пронађе, не смеју бити

[1] Предавање држано на Конгресу Друштва за правну и привредну философију и оштампано у органу друштвеном Archiv für Rechts-und Wirtschaftsphilosophie, Bd. IV (1911) S. 563—569. О овом истом питању на том конгресу држао је предавање и професор Колер, чије је предавање такође преведено и оштампано у „Делу“, свеска за јануар ове год. Превео оба чланка Dr. Л. М.

од искључиво индивидуалног значаја. То не смеју бити узрочне везе, које се појединачно појављују, већ на против, социологија има да пронађе такве типичне узрочне односе, који се понављају и од опште су важности. Са овим констатовањем морамо се задовољити и избећи једно сасвим незгодно питање, које би нас сувише у страну одвело, наиме питање, да ли се у опште може у томе успети, да се у области друштвеног живота утврде онаке узрочне везе од општег значаја, какве смо навикли да означујемо природним законима. То питање нема овде начелне вредности.

Ми се држимо дакле тога, да социологија има за предмет истраживање узрочних веза друштвеног живота, и то таквих веза, које су од општије важности. Из каквих се разлога Наполеон решио на поход у Русију, није такво питање, које би социологија могла поставити, пошто овде имамо посла са једном појединачном узрочном везом. На против питање, зашто има ратова у времену капиталистичке привреде, или под још општије одређеним условима, јесте једно социолошко питање, пошто се односи на такву узрочну везу, која обухвата типично понављање читаве групе индивидуалних узрочних редова.

Социологија је дакле најопштија узрочна наука друштвеног живота. Она посматра тај живот као један део природе. Друштвени живот обухвата и правне појаве, па се и ове дају посматрати са гледишта узрочних веза. Наука која се бави тим истраживањима, јесте један особени део социологије, који се може назвати правном социологијом.

Присталице позитивизма биле су отуда склоне, да у овом делу философије гледају и право поље рада правне философије. Позитивизам, који је тежио да целокупну философију претопи у природне науке, није ни правној философији могао да стави у задатак ништа друго, до један особени део најопштијих узрочних ланаца. С тога је по позитивизму онај део социологије, који је требао нарочиту пажњу да обрати на правне појаве, постао једина могућа правна философија, или, још боље говорећи, правна философија се по позитивизму имала изгубити у социологији. Правна философија по позитивизму у опште није могла постојати ван социологије. Као што се философија вере, морала и естетике претворила у социологију вере, морала односно уметности, тако је са гледишта натуралистичког и правна философија прешла у правну социологију. Са гледишта натуралистичког питање, које се овде поставило, нема у опште никаквог смисла. Ако

правна философија није ништа друго, до само друго име за један део социологије, онда се о њеном односу ка социологији нема шта много говорити. То је однос дела према целини.

Мени није потребно да неоснованост овог позитивистичког гледишта доказујем. Кад је Међународно Друштво за Правну Философију истакло као особену тему унапређење правне философије путем социологије, оно је самим тим претпоставило, да је теорија позитивизма неоснована. Самом оваком поставком питања стављене су две науке о праву једна према другој. Једна, која се бави генетичким питањима, и друга, која не сме ништа више садржавати, што би се односило на генетичке елементе и доводило до узрока и дејства. Тиме је већ правна философија стављена на супрот узрочној науци о праву.

Како право постаје, како се развија, кроз које типичне фазе тај развитак пролази и какве тенденције он показује, које су његове покретне снаге, биологија или психологија правног живота, факта колективне психологије, на којој се правни живот заснива, његова веза са осталим друштвеним, културним и не-социјалним појавама, његова условљеност психичким појавама — сва та питања не долазе у правну философију, јер она се сва односе на узрочни елеменат у правним појавама, дакле у скупу свом преставља ју предмет правне социологије.

После овог издвајања остају за правну философију два комплекса питања. Један се групише око питања: шта је право? То се питање односи на суштину права, или рецимо просто и сухо, на дефиницију права, коју философи, према мишљењу многих, као и у Кантово време, још увек траже. Није овде место да доказујемо — то ћемо одмах за овим учинити, — да ти философи, ако доиста то чине, траже наочари, које им на носу стоје. У овај део правне философије ја бих уврстио и цео систем оних питања, чије решење просто проистиче из бића или суштине права.

Други део правне философије односи се на одређивање вредности права. Право може бити правилно и неправилно, прâво право или и погрешно право. Пронаћи методу и мерило за решење овог питања, то је прави и првенствени задатак правне философије.

При овом истраживању имају се врло опрезно прећи две препреке. О прву препреку ломила се правна философија вековима. То је историја природног права. Тражећи правилно и прâво право, не смемо никако имати жељу, да нађемо материјално-

правне норме, које би непроменљиво важиле за сва времена и све земље.

Али сад морамо бити опрезни и чувати се, да избегавајући прву препреку, не ударамо у другу, т. ј. да не покушавамо од правне философије направити науку која би имала да нам каже, које је право у даном тренутку на једном одређеном месту прâво право. Јер правна философија нити је пророчанство природног права, нити је пак мали саветодавац, који би се у џепу носио. Тек примена правне философије може да нам покаже, која су правна правила под датим конкретним приликама, у једном одређеном моменту прâво право. Решење таквих питања не чини предмет правне философије, већ на против оно претпоставља већ њено постојање. Правна философија нити нас учи, шта је свуда и на сваком месту, нити пак шта је на овом одређеном месту прâво право, већ нам само показује, каквом признатом методом можемо наћи правилан одговор на ово последње питање. Тек примена ове методе на конкретне дане чињенице даје нам правилне материјално-правне прописе. Одређивање таквих материјално-правних прописа с обзиром на конкретне чињенице, називамо ми правном политиком или просто политиком.

Кад смо се тачно споразумели о томе, шта се разуме под социологијом, а шта под правном философијом, можемо с поуздањем прићи решењу питања о односу ове две научне области.

Што се тиче правне философије, т. ј. комплекса оних питања која стоје у најтешњој вези са одредбом права у опште, пресудна се реч овде несумњиво не може очекивати од социологије. Одредба права по свом појму нема чак за претпоставку ни пространо знање правних чињеница. Она се не може очекивати као последњи и крајњи резултат једног упоређивања права у великом обиму и пространству, јер обратно, да би се извела упоредно-правна истраживања, потребно је, као што је сасвим умесно примећено, већ бити на чисто са питањем о одредби права, пошто би се иначе десило, да се под именом упоредно правних појава обухвате и неправне појаве. Могао би се дакле врло лако десити случај, да једно даровито око и без пространог знања правних чињеница, и из једног ужег круга тих чињеница, утврди карактеристичне знаке у појму права.

Али при свем том не може се порицати, да је дефиниција права, коју су философи тако дуго тражили, стално и брзо напредовала, од кад је социологија дотле са свим непознато би-

гатство социјалних факата почела да скупља и сређује. Да би своје типичне узрочне редове могла да утврди, социологији је био потребан богат индуктиван материјал. Социолошко гледиште доводило је у свима питањима до скупљања и прибирања факата и омогућило је тиме један у области социјалних наука дотле непознати преглед свега фактичкога. Тако је било и у ужој области правних појава.

Тиме је означена једна тачка, у којој је правна философија добила полета и подстрека од социологије.

Ако сад испитамо однос правне философије и социологије у области другог главног питања, којим се правна философија бави, морамо доћи до сазнања, да социологија не може дати правној философији податке о мерилима при утврђивању и истраживању пра̑вога права. Шта је мерило пра̑вог и правилног права, на то се питање никад не може добити одговор помоћу социолошког испитивања. Правилност или неправилност једног права не може се сазнати ни из каквих узрочних редова. Јер ови нас могу увек само о томе научити, шта је по природи нужно, а никада и о томе, шта је у смислу одређених норма нужно. Општа важност социологије и њених закона, то је општа важност бивања, док се општа важност правне философије односи на оно, шта треба да буде. Био би понова чист натурализам кад би се требање свело на морање.

Кад би по природи нужно бивање било и правилно, онда у опште не би могло ни бити неког неправилног бивања, пошто је свако бивање по природи нужно. То је вечита препона, о коју се сваки натурализам мора да сломије, што он сам себи одузима могућност, да са свог особеног гледишта нешто осуди као неправилно.

Социологија нам дакле не може никад помоћи да нађемо мерило за испитивање и истраживање пра̑вога права.

Међутим, сасвим друкчија постаје њена улога у тренутку кад приступимо примени таквих мерила вредности једног права. Свет се има сматрати као сплет узрочних редова, и чим се једном мерило пра̑вога и правилнога буде нашло и тиме истакло као крајњи и највиши циљ, одмах се појављује при његовој примени на дате конкретне односе питање: која су погодна средства за остварење тога циља. Однос између средства и циља, увек је само преокренути однос између узрока и последице. Ако нам је дакле једна тражена последица дата у мерилу правилнога,

онда имамо, тражећи погодна средства ради остварања тог циља, управо да пронађемо оне узроке, који производе тражену последицу. Ако се једна последица сматра као правилна, онда самим тим и сви узроци, који је производе, постају правилним и умесним, а на против, сви они узроци који јој сметају, неправилни и неумесни. Да бисмо једно дато мерило правичнога права могли применити, потребно нам је одговарајуће знање социјалних узрочних веза, дакле знање социологије.

Социологија, према томе, ако не омогућава изналажење мерила правога права, она омогућава примену његову на дате чињенице. Она не додирује праву област правне философије, али по нужди постаје неопходном, чим се пређе у област политике. Социологија стоји ван граница правне философије, спремна да јој у тренутку пружи руку у помоћ, кад ова осети потребу да се спусти на ступањ политике.

И ако је врло потребно држати се тога, да социологија не може дати правној философији податке о мерилу пра̂вог и правилног, већ јој помаже тек при примени тог мерила, ипак би била неблагодарност заборавити то, да је социологија у врло великој мери припомогла правној философији при сазнању, каква не могу бити мерила правилног права. Позитивно сазнање правог мерила социологија није могла дати, али је она припомогла при негативном сазнању, да извесна мерила нису правилна.

Социологија нам је наиме на јасан и необорив начин показала везу правних појава са другим културним и физичким појавама. Она је учинила, да је постало опште знање свих образованих лица, да се право као културна појава налази у сталној промени, да његов развитак никад не може застати, и да се оно по самој нужности мора мењати хармонично, у сталној вези са укупном културом једног народа. Тек ово чудним начином задоцнело социолошко сазнање учинило је, да се покрет природног права заустави, и да је човечанство, после хиљадугодишњег тражења правилних и по садржини непроменљивих прописа, најзад и дефинитивно ту намеру напустило.

Што је правна философија напустила тражење правилних материјално-правних прописа и најзад се окренула истраживању метода, помоћу којих ће се само утврдити мерило за оцену правилности или неправилности једног права, то је неоцењива услуга учињена правној философији од стране социологије, на којој ће правна философија социологији вечито остати благодарна. Зар

није и прво појављено начело о немогућности природног права у ствари било једно социолошко начело, ма да је то врло мало познато, зато што се оно није представило под именом социологије. Кад је историска правна школа указала на по природи нужну промену правних појава, нагласила везу њихову са народним духом, како се она то била изразила, истакла напред историску а тиме и културну условљеност права и самим тим утврдила немогућност постојања непроменљивих правних правила, она је у ствари поставила само неколико социолошких истина. Истина, историска правна школа могла је са свога гледишта утврдити само фактички развитак сваког права, па ипак то констатовање припомогло је, да се човечанство преко права разума врати разуму.

Кад је дакле говор о унапређењу правне философије путем социологије, мора се пре свега имати у виду она социолошка школа, која је носила име историске школе. Није потребно нарочито да се каже, да истина, коју је историска школа изрекла о природном праву, није могла ни од историске школе, нити од друге које савршеније социологије дефинитивно да се докаже. Јер најзад фактична промена и ток културних појава, нису могли ништа позитивно да утврде о правилности или неправилности.

Последњу реч у овом питању морала је социологија да остави критичној философији, која је већ из саме себе морала доћи до сазнања, да у опште нема, нити може бити непроменљиве правичности материјално-правних правила. Тиме се ни у колико не мења историски факат, да је философија онај плодом крунисани подстрек на самосвест и на најодлучнији корак, који је у опште учинила за свога хиљадугодишњег трајања, примила од социологије.

Феликс Шомло.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

БАЛКАНСКИ САВЕЗ И БАЛКАНСКИ РАТ. РАТНЕ ПОБЕДЕ А ДИПЛОМАТСКЕ ТЕШКОЋЕ. НОВО СТАЊЕ НА БАЛКАНУ.

За последња два месеца десило се толико пресудних догађаја од огромног историског значаја, да је готово за сада немогуће правилно изложити их, анализати и проценити у сваком погледу. Хроничар обично има за задатак да преставн само једну фазу у току политичких догађаја. Међутим кад се десе такви догађаји који стварају читав преврат, који завршују стари период и почињу један сасвим нови, перо хроничарово није у стању да престави у пуној светлости догађаје од тако судбоносне важности. И ако је на овом месту давана врло правилна прогноза политичких догађаја од два тачно обавештена сарадника („Један дипломата“ и „Observator“) ипак нико није слутио тако нагле преображаје, тако корените промене које преводе Србију и остале хришћанске државе на Балкану у потпуно нови живот. Кад се још има на уму, да цео преокрет још није потпуно завршен, ма да је рат у ствари свршен закључењем примирја, онда ће се проценити како је тешко хроничару збити све те догађаје на ограниченом простору и изложити их хладно и свестрано, са оном објективношћу која се од сваког написа у „Делу“ безусловно захтева. Овде би дакле више места имао историчар, а не хроничар, али савременици догађаја не могу да чекају историју, већ траже одмах обавештење и објашњење. Покушајмо да задовољимо колико толито ту жељу.

Необична ствар десила се у првој половини септембра месеца. Цео политички свет изненађен је, неки пријатно, а неки и непријатно, гласом да је остварен споразум између балканских хришћанских држава. Оно што је многима изгледало немогуће

показало се наједанпут као потпуно остварено. Под каквим је погодбама и на који је начин споразум утврђен, то је за сада тајна и треба да остане тајна. Све комбинације о којима је у јавности било речи, су потпуно произвољне. За шире кругове је потпуно безначајна ствар, како се дошло до споразума, кад се само до споразума дошло. То питање припада дакле историји, јер она има да излаже и оцењује догађаје од оваког значаја, као што је овај, пошто се наравно упозна са свима детаљима као и са последицама, које буду доцније наступиле. Али, ако се и не може расправљати сада питање о споразуму, ипак је једна констатација допуштена. А то је, да је Балкански Савез успех и то велики успех српске спољне политике. Или, да се још боље изразимо, тај је савез круна оног рада, на коме се у последње време у Београду најистрајније радило. Балкански Савез је био символ српске политике, њен први и непосредни циљ. Сви напори српски, посредни и непосредни, били су управљени у том правцу. У осталом то је сасвим и разумљиво. Србија је била у најопаснијем положају и најопипљивије је осећала потребу споразума међу балканским народима. Опасана са две стране Аустро-Угарском, чије су се претензије пружале на цео Југ, Србија је прва била на реду после Босне и Херцеговине. Пут Аустрије на Југ поред свих уверења да таква жеља не постоји, фактички је био девиза аустриске политике. Тај пут пак водио је преко Србије, коју је требало најпре сломити. Да је Аустрија доиста мислила на ширење по Балканском Полуострву, види се по многим садашњим изјавама аустриских кругова, да нико у Аустрији није могао ни помислити да ће приликом поделе Турске Аустрија изићи празних руку. Тежња аустриске политике била је да се полако и неосетно, без велике ларме и потреса, добија парче по парче. Та је политика и сувише била позната у Србији, где се највише и осећала, али је јасно било, да са пропашћу Србије иста опасност прети и Бугарској, Црној Гори па и Грчкој. Анексија Босне и Херцеговине показала је свима балканским државама, одакле им опасност прети. И зато су напори српске дипломатије почели успевати. Ако се хоће да ослободе Стара Србија и Македонија од Турске и спречи заузимање тих земаља од Аустрије, онда је једино логично решење било: Балкански Савез. Тај савез има две стране, две основне идеје: 1. од Турске отети хришћанске земље и 2. спречити да те земље припадну Аустрији или другој којој сили.

Каква је природа овог савеза? Неоспорно је да оваки спо-

разуми између држава, које се прилично и разликују (на пример Србија и Грчка) и које можда нису биле увек у најбољим односима, у први мах морају бити скромни и не могу узети одмах облик државног савеза или чак и савезне државе. Споразум је дакле ограничен. Он је закључен ради заједничке војне акције и заснован је на унапред утврђеном плану поделе. Али поред детаља који се тиче војне акције, у споразуму се налазе и такве тачке, којима се савезници обавезују да по свршеном рату приступе остварењу других мера, које ће их знатно приближити. Тежиште споразума није дакле само у садашњости, већ и у будућности. У осталом друкчије није могло ни бити. Мудри Никола Пашић, трезвени и проницави Гешов и практични Венизелос бесумње су знали врло добро, да би било лудо, после овакве заједничке војне повратити односе онакве какви су били пре савеза. Тако лакоумна политика неће се више водити на Балкану. И зато је једна од главних тачака у споразуму: подела освојених земаља по утврђеном плану, без обзира на ситне обзире, да ли ће ова или она варош, овај или онај крај, припасти једном или другом савезнику. Преко таквих и сличних препрека прелазило се, да би се дошло до великог циља. Разумевања и попуштања било је на свима странама и споразум је остварен, што је искрено обрадовало сваког Словена, јер се само тиме могла прибавити слобода потлаченој браћи.

Први заједнички корак Балканског Савеза била је мобилизација целокупне војске, припремање свега што је потребно за велику војну. За петнајест дана то је свршено на опште задовољство, у најбољем реду. Све је било унапред спремно и све је правилно и у реду извршивано. Успех при мобилизацији изазвао је дивљење, а код непријатеља јавних и тајних чуђење. Како је пак и Турска мобилисала и својим држањем дала савезницима и формалног повода за објаву рата, рат је објављен. Прво је почела Црна Гора, а одмах затим једновремено и Србија, Бугарска и Грчка.

Српска војска је била подељена у четири армије. Прве три имале су, по начелу Молткеовом: getrennt marschiren, zusammenschlagen, да разним путовима теже једном истом циљу — Скопљу и срцу Македоније. Прва или главна армија као центар ишла је од Врања ка Куманову уз железничку пругу. Источно крило (II армија) пошло је из Ћустендила на Криву Паланку па ка Овчем Пољу, док је западно крило (III армија) преко Куршумлије и

Мрдара ишло на Приштину, а одатле преко Феризовића ка Скопљу. Мислило се да ће одсудна битка бити код Скопља или пак на Овчем Пољу. Четврта армија, као крајње западно крило упућена је у Санџак и на сусрет црногорској војсци. Даље кретање трупа зависило је од догађаја.

Све четири армије наишле су на отпор. Турска војска је похитала да по могућству туче сваку војску посебице. У место да сачека спајање српских трију армија и одржи једну општу битку, турска команда је сматрала за пробитачније да покуша тући сваку армију посебице. Изабрана је најпре I српска армија и зато се турска главна сила распоредила код Куманова да ту сачека Србе. Не надајући се великом отпору и толикој турској снази на овом месту, Срби су првога дана били прилично тучени. Али другог дана, кад се српска војска развила, кад је артиљерија добила положаје почела је битка великог стила, која се завршила потпуним турским поразом. Турци су се у бегству повукли, а у међувремену су продирале и друга и трећа армија, тако да је за осам дана српска војска била ушла у Скопље, прегазила Овче Поље и заузела у Старој Србији Приштину, Митровицу и Нови Пазар, где се такође одликовала IV српска армија. После овако сјајног полета ређале су се победе за победама. Битке код Прилепа, Кичева и велика битка код Битоља остаће у историји као видни споменици српске храбрости и умешности.

И други савезници односили су победу за победом. Бугари су силним и брзим покретима тако рећи на јуриш заузели Лозенград (Киркилис), опколили Једрене, па појурили за турском војском ка Цариграду, потукавши Турке у великим биткама код Луле Бургаса и Чорлуа. Тек на Чаталџи, на 30 километара пред Цариградом, зауставила се победничка бугарска војска. Грци су такође потукли Турке у неколико махова и успели су да без борбе заузму Солун који се предао. Црногорци храбри заузели су јужни Санџак, уништили пограничне турске тврђавице и опколили Скадар. У том међувремену Срби су освојили и Призрен и Ђаковицу, па су једну колону упутили на Јадранско Море, која је преко Сан Ђовани ди Медуа и Љеша допрла до Драча и без борбе га узела. Да би пак савезницима Бугарима олакшали борбу код Чаталџе, Срби су један корпус војника упутили ка Једрену, где су замењене бугарске трупе које су позване ка Цариграду.

Пред овако одсудним и брзим успесима, Турској није остало ништа друго, до да призна да је побеђена и да тражи престанак

непријатељства. Савезници су постигли што су хтели, ослободили су своју потлачену браћу и зато су одмах пристали на преговоре о примирју и миру. Ти су преговори уродили успехом, примирје је закључено и 30. новембра отпочети су преговори о миру, који ће бесумње ускоро бити закључен.

Ратне операције су дакле завршене и мир ће се закључити. Тиме би по изгледу требало да буде решено и цело питање. Али, на жалост није тако. Осим ратујућих страна постоје и т.зв. велике силе које истичу своје особене претензије и своје захтеве. Да није тих захтева великих сила ситуација би много простија била. Балканске државе су предузеле рат на свој ризик, принеле су силне и материјалне и животне жртве, потукле су Турке и ред би био да плодове својих победа уживају по својој вољи, како се споразумеју су побеђеним противником. Али неке од великих сила то не допуштају. Овако решење Балканског Питања њима се не допада, јер не одговара њиховим плановима. У првом реду Аустрија сматра да има право да каже, шта она допушта и шта не допушта. Али онда и друге силе истичу исто такво право и отуда сукоби, који су прилично заоштрени. Главно питање, које је потисло у страну сва остала питања, јесте питање о границама нове Србије. Аустрија мисли да има права да одређује, докле се сме пружати српска граница, а докле не сме. Специјално аустриска влада тражи, да Србија ни у ком случају не изиђе са својим границама на море. Два разлога истичу се против проширења Србијиног до самог мора. Ниједан од тих разлога није правне природе. Оба се своде на то, што Аустрија мисли да је са својим савезницима толико јака дипломатски и војнички, да може по праву јачега своје захтеве да постави. Први разлог је тај, што би се Албанији, која треба да постане самостална држава, одузео велики део земљишта, а то би се противило начелу народности, по коме земље Балканског Полуострва треба да се расподеле. Аустрија истиче дакле начело народности, тврдећи да су Албанци особена народност, обдарена интелигенцијом, народносном свешћу и културним способностима. Ми наводимо ово као јединствен пример у политичкој историји, да се позива на начело народности она држава, која се заснива на негацији начела народности. Даље не треба трошити речи о овом разлогу, јер он је чисто привидан разлог. На другом месту Аустрија сматра да ће њени поморски интереси бити угрожени, ако Србија добије излаз на море. И овај разлог у овом облику не постоји у ствари.

Српско пристаниште биће у толико од значаја за Аустрију, што ће Србија у свом економском развитку бити ослобођена оног утицаја, који је Аустрија над њом доскора вршила. Потреба за тим ослобођењем тако је очигледна, да не вреди о томе даље ни говорити. Осим тога за Аустрију не преставља српско пристаниште никакву опасност, и свако причање о томе је чисто привидан изговор, којим се можда прикрива друго нешто.

Шта је то друго нешто? Да ли постоји то друго нешто? Одговор на ово питање није баш лак. Али он није много ни тежак. Ако се пита, да ли Аустрија има рачуна, да због тога, хоће ли Србија имати властито пристаниште или ће се користити албанским неутралним пристаништем, води и рат, само да се ово питање реши на онај начин, који Аустрија предлаже, одговор на то питање несумњиво гласи, да због тога неће Аустрија ризиковати један рат, којим и сама њена егзистенција може бити доведена у питање. Кад је тако, онда нашто ове силне војничке припреме, нашто цео онај покрет, да се од српског пристаништа направи европско питање, у коме Аустрија ни у ком случају не сме попустити? Ми ћемо истаћи једну хипотезу, која као и свака хипотеза има само извесну вредност вероватноће. Аустрија се боји увећане и оснажене Србије. Аустрија с немиром прати силан економски и културни развитак слободне Србије, која силом околности привлачи к себи погледе потлачених Словена у аустроугарској монархији. Положај Словена у Аустрији и Угарској је готово гори него што је био у Турској, јер треба имати на уму да су Срби, Хрвати, Словенци и Чеси у суседној монархији врло културан елеменат, који двојином теже сноси гњављење и малтретирање. И зато што ти Словени гледају можда с уздахом на малу али слободну Србију, зато је Србија трн у оку Аустрије и зато је потребно парализати тај утицај, који Србија врши на аустриске и угарске Словене. Српске победе и увећање Србије само ће погоршати ову ситуацију и аустриски кругови су смислили, да Србију или згазе, ако могну, или да је видно и осетно унизе, показујући и њој и свим Словенима, да је Аустрија велика сила, да што она хоће, то и може да постигне и да не треба гледати у Србију као у државу, која привлачи. То је изгледа главни мотив аустриске политике и то чини ситуацију озбиљном. Ако Аустрија хоће да понизи Србију, она ће стављати и нове захтеве, само да би што пре до циља дошла. Наравно као и увек, и овога пута је тежња аустриска да јефтино, без борбе постигне успех,

али ће јој то тешко поћи за руком. Ми смо готови на уступке, који се најзад могу и захтевати (аутономна Албанија), али кад се доведу у питање наша част као самосталне државе и наша егзистенција, ми немамо да бирамо: један пут је једино отворен, па кад се морамо тући, онда ћемо се бар тући са много већим задовољством, него што је то био случај са првим ратом. На муци се познају јунаци, биће наша девиза у тој борби са „силном и моћном Аустро-Угарском, која има више од милијон бајонета", али нема онога, што народе носи и води у рат, нема срца јуначкога. А није Србија ни без пријатеља, који ће је достојно помоћи. Нећемо дакле рат, али га се не бојимо. Ово треба и у Аустрији да се зна.

Све ово речено је као хипотеза. Најбоље ће бити, да велике силе упуте Аустрију да буде скромнија, кад се и Србија задовољава скромним уступцима, само да се не би мислило, како она по сваку цену хоће рат. Србији је после овог рата потребан мир, да би у миру културно подигла и уредила своје нове области. Ту ће требати доста времена и доста интензивног рада, али најглавније ће учинити слобода, тај велики принцип друштвеног живота, без кога нема напретка. У Новој Србији биће слободе и то је највећа добит, коју смо донели својој браћи. Све остало доћи ће полако и постепено, и Европа ће у врло скором времену видети, каква будућност очекује те крајеве. Мала Србија ће и на том културном показати исте успехе, којима се одликовала и на бојном пољу. То је оно, што сваког Србина доиста мора обрадовати.

Politicus.

АГАДИРСКА МИСТЕРИЈА.

Првога јула (п. н.) прошле године немачка влада је сасвим изненада упутила ратну топовњачу „Пантер" у малену руку Агадир на мароканској обали према Океану, под изговором да немири и несигурност по странце у том крају, где су интереси немачких трговаца и индустријалаца јако ангажовани, захтевају ту меру. Мароко које се дотле сматрало да политички долази под искључиву сферу Француске, изгледало је да ће најзад довести, после много инцидената за последњих седам година, или до рата између Француске и Немачке, или до — поделе, тако да и Немци добију свој део.

Корак немачке владе, изненадан и одсечан, изазвао је запрепашћење у Паризу. Али данашњи Французи нису тако осет-

љиви, као њихови претци пре једно пола века, па су поред свег непријатног изненађења и разочарења ипак нашли за паметно, да се прво треба прибрати, па се онда одлучити. У место каквих енергичних контра-мера, Французи су у најпријатељскијем тону, који је наравно далеко био од искрености, отпочели са Немачком преговоре и објашњавања. То време преговора преставља врхунац кризе у мароканском питању. Или ће се погодба закључити, или — рат. Четири пуна месеца мучних преговора са честим прекидима, који су само повећавали обострано узбуђење и све више изазивали веровање у неизбежни рат, било је потребно док се пазар није закључио. Немачка и Француска су успеле да се погоде и свет је радосно одахнуо. Мароко је уступљен Французима на „слободно располагање“, а Немци су као накнаду добили један добар део Конга.

Предисторију и историју тих догађаја који су врло поучни за оцену данашње политике великих сила, објавио је ту скоро познати француски публицист Андре Тардије у књизи под насловом „Агадирска Мистерија“[1]. Тардије је врло објективан у излагању, ма да се готово редовно ставља на чисто француско гледиште. Иначе свуда се служио аутентичним подацима, тако да је читаоцу лако донети свој сопствени суд. Сматрајући да ће бити од интереса за Србе да се упознају поузданије са решењем једног великог међународног сукоба, изложићемо у најкраћим потезима критичну фазу у историји овог питања.

У лето 1911 године, после уласка француске војске у Фец, Француска је имала две бојазни: 1. Да Немачка не тражи ревизију Алжезираског Уговора, који је био повољан по француске интересе 2. Да Немачка не захтева териториjалне користи у Мароку. Да би се то двоје избегло, француска влада ставила је до знања немачкој влади, да је готова да учини економске концесије, па је очекивала преговоре о томе. Међутим Немачка је ћутала и на те понуде није се одазивала. То је изгледало већ сумњиво. Француски посланик Жил Канбон наваљује на немачког канцелара да сврше ствар. Бетман Холвег се извлачи и вели му:

— Идите у Кисинген Кидерлен Вехтеру!

По овлашћењу своје владе Камбон се креће у Кисинген. Предосећајући о чему ће бити говора, он је свесан да се Немачкој морају дати компензације, као што су их већ добиле

[1] André Tardieu, Le mystère d' Agadir (Paris 1912, p. 605, 8⁰. Prix 7.50 fr.)

Енглеска, Италија и Шпанија, али главно је спречити територијалне претензије Немачке.

Разговор са Киндерленом у Кисингену није дуго трајао. Немачки министар је тврдио — што ни Канбон није могао озбиљно порицати — да је Француска једнострано проширила своја права... На то Канбон изјављује, да се Немцима не може дати никаква накнада у Мароку, јер се јавно мњење не би с тим сложило, па затим додаје:

— Али, могло би се тражити на другој страни.

— Донесите нам нешто из Париза — одговорио је на то немачки министар.

Канбон одлази у Париз да поднесе извештај и тражи упутства. У очи дана кад је био готов са извештајем министарство Монисаво било је дало оставку. Крипи није више био министар спољних послова. То је било 23. јуна. Двадесет осмог јуна био је образован кабинет Кајо, а 1. јула је амбасадор Немачке Царевине, барон Шен саопштио новом министру спољних послова Де Селву одашиљање ратне лађе у Агадир, са поменутим образложењем.

Де Селв изненађен, а новајлија, прилично се држао. Изјавио је одмах немачком амбасадору, да је готов пријатељски да разговара, али одашиљање ратне лађе од стране Немачке даје том разговору нарочиту боју, коју он иначе не би имао. Додао је, да он лично жали ту промену.

Истога дана су немачки амбасадори на страни известили и друге силе о кораку немачком. У Лондону се водио овај разговор:

— Па ви врeђате Алжезираски Уговор — рекао је државни секретар Артур Николзон немачком амбасадору Волфу Метерниху.

— Алжезираски Уговор нема више важности, одговорио је немачки амбасадор.

Немачки поступак изазвао је у Европи опште изненађење. Немачка штампа је отворено тврдила, објашњујући владин корак, да у томе треба гледати акцију за поделу Марока. Французима није било пријатно око срца, јер им није требао никакав ортак, а најмање њихов источни сусед.

Тако се у Паризу нови кабинет Кајов нашао наједанпут пред отвореним најтежим питањем француске ондашње спољне политике. Шта је он радио? Чим је примио саопштење немачког амбасадора Де Селв је одмах известио председника министарства

Кајо-а, па је заједно с њим отишао Делкасе-у министру марине, на договор. У први мах се мислило да се одмах упути у Агадир једна крстарица, али се после ове конференције у троје решило да се то за сада бар не чини. Још истог дана упуте се телеграфска саопштења и наређења амбасадорима у Петроград и Лондон. Амбасадору у Лондону Полу Канбону било је наређено, да пита Греја, шта мисли о одашиљању једне крстарице у Агадир, и како ће се Енглеска држати. Греј тог дана није био у Лондону и примио је Канбона тек 3. јула. Изјавио му је да сматра ситуацију за врло озбиљну, и да ће му дати одговор на учињено питање сутра дан (4. јула) после министарске седнице, која се имала држати. Четвртог јула саопштио је Е. Греј Канбону „да ће Енглеска испунити све своје обавезе према Француској", али да сматра, да не би било за сада опортуно слати ратне лађе у Агадир. Остављао је Француској да сама одлучи шта ће радити, па је тражио да му се саопште одлуке француске владе.

Истог тог дана Греј је изјавио немачком посланику В. Метерниху, да се Енглеска интересује питањем о Мароку и да ће се у свом држању руководити с једне стране својим обвезама према Француској, а с друге стране својим сопственим интересима у шерифовом царству.

Главни кључ ситуације био је у француским рукама. Француска као непосредно заинтересована имала је да донесе одлуку, шта да се ради према овако измењеној ситуацији. Та се одлука није могла одмах донети, јер су 3. јула Председник Републике и Де Селв према раније утврђеном програму отишли у Холандију у посету. Посета се није смела одложити, да се не би стварала узбуна. Председник владе Кајо био је међутим уздржљив и решио се да чека на предлоге немачке владе, да се она изјасни шта управо хоће.

Кад је 7. јула немачки амбасадор барон Шен посетио Де Селва, овај га је одмах предусрео са питањем:

— Дакле, шта имате да ми саопштите?

Амбасадор је одговорио околишно. Разговор се почео и најзад се из Шеновог излагања закључило ово: Немачка нема у Мароку територијалне претензије, али тражи накнаду на другој страни. Као погодан предмет, о коме би се могло преговарати, означено је Конго. Тиме је постигнут контакт и, као што је изгледало, отклоњена главна бојазан Француске, да Немци не траже поделу Марока. Почети су преговори, али се одмах показало, да

ће они врло тешко напредовати. На француској страни постајала је зебња, која је све више узимала маха, да је Конго у ствари само изговор, да би се Немачка пошто буду одбијени њени несразмерно претерани захтеви, могла поново вратити на Мароко. Опасност од прекида преговора била је све већа и већа. Европа је врло узнемирено очекивала расплет... Слутње Француске и сва њена бојазан тек су биле растеране енергичном интервенцијом Енглеске у међувремену од 21. до 27. јула. Та је интервенција довела до јасне опште ситуације: Мароко Француској, компензације у Конгу Немачкој.

Енглеска интервенција овако је текла. После разговора са Шеном, Де Селв је известио Пола Канбона у Лондону о резултату разговора. Француски амбасадор је тако био у могућности да саопшти британској влади да Немачка тражи компензације у Конгу. На то је Греј изјавио, да се Енглеска таквом решењу не противи. Истога дана је међутим председник министарства Аскит, не знајући за ово саопштење, учинио у парламенту значајну изјаву, да Енглеска води рачуна и о обавезама и интересима својим. Преговори између Француске и Немачке водили су се међутим сад у Берлину, куда се вратио француски амбасадор Жил Канбон. Први састанак са Кидерленом био је 9. јула. На састанку је дошло до узајамног пребацивања. После тог увода прешло се на главну ствар Кидерлен је тражио цело Конго. Разговор се водио у разним правцима. Кад се није ништа свршило, покушало се на другом састанку. Канбон је добио нове инструкције, али његове понуде нису могле да задовоље Немачку. Кидерлен је тражио много, мислили су Французи, док су Французи давали мало, тврдио је немачки министар. И тако су преговори стали... и почело је неповерење да се шири. У том наступа енглеска интервенција, да би се ситуација рашчистила.

Двадесетог јула сазнао је Е. Греј од Пола Канбона и свог амбасадора у Берлину о необично великим немачким захтевима. Знајући да Француска не може пристати на такве захтеве, а будући уверен да и Немачка то зна, Греј је закључио, да је тражење Немачке само један маневар, да би се преговори обрнули Мароку, па да Немачка тражи његову поделу. И зато он позове 21. јула немачког амбасадора Волфа Метерниха па му изјави:

— Ако преговори са Француском не доведу до резултата, наступиће врло незгодно стање. Шта ће Немци управо у Агадиру? Говори се да су се искрцали, да купују земљишта и прибављају

концесије, па су чак истакли и немачку заставу. Агадир је међутим врло погодна лука за поморску базу.

На сва ова питања немачки амбасадор није одговорио ни јасно ни одређено. Он се ограничио на изјаву да Немачка нема намеру да вређа права Велике Британије. Она не увиђа да се упућивањем ратне лађе у Агадир могу вређати енглеска права. Ми имамо права, настављао је немачки амбасадор, да штитимо своје поданике. Ако Француска не прима наше предлоге о Конгу, значи да њој није стало много до неспреченог вршења права у Мароку, на које иначе она нема право. Кад је таква ствар, Француска мора да се помири са присуством ратних лађа немачких у Мароку, јер то је логична последица њеног држања. Кад је Енглеска добила компензације (Египат), треба и Немачкој дати накнаду. На крају је амбасадор молио Греја, да утиче на Француску, да прими немачке предлоге.

Овај одговор и избегавање главног питања, био је врло узнемиравајући. Греј је био прибран, па је у одговору свом изјавио, да он жели искрено да се оствари немачко-француски споразум, али ако случајно споразум не буде постигнут, он сматра за потребно да напомене, да ће Агадирски гест бити предметом особеног енглеско-немачког разговора... И ако је изјава Грејова била и сувише јасна, ипак енглеска влада није сматрала да је та изјава довољна. Још истог дана на конференцији између министра председника, министра спољних послова и министра финансије би утврђено, да је потребна и јавна изјава енглеске владе у том смислу. Министар финансија Лојд Џорџ био је овлашћен да ту изјаву учини. И тако је дошао познати Џорџов говор, чија се суштина резимирала у овом ставу: „Ако бисмо били доведени у такву ситуацију, да мир не може друкчије бити сачуван до напуштањем великих позиција, које је Британија у току векова херојизма и напора задобила; да се са Енглеском тамо где су јој животни интереси у питању, поступа као са чиниоцем, о коме се не води рачуна, ја изјављујем из све снаге, да би мир купљен по ту цену, био за земљу велику као што смо ми, несношљиво понижење“.

Говор енглеског министра учинио је силан утисак. Немачка је одмах, ако је и имала каквих даљих намера, била готова на повлачење. Кидерлен Вехтер овлашћује немачког амбасадора у Лондону, да умири енглеску владу, да изјави одлучно како Немачка нема намеру да се утврди у Мароку, да није искрцала вој-

нике у Агадиру, нити мисли то учинити. После овога инцидента, који је довео до формалне изјаве, тако рећи обавезе немачке владе, да не тражи територијалну накнаду у Мароку, дипломатији је одлакнуло. Преговори између Француске и Немачке поново су поведени на другој основи и после извесног времена постигнут је споразум. Французи су добили Мароко, над којим су већ прогласили свој протекторат, а Немачка је као накнаду примила добар део француског Конга. У место оружаног сукоба, ствар се расправила мирним путем, по принципу међународне равнотеже. Шовинисти и с једне и с друге стране Рајне нису задовољни, али велика маса народна је бесумње задовољена. У незадовољне убраја се и сам Тардије, који је врло критички претресао рад француске дипломатије, па ипак и он констатује: „Au total, la France est maîtresse du Maroc, et ce n' est pas un résultat négligeable“.

Л.

ЕКОНОМСКИ ПРЕГЛЕД

ЕКОНОМСКИ УЗРОЦИ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА.

Из принципа народног суверенитета, који је прокламовала Француска Револуција, произишао је принцип народности, по коме свака народност има право на своју независну државу. Ако народу припада сувереност, онда он има право да одлучује о својој судбини. Због династичких обзира он не мора да трпи распарчаност на више држава; ни из каквих разлога он не мора да трпи туђинску владавину над собом. Једна народност треба да буде оличена у једној држави.

Принцип народности триумфовао је у Европи 19. столећа. Цепање Белгије од Холандије, уједињење Италије, Немачке, Влашке и Молдавије, ослобођење Србије, Грчке и Бугарске, јесу само примена тога начела народности. Тамо, где су народном јединству сметале многобројне ситне државице једног истог националног обележја, оне су биле уништене (Италија); тамо где је народносној држави сметао туђински јарам, он је био збачен (Србија, Бугарска и Грчка).

Према овоме, готово у свима државним формацијама 19. века јавља се као главни покретач принцип народности. И српска држава постала је применом тога начела; ратови за ослобођење 1876 78 вођени су име тога принципа; данашњи рат на Балкану има се такође сматрати као дефинитиван тријумф принципа народности у погледу Турске и осталих балканских народа. Балкан има да припадне балканским народима. Нико више не сумња, да су само балкански народи једини законити наследници Турске Царевине. На супрот негдашњим идејама (Јосиф II и Катарина II), велике силе престале су више да претендују на наслеђе Турске. Европска Турска има да се подели међу четири савезника, јер је то и била њихова земља и јер ту живе њихови сународници.

Данашњи рат против Турске руковођен је дакле великом националном идејом: ослобођењем подјармљене браће. Зар нису непосредни повод за рат били покољи у Кочанима, Сјеници и

Беранима? Зар није ово силно одушевљење за рат само последица високе националне свести код народа? Зар није сам народ управо гурао владе у рат?

Према овоме, данашњи српско-турски рат носи пре свега национално обележје. Узроци његови јесу дакле политичке природе. Он је само продужење ранијих ратова за ослобођење српског народа од турског јарма.

Али да ли је то све? Ако смо ми имали за задатак да ослободимо само своју браћу од турског ропства, онда је српска војска требала да стане на ономе месту, где се последња српска колиба дизала. Шта она тражи по арбанашким гудурама? Зашто се Србија није освртала на опомену, која јој је, после заузећа Призрена, била дошла од стране Аустрије, већ је упутила велике војне одреде у Северну Албанију, где су доиста Срби некада владали али где су Арбанаси данас у огромној већини. Заузеће Албаније од стране Србије изазвало је у Аустро-Угарској протесте и тако се изродио велики и озбиљни дипломатски сукоб.

Што се Србија противи стварању аутономне Албаније, она за то може да наведе читав низ врло озбиљних разлога. Пре свега, формула: „Балкан балканским народима“ не би била погажена, ако би се Албанија (она је само један географски појам) поделила између Србије, Црне Горе и Грчке, и то просто због тога, што о једном јединственом арбанашком народу не може бити ни говора. То су више разних племена, подељених вером и говором, крвно завађених, на врло ниском ступњу културе. Њихова самостална држава је немогућа. Она би била само играчка у рукама других. Према томе Албанија би остала као гнездо немира и повод размирицама. То би била нова Маћедонија. Најзад Арнаути су се у овом рату борили за одржање турског господарства. Будући побеђени, они имају да поделе судбину Турака. А окупација њихових области од стране балканских држава донела би им само ред и слободу и на тај начин омогућила им мирно културно и привредно развиће.

Сви ови разлози већ сами по себи довољни су, да Србија због њих одбије сваку помисао на аутономну Албанију. Али поред свију ових разлога има један, који је са српске тачке гледишта најјачи. То је потреба Србије да преко своје сопствене територије изађе на Јадранско Море. Ту се дакле огледају чисто економски узроци рата. Само овим економским разлозима може да се објасни други део српске војничке акције, који је наступио

после заузимања Призрена. Окупирање северног дела Албаније не може се са српске стране подвести само под принцип народности; рат престаје више да се води једино у име националне идеје, већ и у име економских интереса српске државе. Какви су ти интереси? Од колике су важности?

С правом се вели, да за трговину једне државе море има сличну функцију, као плућа у човечијем организму. Трговина се уопште и развила прво у приморским земљама, као на пр. код Феничана и Картагињана. У доцнијем времену такође видимо, да најважнију улогу у међународној трговини играју само поморске државе, а никад континенталне. Енглеска је за ово данас најбољи пример. Највећи део трговине од увек се водио морем. То је испрва долазило због великих теренских тешкоћа при саобраћају сувим, због недостатка сувоземних комуникационих средстава и због веће сигурности, коју је море пружало трговини. И данас море, и ако је његов значај знатно опао, представља не само најважнији, него и најјевтинији и најудобнији саобраћајни пут. Саобраћај између многих земаља могућан је само морем. Због тога трговина једне земље само тако може бити слободна у своме кретању, ако има слободан морски пут. Само ако се користи воденим путевима, трговина једне земље може имати удела у великој међународној утакмици и извлачити све користи, које додир са великим бројем народа собом доноси.

Србија се до данас налазила у томе незгодном положају, да је била без мора. Овај неповољни географски положај имао је утицаја и на њену трговинску политику. Немајући никаквих комуникационих средстава са другим земљама, сем са Аустро-Угарском, и извозећи поглавито артикле, који нису могли да трпе дуг пренос (жива стока), Србија је у прво време свог самосталног живота неминовно била упућена на интимне трговинске односе са Аустро-Угарском. Зато и први трговински уговор, закључен 1881 год. са Аустро-Угарском, оличава ове тесне везе између трговина обеју земаља. За цело ово време уговорних трговинских односа, све до 1906 год., јавља се Аустро-Угарска као готово једини потрошач српских артикала и као главни увозник у Србију.

Ова везаност Србије за аустро-угарску пијацу била је по Србију од велике штете. Пре свега, њена производња одржавала се на најпримитивнијем ступњу: жива стока образује најважнији извозни артикал, а о некој индустрији не може бити ни говора. Производећи само за аустро-угарско тржиште, српска спољашна

трговина од њега је и зависила: она није могла да бира купце и да иде тамо, где су услови били најповољнији, већ је увек била остављена на милост и немилост само једноме. Економска потчињеност Србије огледала се наравно и у политичкој потчињености. Тајна војничка конвенција и утицаји суседне монархије на спољашњу и унутрашњу политику Србије тога времена довољно су познати. Последњи тријумф аустријске политике било је жртвовање царинске уније између Србије и Бугарске 1905 год. Под аустријском пресијом Србија је морала да напусти ову иначе веома корисну идеју. Али када Аустро-Угарска при преговорима за закључење новог трговинског уговора са Србијом поче постављати услове, који више никакве везе са трговинским уговором нису имали (захтев о куповини топова у Аустро-Угарској), онда она нађе целу Србију спремну да брани своју економску и политичку независност. Тако је почео царински рат 1906 године.

Оставши без аустро-угарске пијаце и без могућности провоза кроз аустро-угарску територију, Србији су за њену трговину остајала два пута: један водени, Дунавом, и други железницом, преко Солуна. Наша извозна трговина користила се поглавито овим другим, као краћим и погоднијим. Али ту су се одмах показале све незгоде од једног пута, који није припадао земљи, чијој је трговини имао да служи: немогућност јачег утицања на тарифску политику железничког друштва, незгоде са солунским пристаништем, недостатак сопствене трговачке флоте. И ништа није Србији показало велику потребу за сопственим излазом на море колико овај царински сукоб са Аустро-Угарском.

Због тога Србија у то време царинског рата са Аустријом најживље и истиче питање о железници Дунав—Јадране. Историја овог питања датира се још из 1893 год., а када је гроф Ерентал 1908 год. изишао са својим железничким плановима на Балкану (новопазарска железница), тада је Србија изнела свој предлог о јадранској железници. После признања анексије Босне и Херцеговине 1909 год. грађење јадранске железнице имало је да буде економска компензација Србији. Турска влада истина дозволи трасирање те пруге, која је од Мрдара (српско-турска граница), преко Приштине и Призрена требала да изађе на Сан Ђовани ди Медуа, али услед непријатељског држања Арнаута и анархичних прилика у Отоманској Царевини, тај је посао морао да буде напуштен. Српски део јадранске пруге узет је одмах у рад и већим делом је готов (Неготин—Ниш).

Дошао је рат с Турском и могућност излаза Србије на море преко сопствене територије. Потребу Србије да изађе на море није више нико спорио. Сва је ствар била у томе: на које море Србија може и треба да добије излаз? Аустро-Угарска се одлучно противи томе, да Србија изађе на Јадранско Море, већ показује готовост, да помогне Србији излазак на Јегејско Море. За које море Србија има да се одлучи?

Оставићемо на страну све политичке моменте, који овде долазе у питање. Нећемо се обзирати на то, да би усвајање аустријског предлога било противно уговору о савезу између балканских држава и да би српска територија кроз бугарски и грчки елеменат до Јегејског Мора била једна груба повреда принципа националитета. То је политичко питање и о њему имају да кажу своју реч наши меродавни политичари. Они су је уосталом већ и рекли. По њима, Србија може и мора да добије излазак само на Јадранско Море. Је ли то и у економском интересу Србије?

Ми смо још у почетку истакли значај мора за трговину једне земље. И кад имамо да бирамо између два таква водена пута, онда морамо, разуме се, изабрати онај, који ће бити од веће користи нашој трговини. Да би пак на ово питање могли да одговоримо, потребно је познавати природу наше спољашње трговине.

Према статистичким подацима за 1911 год., наша спољашња трговина износила је у извозу 116,916.352, а у увозу 115,425.415 динара. Од најважнијих артикала извезено је:

производа земљорада	60.201.707	дин.
производа сточарства	38,129.992	„

а увезено је:

материја за предиво и роба од њих .	31,415.824	дин.
производа земљорада и шумарства .	22,768.803	„
метала и израде од њих	20,304.294	„
машина и апарата	11,860.746	„
хемиских и апотек. производа . . .	7,573.495	„

Поједине земље учествовале су:

код извоза:			код увоза:		
А-Угарска . .	48,433.392	дин.	А-Угарска . .	47,447.981	дин.
Немачка . .	28,932.926	„	Немачка . .	31,346.860	„
Турска . . .	11,983.936	„	Енглеска . .	9,524.278	„
Белгија . . .	6,142.214	„	Француска . .	5,745.815	„
Румунија . .	6,140.596	„	Италија . . .	4,860.813	„
Италија . . .	4,394.056	„	Турска	3,813.905	„

Сличне податке пружа и статистика за раније године с том разликом, што је услед закљученог трговинског уговора са Аустро-Угарском у 1911 год. наступило једно померање у корист трговине са Аустро-Угарском.

Из ових података излази, да Србија извози поглавито аграрне производе: цереалије и стоку, а увози индустријске продукте. Зато што је Аустро-Угарска најближа индустријска земља, то је и трговина с њом најживља. Трговина са другим суседним државама је незнатна, јер су те државе приближно на истом економском нивоу као и Србија. То исто важи и за Турску, јер цифре српског извоза у ову земљу највећим делом означују само правац, а не и дефинитивно место опредељења. Та је роба махом само пролазила преко турске територије.

Према томе Србија мора тражити онај водени пут, који представља најкраћу комуникациону линију између ње и западних европских земаља, с којима она стоји у трговинским везама. Довољно је бацити само један поглед на карту Европе и видети да тај најкраћи водени пут води преко Јадранског Мора. Јегејско Море не само што је удаљеније од српске границе, него уопште представља један врло заобилазан пут за српску трговину. Јегејско Море има значаја само за трговину, која из Средње Европе иде за Малу Азију и Суецки Канал. То је пут за трговину индустријских земаља, а никако пут за српску трговину. На тој страни једва да је вредно поменути Египат као пијацу за српску робу. Тамо се за време царинског рата са Аустро-Угарском једва успело да извезе известан број говеда и свиња. Вредност српске трговине за Египат износила је:

ИЗВОЗ			УВОЗ		
год.	динара	% од цел. трг.	год.	динара	% од цел. трг.
1906	—	—	1906	—	—
1907	1,037.169	1,27	1907	—	—
1908	760.662	0,98	1908	16.080	0,02
1909	1,211.300	1,30	1909	31.206	0,04
1910	—	—	1910	—	—
1911	2.300	0,001	1911	—	—

Египатска пијаца дакле, ни у најнеповољнијем времену за српску трговину на другим пијацама, није успела да извојује себи неко иоле значајније место. Ово важи баш и кад би горње цифре биле корегиране с обзиром на нетачност података, које пружа

трговинска статистика. Са закључењем трговинског уговора са Аустро-Угарском те је трговине готово сасвим нестало. На тој страни не може се никад очекивати неки живљи саобраћај. Зато Јегејско Море и не може имати неког већег значаја за нас.

Сасвим је други случај са Јадранским Морем. Преко њега ће имати да се креће знатан део српске трговине. Пут преко Аустро-Угарске остаће свакако и надаље најважнији, али ће његов значај јако опасти због померања јужних граница Србијиних. Исти је случај и са путем Дунав—Црно Море. Пут преко Јадранског Мора нарочито би био од огромне важности у случају царинског сукоба са Аустро-Угарском. Зато тај пут мора бити слободан од сваког страног утицаја. Србија не сме да излаже опасности своју трговину, а тиме и најбитније економске и финансијске интересе своје земље. Шта значи зависност од другог, Србија је најбоље имала прилике да види за време царинског сукоба са Аустро-Угарском и за време италијанско-турског рата, услед кога је и српска трговина имала знатне штете. Колику опасност за једну земљу представља немање слободних комуникационих веза показао је и садашњи рат са Турском, када су транспорти српске муниције једновремено задржавани и у Турској и Аустро-Угарској

Србија у таквом положају не може даље да остане. Да би обезбедила правилан економски развитак своје земље, да би се заштитила од евентуалних препрека, које би јој чинили суседи, Србија мора да има слободан излаз на море. То море може бити само Јадранско, јер је оно Србији најближе и јер само преко њега води пут за спољашњу трговину Србије. Јадранско Море има да обезбеди Србији њену потпуну економску независност, а, преко ове, и политичку.

У овоме дакле лежи велики значај јадранских пристаништа за Србију. У колико Србија буде више извозила прерађевине место сировина у њиховом најгрубљем облику (жива стока), у толико ће ова пристаништа имати све већи значај. У сваком случају она ће бити залога економске самосталности Србије. И зато што у њима лежи судбина и будућност и саме садашње Краљевине Србије, она представљају за нас већу вредност, него ма која провинција негдашње Турске. У овоме рату јадранско је приморје највећа тековина. Србија треба да сачува ту тековину ма по коју цену!

Dr. М. М. Стојадиновић.

КЊИЖЕВНО-НАУЧНИ ПРЕГЛЕД

Gustave le Bon, Les lois psychologiques de l' évolution des peuples (Paris. 1911).

После дугогодишњих путовања по најразличитијим земљама и бавећи се међу најразноврснијим народима, писац овог дела написао је читаве свеске посвећене историји цивилизације. Ово дело је само кратак извод, врста синтезе или сам закључак његових претходних радова. Тешко је дакле збити већ тако збијене мисли. Ипак ћемо овде изнети у облику најкраћих извода главне делове и основне принципе који престављају философију овог дела, не упуштајући се ни у какву оцену њихову.

Дело садржи један нарочити увод и пет одељака. Прво ћемо изложити увод, па онда главну садржину из свих пет делова.

I

Цивилизација једног народа почива на малом броју основних идеја. Из ових идеја произтичу његове установе, његова литература и његове уметности. Врло споре при свом образовању, исто тако су врло споре при пропадању. Од дужег времена и ако су постале очевидне заблуде за научне духове, оне остају још увек за гомиле истине о којима се не да спорити и настављају своје дело у широким народним масама. Ако је тешко поставити и утврдити једну нову идеју, није ништа мање тешко оборити једну стару. Човечанство се увек држало грчевито и очајно за мртве идеје и мртве богове.

Пре читавог века и по, философи не познавајући примитивну човекову историју, варијације његова духовна састава као ни законе о наследству, избацили су на свет идеју о једнакости јединака и раса. Врло чаробна за гомиле, ова идеја успе да се

учврсти тврдо у њиховом духу и донесе у брзо своје плодове. Она је пољуљала основе старих друштава, проузроковала најзнатнију од свих револуција и бацила западни свет у један низ жестоких трзавица, чији је крај немогуће предвидети.

Нема сумње, извесне неједнакости које деле појединце и расе биле су сувише очигледне, да би могле бити озбиљно порицане; али се људи убедише лако да су ове неједнакости само последице разлика у васпитању, да се сви људи рађају подједнако интелигентни и добри и да су једино установе могле да их покваре. Од тада је лек био врло прост: изменити из основа установе и дати свима људима једнаку наставу. Ето тако су установе и настава успеле да постану свеопшти лек модерних демократија, средство да се излече неједнакости које су толико очевидне да боду очи.

Збиља, најнапреднија наука доказала је ништавност теорија о једнакости и показала да би духовна провалија, створена прошлошћу између јединака и раса, могла бити испуњена само врло спорим наследним нагомилавањима. Модерна психологија доказала је да установе и настава, које годе извесним јединкама и извесним народима, јако су штетне другима. Али није у моћи филозофа да униште идеје, примљене у свету, оног дана кад се докажу да су оне погрешне. Као изливена река коју никоја брана не би могла да задржи, идеја наставља свој пустошни ток и ништа јој не успори ток.

Тај фантастични појам о једнакости људи преврнуо је свет, изазвао у Европи гигантску револуцију, бацио Америку у крваво сецесиски рат и довео све француске колоније у стање бедног опадања. Нема психолога, путника, државника мало обавештеног који не зна колико је погрешан тај појам; па ипак мало је њих који се усуђују да се боре против њега.

Далеко од тога да је ушла у фазу свог захода, идеја о једнакости продужује још да расте. У њено име социјализам, који изгледа да мора подчинити већину западних народа, претендује да им обезбеђује срећу. У њено име модерна жена, заборављајући на духовне дубоке разлике, које ју деле од човека, тражи за се иста права, исту наставу коју има и он, и свршиће тако, ако победи, што ће од Европљанина начинити номада без огњишта и породице.

О превратима политичким и социјалним, које су створиле идеје о једнакости, о оним много озбиљнијим, којима је суђено да се створе још, о свима њима народи се не брину нимало, а

политички живот државника је данас сувише кратак да се они старају више о томе. Јавно мишљење је у осталом постало суверени господар и било би немогуће не поћи за њим. Друштвени значај једне идеје има за стварно мерило само моћ, коју она врши над духовима. Степен истинитости или заблуде, коју она садржи, могао би имати интереса само с философског гледишта. Кад је нека идеја, истинита или погрешна, прешла код гомила у стање осећаја, све последице које отуд проистичу морају бити претрпљене једна за другом.

Дакле, помоћу наставе и установа модерни сан о једнакости покушава да се оствари. Захваљујући њима, реформишући неправедне природне законе, покушавамо да излијемо у наш калуп мозгове црнаца сенегалских, Арапа азиских и алжирских. То је без сумње неостварљива фантазија, али једино искуство може да докаже опасност фантазија. Разум се показује увек немоћан да преобрази људска убеђења. Снови о једнакости не би вредели може бити ништа мање од старих обмана, које су нас водиле некад, кад се не би ударали о несаломљиву стену природних неједнакости.

II

У првом делу говори се о психолошким карактерима раса.

Прво се говори о духу раса. Кад би се применила метода, коју употребљују природњаци да класификују врсте биљног и животињског царства, добила би се садања класификација људских раса. Анатомски карактери допуштају само општу поделу и тако би се добиле расе: бела, жута и црна. Праве поделе раса добивају се тек помоћу психологије. Иза анатомије, установа, уметности, вера и веровања, и политичких преврата сваког народа налазе се извесни карактери морални и интелектуални, из којих проистиче његова еволуција. Ти карактери сачињавају дух једне расе. Свака раса има свој духовни састав као и свој анатомски склоп. Чим је једна раса довољно стара, па према томе хомогена, њен средњи тип је довољно јасно утврђен. Кад се бавимо код неког страног народа, једини карактери који нам падају у очи јесу тачно баш они који су заједнички за све јединке тог народа. Индивидуалне разлике нам се измичу из вида. Скуп идеја и осећаја, које све јединке једне земље доносе на свет при свом рођењу, чине дух те расе. У току векова се стварају наше идеје и наши осећаји, па према томе и сви покретачи наших ру-

ковођења. И ако се за састав духовни једног народа не траже геолошка доба, ипак је за његово образовање потребно време довољно дуго, за француски народ нпр. више од 10 векова.

Већина садашњих раса су само историске расе, дакле вештачке а не природне.

На другом месту се говори о границама променљивости карактера раса. Променљивост карактера раса, а не његова сталност, изгледа да преставља очигледно правило. Међутим непроменљивост основних карактера је очигледна, као што је очевидна променљивост помоћних, споредних карактера, слично таким карактерима код једне животиње или биљке. Постоје дакле извесне могућности у карактерима сваке расе, које се јављају само у извесним приликама, у извесној средини и под утицајем извесног начина васпитања, и које се иначе не би јавиле. Из тога се види да средина, околности, васпитање, утичу само на помоћне психолошке карактере раса. Сви су ти чиниоци кадри да изазову незнатне промене у основним карактерима раса само у току читавог низа врло спорих наслеђених нагомилавања. Због те сталности основних карактера дух раса се мења тако споро у току векова.

Затим писац говори о психолошкој хијерархији раса. Психолошка класификација, као и анатомске класификације, почива на констатовању малог броја несводљивих и основних карактера. Психолошка класификација, узимајући у обзир опште психолошке карактере, дели људске расе на четири групе: расе примитивне, ниже, средње и више. Примитивне расе су без икаква трага о култури. На том су ступњу били наши преци у каменом добу, а сад су аустралиски урођеници. Ниже расе преставља у опште црнци. Оне су способне само за зачетке културе. Нису никад могле да прекораче преко варварских облика цивилизације. Средње расе сачињавају Кинези, Монголци и семитски народи. Сви су они створили типове високих цивилизација, које су премашили само европски народи. Више расе сачињавају индоевропски народи. Како у старо доба тако и сад, они су једино способни за велике проналаске у вештинама, наукама и индустрији. Збрке не може бити у подели између ових четири раса. Тешкоће настају одмах, чим оне хоће да се деле у подгрупе. Више расе се разликују од ширих карактером и интелигенцијом. Карактером се разликују нарочито виши народи међу собом. Ово има особитог друштвеног значаја. Карактер сачињава скуп разних елемената,

које психолози данас називају осећајима. Међу овима најважнију улогу играју: истрајност, енергија, својство управљања самим собом, особине које проистичу више или мање из воље. Међу овим основним елементима карактера налази се и моралност, под којом се разуме наследно поштовање уредаба, на којима почива једно друштво. Од нивоа моралности зависи величина народа. Интелектуалне особине се могу мењати под утицајем васпитања. Особине карактера се не дају сводити и сачињавају непроменљиви елеменат сваког народа. Карактер дозвољава народима да делају и осећају. Они нису никад много добили, кад су хтели сувише да размишљају. Због различитог карактера, различити народи не могу ни да осећају ни да мисле ни да раде на исти начин, па се према томе не могу ни да разумеју нити да утичу једни на друге. С тих разлога се не може цивилизација једног вишег народа наметнути ни примити од једног нижег народа.

У наредној глави говори се о прогресивном диференцирању код јединака и раса. Неједнакост између различитих јединака једне расе је у толико већа, у колико је ова раса виша. Код нижих раса, све јединке, чак и кад су различитог пола, имају скоро исти духовни ниво. Наличећи сви једни на друге, престављају савршену слику о сањаној једнакости модерних социјалиста. Код виших раса, интелектуална неједнакост јединака и полова је закон. Не треба упоређивати средње преставнике народа већ њихове више слојеве, да би се оцениле разлике које деле расе. На врху сваког народа, сваке расе налази се врло мала елита од научењака, проналазача, уметника, писаца, која опредељује ниво тог народа и те расе на интелектуалној скали цивилизацијиној. С нестанком те елите нестаде и сва слава тог народа. Напреци цивилизацијини теже да диференцирају све више јединке и расе. То диференцирање у извесном тренутку тежи да расте у геометриској прогресији. Па ипак више разлога се стављају на пут врло великој брзини интелектуалног диференцирања друштвених слојева. Први разлог је што се диференцирање односи само на интелигенцију, а не и на карактер, а зна се да карактер, а не интелигенција, игра основну улогу народа. Други разлог психолошки је, што су данас масе тако организоване и дисциплиноване да постају свемоћне. Њихова антипатија је очевидна према високим интелектуалцима и можда је суђено целокупној интелектуалној аристократији да буде уништена периодичним револуцијама, као што је уништено старо племство у Француској, пре једног сто-

ђења. Кад социјализам буде овладао једном земљом, једини услов да се одржи неко време биће, ако уништи све јединке које буду имале неку надмоћност, која је способна да их издигне над обичним средином. Сем ова два вештачка, психолошка разлога најјачи је још трећи који проистиче из неумитне природе, која изискује раније или доцније, да се дегенеришу сви потомци породица чувених са своје интелигенције.

Даље се говори о образовању историских раса. Код цивилизованих народа не постоје више природне, већ вештачке, историске расе. Елементи доведени у додир случајно не стапају се увек. Становништво немачко, маџарско, словенско ит.д. која живе у аустро-угарској царевини, образују свако за се потпуно различиту расу и никад нису ни покушала да се стопе. Три услова су потребна да расе успеју да се слију и да образују нову расу више или мање хомогену. Први је, да расе које се укрштају не буду сувише неједнаке по свом броју; други је, да се не разликују сувише својим карактерима и трећи је, да су подложне дуго времена истоветним условима средине. Нови психолошки карактери створени укрштањем су врло покретљиви, јер прва последица укрштања различитих раса је уништавање духа тих раса. Тада настаје критични период историје народа, пун унутарњих борба и порока, који траје док се нови психолошки створени карактери не учврсте, што траје врло дуго време, често по неколико векова. Али као што су укрштања најмоћнији чинилац за образовање нових раса, тако су исто и најмоћнији чинилац за упропашћивање цивилизација, које су постојале. Средине су без утицаја на старе расе, и делују само на нове расе, које су на путу образовања и којима су укрштања растурила и уништила старинске карактере. Од свих европских раса једино је енглеска готово потпуно образована. Све остале су још на путу свог образовања. Историја великих царстава с различитим расама је истоветна. Нестаје их најчешће с оснивањем. Од модерних народа, Холанђани и Енглези су једино успели да држе под својим јармом азиске народе врло различите од њих, јер су знали поштовати њихове обичаје и законе, пуштајући у ствари да се сами управљају, и ограничавајући своју улогу на прикупљање пореза, вођење трговине и одржавање мира.

Други део износи, како се психолошки карактери раса манифестују у различитим елементима њихових цивилизација. Има три главе. У првој глави се говори о различитим елементима једне

цивилизације као спољној манифестацији народног духа. Језици, установе, идеје, веровања, уметности, литературе сачињавају сваку цивилизацију и сматрају се као спољна манифестација духа људи који су их створили. Значај ових различитих елемената није исти код свих народа већ се мења с народом. Код једног народа су уметности, код другог установе или војничка уређеност или индустрија и трговина и т. д., по којима бисмо их најбоље познали. Због тога различити елементи једне цивилизације могу имати независну еволуцију од општег тока ове цивилизације. Према томе је немогуће наћи у једном једином елементу неке цивилизације мерило нивоа ове цивилизације. Народи пропадају, чим се изметну особине карактера које чине потку њихова духа. Ове особине се изметну, чим почну расти цивилизација и интелигенција народна. Ако закони будућности буду што су били у прошлости, могло би се рећи, на жалост, да је најштетније за један народ доспети до сувише високог ступња интелигенције и културе.

У другој глави се излаже, како се мењају установе, вере и језици. Више, као и ниже расе не могу мењати брзо елементе своје цивилизације. Сви елементи цивилизације одговарају извесном духовном саставу створеном дугом наследном прошлошћу, зато је немогуће мењати их без промене самог духовног састава, а то могу да изврше не освајачи, већ векови. Све промене изазване брзим револуцијама код народа, како у погледу религије и језика тако и у погледу вештина, јесу стварно промене извршене у именима ствари, а не и у њиховој суштини. Будизам, браманизам, исламизам и хришћанизам претрпели су радикалне трансформације према расама које су их усвојиле. У садањим временима, исте установе, наметнуте силом или убеђењем, мењају се по расама, задржавајући увек иста имена. И ако су често исти извори за установе, језике и веровања, сваки народ мења их доцније по свом духовном саставу и историја тих промена је стварно историја цивилизације сваког народа.

У трећој глави излаже се, како се мењају уметности. Принципи преображаја установа, веровања и језика важе и за преображаје вештина. Те је преображаје лакше проучити на вештинама, јер су уметничка дела, нарочито споменици, потпуно одређена и врло лаког тумачења. Установе, веровања и језици су ствари сумњиве дефиниције, нејасног тумачења, које се мењају с епохама и скривају иза мртвих текстова, док су књиге од камена најјасније, једине које не варају никад. Писац овде проу-

чава исцрпно промене на уметностима, и доказује да су различите код различитих раса.

Трећи део говори о историји народа као последици њихова карактера. Садржи три главе. У првој глави се говори како установе проистичу из народног духа. Историја сваког народа у својим главним цртама може се сматрати као просто излагање резултата који потичу из психолошког састава његове расе. Кад се познаје дух неког народа, његов живот нам се показује као правилна и фатална последица његових психолошких карактера. У Француској на пр. све партије, сви браниоци различитих доктрина у најразличитијим облицима иду за истим циљем: апсорбовање индивидуално од стране државе. Сви желе и хоће стари централизаторски режим, да држава управља свим и сваким, апсорбујући све, регулишући најмање појединости живота грађана својих. Нека се државни преставник зове цар, краљ, председник, сви они имају исти идеал, који је само израз осећаја духа раса. На супрот, енглеска раса било с монархом на свом челу, као у Енглеској, било с председником, као у северно-америчким државама, преставља увек исте основне карактере: свести државну акцију на минимум, а појединачну на максимум.

У другој глави примењује писац претходно изложене принципе на упоредно проучавање еволуције америчких сједињених држава и шпанско-америчких република и долази до закључка: да су северно-америчке сједињене државе напредне што установе и уређење државно одговара духовном саставу њихове расе, а опадају шпанско-америчке републике у пркос истим установама и државном уређењу, јер не одговарају њиховим карактерима.

У трећој глави се говори како изопачавање духа раса мења историску еволуцију народа. Утицај страних елемената мења временом дух расе, па према томе и њену цивилизацију.

У четвртом делу се износи, како се мењају психолошки карактери раса. Има три главе. У првој глави говори се о улози идеја у животу народа. Идеје водиље сваке цивилизације су увек у врло малом броју. Идеје не дејствују при свом постанку. Оне дејствују на народни ток само кад пређу у стање осећаја, јер тада чине део народног карактера. Захваљујући спорости еволуције идеја, цивилизације показују извесну сталност. Средњи век је живео под утицајем двеју идеја: верске и феудалне. Из ових двеју идеја су потекле његове уметности, његова литература и његово схватање целокупног живота. У доба ренесанса, ове се

идеје мењају, поново нађени идеал у старом грчко-римском свету се намеће Европи, па зато одмах схватања живота, уметности, философије, литературе почињу да се мењају. За тим се углед традиције потреса, научне истине постепено замењују дотадање и понова се цивилизација мења. Историја генезе сваке идеје, њеног господства, изанђалости, њених промена и њеног нестанка пролази увек кроз исти механизам. На гомиле се не утиче резоновањем већ тврђењима, а ова ће у толико пре успети у колико је већи углед личности које их чине. Због тога је за сваку идеју у први мах довољно имати неколико убеђених присталица и апостола. Кад апостоли стекну нове привърженике, идеја залази у епоху дискусија. Захваљујући страсним препиркама, идеја напредује споро, али увек иде напред, стално расте и наскоро нема потребе ни за чијом потпором. Шири се простим дејством подражавања и наскоро је јавно мишљење прима. Од тог тренутка настаје њено царство и њен се утицај шири на целокупан народни живот, на све елементе његове цивилизације. Спуштајући се у масу, идеја све више губи од свог првобитног облика. Управо у тренутку кад она за просвећене умове не преставља више истину, ни у првобитном облику а камо ли у измењеном и изопаченом, у маси је стекла таке привърженике, да се идеја променила у осећање и постала је догмом неограниченог царства. Без сумње с временом нова идеја преживеће исти ток старе идеје, коју је заменила. Ето тако наследством, васпитањем, подражавањем, људи сваког доба и сваке расе имају известан скуп средњих појмова, који их чине врло сличним међу се и који их одају при свим њиховим творевинама ма које врсте.

У другој глави се износи улога религиских веровања у еволуцији цивилизација. Међу разним идејама које управљају народима и које су куле светиљке за историју, верске идеје су играле увек најглавнију и најосновнију улогу. Оне су увек сачињавале најважнији елеменат живота свих народа. Већина историских догађаја као и политичких и друштвених установа потиче из верских идеја. Са сваком новом верском идејом стварала се и ствара се нова цивилизација. Ненадмашна је моћ верског идеала. Може се рећи без порицања да су прави добротвори човечанства они моћни мађионичари, ствараоци идеала, које човечанство ствара по неки пут, али их ствара ретко, врло ретко.

Моћ верског идеала осећа се и на карактеру, али није толика да га може сасвим изменити. Ретко се дешава да су се

вере и веровања одржали с потребном јачином толико дуго да су промениле потпуно народни карактер. Сан се увек заврши својим опадањем, хипнотизовани се по мало буди и стари темељи карактерови изилазе опет на површину. Најмања промена у стању веровања једног народа има за последицу целокупан један низ промена у његову животу. И што се данас старо друштво клати на својим основама и све његове установе су потресене из основа, свему том је узрок што то друштво губи све више своја стара веровања, од којих је живело до данас. Кад их сасвим изгуби, нова цивилизација, заснована на једној новој вери, заузеће неминовно своје место. Историја нам показује да народи не преживљују дуго време нестанак својих богова. Цивилизације створене под њиховим утицајем умиру заједно с њима. Ништа није разорније од праха мртвих богова.

У трећој глави се говори о улози великих људи у историји народа. Велики напреци сваке цивилизације били су увек остварени само малом елитом виших умова. Они су остварили све успехе у наукама, вештинама, индустрији, једном речју у свима гранама цивилизацијиним. Ма да се користи овим успесима, гомила не воли никог ко се много истиче над њом. За то су највећи мислиоци најчешће били њени мученици. Ипак сва поколења, сва прошлост једне расе развија се у овим лепим умовима који су велелепни цветови једне расе. Не јављају се чудом ни изненада, већ преставља крунисање дуге прошлости. Они синтетизују величину свога времена и своје расе. При свем том њихова улога није толика колико се у опште држи. Њихови проналасци су синтеза свих напора једне расе, дакле резултат дугог низа претходних проналазака. Исто то важи и за политичку улогу великих људи. Они су преставници најосновнијег, највећег и најмоћнијег идеала своје расе. Не треба, ипак, тражити до краја сличност између различитих категорија великих људи. Проналазачи играју важну улогу у будућој еволуцији једне цивилизације, они је мењају у току времена и убрзавају њен ход и ток, док фанатици, уске интелигенције, али снажног карактера и моћних страсти, могу једини да заснивају религије, царства и да побуне свет. Галилеј и Њутн својим гласом слабо да би нашли каква одјека у маси, док су Петар Пустињак, Мухамед и Лутер унели у свет мач и огањ. Умни проналазачи убрзавају ход цивилизацијин, а занесењаци стварају историју.

У петом делу се говори о распадању карактера раса и њиховом опадању или што је исто, како се цивилизације клоне свом заходу и нестају. Као анатомске тако и психолошке врсте нису вечите. С мењањем услова средине који су одржавали сталност елемената духовног састава раса, мења се карактер расе, а по њему и цивилизација. Наследне особине траже читаве векове зз своје образовање, док су кадре да нестану за просечно врло кратко време. Исто тако потребује увек сваком народу врло дуго време да достигне известан ступањ цивилизације, а често је довољно врло кратко време, па да се спусти с тог степена. Главни чинилац опадања сваког народа је опадање и пропадање његовог карактера. Ниједан народ није пропао због опадања своје интелигенције. Механизам распадања цивилизације је до сада био исти за све народе. Доспевши на ступањ цивилизације и моћи, на ком је сигуран да неће бити нападнут од суседа, народ почиње да ужива доброчинства мира и угодности нагомиланог богатства, чиме губи војничке врлине. Егоизам му се развија, пошто претераности цивилизације стварају нове потребе. Трчећи за брзим уживањем брзо стечених добара, грађани поверавају држави да управља свим јавним пословима и на скоро губе све особине које су чиниле њихову величину. Са опадањем иницијативе и воље пада им карактер и моралност. Тада суседи варвари или полуварвари, с врло ограниченим потребама а врло јаким идеалом, покоравају врло цивилизовани народ и потом стварају нову цивилизацију с отпацима старе, коју су оборили. Тако су варвари оборили римско царство, а Арапи персиско. Исти узроци и знаци јављају се данас у неколико латинских народа. С општим опадањем њихова карактера и немоћи да се управљају сами, у њих се јавља егоистична индиферентност, која се нарочито манифестује у тешкоћи, коју показују латински народи да живе под либералним законима колико удаљених од деспотизма, толико и од анархије. Кад наступи тако време за један народ, свршено је са њим. Историја је увек запазила да се при зори и заходу сваке цивилизације појављује цезаризам. Он се и данас јавља код народа латинских раса само с новим именом. Социјализам је нов израз државног апсолутизма и биће сигурно најтежи облик цезаризма, јер је безличан, па ће избећи све разлоге за плашњу, која устручава најгоре тиране. Социјализам је најозбиљнија опасност која прети европским народима. Он ће дотуцати многе западне цивилизације, чије опадање припремају многобројни узроци.

Изузев Русије, чији народи с психолошког гледишта су много више азиски но европски, једино су у Европи Енглези, чија раса има довољно велику енергију, довољно утврђена веровања, довољно независан карактер, да се отргне од нове вере која се рађа. Јест, социјализам ће на скоро представљати нову веру оне грдно велике масе бескућника, којима економски услови садање цивилизације пружају по несрећи живот често врло тежак. Ова ће вера населити празна небеса. Она ће, за све људе који не могу да поднесу беду без илузија, заменити светли рај, који им је обећавала до сад њихова хришћанска црква. Та сутрашња вера расте сваког дана. На скоро ће сем присталица имати и своје мученике. Тада ће постати један од оних символа вере који подижу народе. Што социјалистичке догме воде режиму ниског ропства, који уништава сваку иницијативу и сваку независност, то је очевидна ствар само за психологе. Гомиле то не могу да предвиде. Разум није никад владао над њима, за њихово убеђење потребни су други докази. Социјализам ће представљати један режим који ће и сувише угњетавати свет, да ће моћи дуго трајати. Под њим ће свет жалити за добом Тибера и Калигуле и силом околности довешће то доба. Као што га је некад преживео свет, тако ће га и сада преживети. Историја се окреће увек у истом кругу.

Стева Маринковић.

Како се изучава Класична Филологија. Предавање Dr. O. Крузиуса. Превео Миливоје J. Поповић. Београд 1912. 8⁰, стр. 26.

Ова књижица, и ако само једно кратко предавање, држано почетницима у Класичној Филологији на Универзитету, сваком страницом својом, готово сваком речи, представља нам једног од најзнатнијих живих класичних филолога. Јединствена ерудиција здружена с изредним духом, то је права карактеристика овог златног делца. Човек од струке готово се мора чудити како се могло на тако мало простора сконцензовати толико благо. Очевидно је да то може да уради само један висок дух и који суверено влада целокупном својом струком.

Крузијус говори о том шта је Класична Филологија, шта јој је циљ и каквим се средствима он постиже. У главним потезима, његово се предавање своди на ово. Прави задатак једног класичног филолога састоји се у правилној рестаурацији античких

текстова и у тачном тумачењу њихову. Стари писци и уопште писани документи, нису нам сачувани у првобитном, оригиналном свом облику, у току векова они су се мењали, дакле кварили, више или мање, а великим делом су и оштећени; да имамо оригинале, аутографе, или рецимо фотографије од њих, бреме које лежи на плећима класичних филолога било би преполовљено. Остало би им да интерпретирају дела, која су столећима далеко од њих, због чега се треба пренети у њих (велика је разлика у том погледу између модерних и античких списа!). Из тога циља излазе и захтеви који се стављају класичним филолозима у њиховим студијама. Главно је изучити, што је могућно дубље и интимније, грчки и латински језик, почевши од ригорозне фонетике, чији се значај у учењу језика̑ специјално код нас у невероватном степену потцењује (или не схвата) па до стилистике, која даје често кључ у питању о времену његовог списа и о његовом аутору, али која је и на западу релативно јако занемарена (нпр. на стил у археологији обраћа се далеко већа пажња). Осим језика, Класична Филологија обухвата у својим границама још нарочито метрику и реторику, историју старих књижевности, фолклор. Изучавање метрике и реторике у најновије време донело је Класичној Филологији неслућене резултате; историју књижевности чине дела о којима је мало час било говора и зато је класични филолог мора такођер темељно студирати, статарном и курзорном лектиром, од којих прва рони дубоко и у срж улази, а друга даје преглед и оријентира; фолклор, — то је стара религија, народна философија (пословице), мит, обичаји, све елементи којима је особито грчка поезија скроз и скроз импрегнирана. То су главне дисциплине којима се има бавити класични филолог. Али и све остале гране науке о античкој старини спадају у његов делокруг; оне све ничу на једном стаблу и органски су повезане у једну целину.

У својој лепој књижици писац још даје многе драгоцене савете, често не у облику савета, и не ретко, рекао би, сасвим узгредно. Он препоручује својим слушаоцима да бирају специјална поља рада према свом таленту и симпатији, јер без Ероса нема ни у ком послу великог успеха. Пластичка уметност нпр. и музика траже од природе чулну обдареност, развијен вид и осетљиво ухо. Књижевност се не учи из компендија, него из дела која је чине, јер имена за која не вежемо утиске и успомене само су гола имена. Да се пак литерарни производи разумеју, потребно

је и много животног искуства. С голом методом не може се радити (то би била воденица која се обрће празна) и зато је и у Класичној Филологији неопходно неговати памћење. Један радник није у стању савладати ту огромну науку, као што се ни шкољком не да исцрпети океан. Живе језике треба учити по слуху, док их у школама обично учимо из књига, те је зато све што знамо — мастило и хартија. За деликатнији рад на Класичној Филологији осим позитивних знања и богате ризнице грађе треба и саосећања, и комбинаторске фантазије, проналазног дара, проницавог оштроумља.

Г. Поповић је преводом ове књижице задужио српске раднике на Класичној Филологији, као што их је пре неколико година обавезао, преводом чувене Ренакове „Минерве“.

Н. Вулић.

Elie Barbulesco, Relations des Roumains avec les Serbes, les Bulgares, les Grecs et la Croatie en liaison avec la question macédo-roumaine. (Jassy, Jnstitut d' arts graphiques, 1912. In 8⁰, 366 p.).[1]

Предмет је ове књиге да боље упозна Румуне са правим тенденцијама њихових јужно-дунавских суседа, Бугара и Срба. Писац њен, професор славистике на универзитету у Jassy-у, владајући потпуно свима словенским диалектима, био је најпозванији да пише о овоме.

Књига г. Барбулеска садржи два дела, један од другог независна. Први се тиче држања Румуније према српско-бугарском конфликту у Маћедонији и грчким претензијама. То је једна студија актуалности и политике. Други део има историјски карактер: третира односе Румуна са Србима и Бугарима, од XIV—XVII века. Међутим, између ова два питања, разноликим по спољашности, г. Барбулеско утврђује једну врло тесну везу. Он настаје да утврди, да то нису Бугари, већ Срби који имају историјска и етнограф-

[1] Ову врло симпатично и објективно написану књигу г. Барбулеска приказујемо по приказу угледног румунског јавног радника, г. Ксенопола, објављеном у Revue historique (juillet — août 1912). Мислили смо да је боље чути шта Румуни кажу о књизи свога саплеменика, која је због своје објективности и научности нашла свуда, нарочито у словенским круговима, на најлепши пријем. Наравно да не треба схватити сувише трагично оно пледирање у корист Срба а против Бугара. Са споразумом између балканских држава то је питање само по себи решено.

Н. Вук.

ска права на Маћедонију, и он проширује у другом делу своју демонстрацију са врло обилном и пригодном документацијом.

I. Г. Барбулеско најпре додирује интересе које имају Срби и Бугари да се прошире у Маћедонији. Репродукујући текстове брошура и листова двају народа, он констатује да су оба народа подстакнути ка Маћедонији жељом да се увеличају и да се докопају једног излаза на море; анализом ових докумената он закључује да интерес Бугара не може бити тако животан и тако императиван, као што је то интерес Срба. Србија без Маћедоније је апсолутно лишена контакта мора; Бугарска, на против, поседује „плућа довољно моћна на Црном Мору" (стр. 18). И онда Г. Барбулеско прелази на испитивање историјског права двају народа на Маћедонију. Текстови, на дугачко анализовани према браниоцима двеју страна, не могу да потврде никакав закључак, будући да ни у једном моменту Маћедонија није била поседована једним или другим народом. Ништа се не постиже ако се, у место обраћања историји, позове на карактеристични језик маћедонске народности, јер језик Словена Маћедоније по морфологији наличи на бугарски али по фонетици на српски, тако да се поптуно може подржавати србизам или бугаризам језика којим говоре маћедонски Словени, према филолошком принципу који се узме за базу. Г. Барбулеско, не могући да нађе у историјским и лингвистичким аргументима ниједан мотив којим се подупире ствар једног или другог народа, опредељен је да дâ право Србима, будући да је њихов идеал, т. ј. да буду у комуникацији са морем, много пресуднији за њих него за Бугаре. Ми не можемо да се сложимо са овим начином схватања, јер интерес није никад конституисао право.

Прелазећи на питање односа између Србије и Бугарске са Румунима, Г. Барбулеско најпре констатује да његови сународници не могу имати никакве намере територијалне анексије Маћедоније, будући да неколико стотина хиљада људи што живе у Маћедонији нису Румуни. Једини интерес Румуније у Маћедонији је гарантовати етничку егзистенцију оног дела њене популације, који је румунског порекла. Она не тражи ништа друго до само то, да румунска народност не буде ни потиштена ни укинута. Друкчије је са Бугарима. Кад се они не би заносили другим чиме до само анексијом Маћедоније, Румуни се не би овим много ни бавили. Али Бугари нападају на интегритет Румуније, прижељкујући Добруџу, која јој је уступљена Берлинским Уговором, у размену за Бесарабију, коју је морала предати Русији.

Г. Барбулеско из ових несумњивих факата извлачи следећи закључак: Румунија треба да подржава Србе и да оспорава Бугарима њихов план анексије Маћедоније. А сами маћедонски Румуни, ако хоће да су достојни своје расе, не треба да помажу бугарске тенденције у њиховој земљи, као што они то стално чине. Тако исто дубоко непријатељство, које их раздваја од грчких уцењивача, не треба да их нагони у бугарске руке. Али сама политика Румуније је кобна и у смислу фило-бугарском, јер ће имати за последицу „да појача снагу оних, који ће нас, сутра, пошто буду узели Маћедонију, позвати да им такође уступимо и Добруџу“ (стр. 36).

Прелазећи на релације са Грцима Г. Барбулеско констатује да маћедонски Румуни као и Румуни из Румуније, радећи на уништењу Грка, раде за акцију Бугара, који се такође боре против овог елемента. Требало би, према писцу, циљати не на потпуно искључење Грка у овој земљи, већ само на задобијање, пацифичким путем, да патријарх призна румунски језик као службени религиозни језик овог народа. Не-Румуни, дакле као и сами Румуни који теже уништењу грцизма, стављају на ризик интегритет Румуније (стр. 127).

Али, Г. Барбулеско не објашњава зашто би Грци могли, према њему, бити расположени пацифичким путем за концесије у погледу језика службе божје, према Румунима, као што су то они били према Србима. Зна се за најозбиљније концесије указане Бугарима, који теже уништењу јелинизма и који одавно имају свог бугарског владику, док га Румуни немају. С друге стране, Срби, који поступају пацифички према патријарху, такође су задобили владике, док их Румуни немају. Срби и Бугари који су следовали двама супротним путевима, постигли су своје циљеве; Румуни пак нису постигли ништа никаквим начином. Који је узрок? Ми мислимо да треба објаснити овај успех дипломатском интервенцијом и ауторитетом Русије према грчком патријарху у Цариграду, док је Румуне подупирала само Румунија без икаквог интересовања великих сила за њихову ствар.

У резиме-у, дакле, г. Барбулеско брани следећу тезу: Румунија нема чега да се плаши ни од Срба ни од Грка. Она, дакле, не би требала да буде непријатељска овим двама народима. Опасност јој само прети од стране Бугара, који, поставши јачи, тежиће да се докопају Добруџе и да закрате Румунији излаз на Црно Море. Румунија треба да настане свима среcтвима да спречи

бугарску експанзију и треба да осујећава њене планове анексије Маћедоније. Румуни, ако хоће да греде политици повољној румунској раси, треба такође да престану да за Бугаре раде борећи се до истраге против Грка. Дакле, фило-српска и фило-јелинска политика и анти-бугарска политика, то је савет који Г. Барбулеско даје Румунима, после једне дубоке студије овог питања.

II. У прилог својих тврђења, Г. Барбулеско подсећа на везе које су одавно постојале између Румуна и Срба. Писац предузима једну врло детаљну и врло подробну студију ових старих односа. Он доказује на основу излагања базираног на врло солидној и потпуној ерудицији, да су то Срби а не Бугари, као што то усвајају сви слависти (Милетић, Богдан, Јиречек), који су одржали велики историјски утицај на неколико елемената румунског живота.

Тако, писац налази да су се многобројне женидбе одржале између Срба и Румуна од XIV века, како у кнежевским тако и у бојарским фамилијама. Налазе се такође црквени великодостојници, који организују цркву код Румуна и оснивају манастире; штампари који растурају књиге у њиховој земљи; дипломате који третирају политичке послове. Ова инвазија Србизма код Румуна доводи једну реакцију, која се нарочито манифестује у сатирама и анегдотама, где се чине пошалице на рачун српског народа.

Словенски језик светих текстова писаних и штампаних у Румунским Кнежевинама је старо-словенски језик, један мртви словенски језик, али који је мање више колорисан код сваког словенског народа, према своме сопственом идиому. Но, језик словенских текстова код Румуна носи обележје српскога а не бугарског. Г. Барбулеско се одаје једној врло дубокој филолошкој студији словенског језика употребљаваног од Румуна. Између осталих аргумената, које он означава, подсетимо само да словенски документи код Румуна не садрже више сувише позитивни члан (наметнен на крају речи: soldatul = војник; canele = пас) особеност својствена бугарском и румунском. Присталице бугарског утицаја код Румуна признају да скоро сви текстови који помињу Словене говоре о Србима а не о Бугарима; но они подржавају да под именом Срби они означаваху Бугаре. Ова је замена непојмљива, кад је доказано да су Румуни познавали такође егзистенцију Бугара о којима у неколико махова говоре, али оно што је карактеристично то је да, ма да познавајући их, они више говоре о Србима него о Бугарима.

Овај предоминирајући утицај Срба код Румуна налази своје објашњење у историји, пошто после еклипсе друге бугарске царевине, оне која је означена под именом влашко-бугарска, у 1241 г., то су Срби који утврђују своју супремацију на југу Дунава, почевши од осниваоца српске силе, Стевана Немање (1159 до 1195), до најславнијег од њених деспота, Стевана Душана (1336 до 1356). Срби су сачували своју све већу моћ, чак и после косовске битке у 1389 г. То је ова политичка предоминација, која је узрок њихове црквене и литерарне предоминације. Овај утицај Срба на истоку је огроман. Он се распростире и до Цариграда, где су неколико великих везира српског порекла, разуме се потурчених. У Угарској такође српски утицај је јако истакнут. Сасвим је, дакле, било природно, да се он распростре и на румунске земље.

Г. Барбулеско наставља своју анкету у географској номенклатури румунских земаља, где свуда наилази на српске остатке а никад на бугарске трагове. Велики број села извлаче своја имена од израза „серб" а не од „булгар". Писац затим испитује словенски елеменат румунског језика и констатује да се много облика и речи не могу другојаче објаснити до српским утицајем. Румунска литература је такође подлегла овом утицају. Тако је превод легенде Александра Великог учињен према једној српској верзији. Румунска народна појезија носи такође неоспорне трагове српског утицаја, и што је нарочито важно то је да су то баш епске продукције које су најсродније поетским стварањима српског народа. Тако је исто и са музиком и народним играма које код Румуна јасно обележавају српски утицај. Писац завршава јасно своју књигу са неким исто тако новим податцима о старим релацијама између Хрватске и Румуна.

Књига Г. Барбулеска је врло богато документована у својој историјској партији; своме пространом познавању историје он додаје не мању спрему лингвистике. Његова ерудиција је базирана на личним студијама и истраживањима, који много уздижу вредност дела. У политичком делу, где третира о актуелним релацијама Срба, Бугара, Грка и Румуна, он доспева до врло знатних резултата, плод стрпељивих студија и дугих истраживања.

А. Д. Ксенопол.

Émile Staïko, Roumains & Serbes, (Paris, Jmpimerie H. Jardin 1912).

Наслов ове брошуре, коју њен писац неки политичким писањем бавећи се наш сусед Румун назива „делцем" („cet opuscule"...)

ма да само од 32, т. ј. 28 страна, требао је привући пажњу наших заинтересованих кругова. Та наша заинтересованост је још оправданија у моменту све јаче солидарности, здруживања и узајамности у целом свету, а нарочито када је већ тако рећи остварена балканска конфедерација. Па шта је овде изнео и о чему јавност обавестио брат Румун у овом „делцету"? У место да је поставио бар ма какву тезу, заступајући, са каквом било аргументацијом потребу нашег зближења, потребу индиферентне одвојености или бар чисто противничко становиште, ова брошура вели ваздан које шта и на крај крајева — ништа. Пошто је напоменуо да је већ написао једну ствар о Румунима и Бугарима, а како је у припреми „Истина о Балканској Конфедерацији" писац прелази на ствар.

У све компликованијем Источном Питању, Румуни морају узети свој удео, заузети једно држање, које изискују њихови интереси. Румуни су једно „етничко острво које запљускује и прети да прогута океан великог словенског океана" (стр. 9). Ривалство од словенских раса које окружују Румунију, приморава је да пактира било са Аустро-Угарском било са Турском; она се само овако може одржати и наставити своју вековну цивилизаторску мисију(?). Писац вели да је ипак крвна, историјска и етничка једноличност Румуна са Србима најтешња од свију других околних народности. Пошто је навео неколико разлога и покушаја зближења између Румуније и Србије, он указује на велику потребу Србије да има савезника. Румунија би требала врло радо да приступи овом савезу, али тај савез не сме за њу бити ни платонски бескористан, већ само под тим условом да Србија дâ потпуну националну аутономију и политичку слободу оним 500.000 Румуна који живе на њеној територији. Нека се Србија не прави глувом и слепом да је четвртина њене популације румунска... Национална свест српских Румуна је стално угњетавана, ма да, истина, они не разумеју добро језик својих саплеменика из Краљевине Румуније (стр. 19). Румунска раса је престављена у Србији не само сеоском популацијом, него ми „знамо да међу ђенералима, банкарима, лекарима, министрима и професорима српског универзитета има их много, који код своје куће говоре само румунски" (стр. 21). Остајући чврсто при овој својој округлој цифри од 500.000 српских Румуна, писац нас упознаје са овим открићем да је не само смедеревски округ чисто румунски, него да су чак и Брчка, Зворник, Доња Тузла и Бјелина тако исто румунски; не знамо да ли писац зна где су та места кад говори специфично о Србији.

Ова факта најбоље утврђују истраживања лајпцишког професора Weigand-а као и једна публикација клерикалне „групе франко-аустријске“ од 1911 г. Сигурни податци! А треба подсетити свет да су Срби врло импулзивне психологије, јако нестални; они имају и два београдска дневника, који се здружују у томе што воде кампању против Француске, — то су „Самоуправа“ и „Правда“ (стр. 24). Изврсно ли је обавештен овај брат Румун, а хоће да обавештава Европу. С друге стране Срби су само оруђе политике Русијине, (која угњетава 2.000.000...(?!) Румуна у Бесарабији), што најбоље сведоче изјаве „једног руског ђенерала и Г. Череп-Спиридоновића“. С тога, ма да је ситуација Румуна у Угарској „доста незгодна“, ипак је питање такта, не напуштати савезништво Аустрије, док се бар не реши англо-германски конфликт. Треба добро бити обазрив према Словенима у опште а према Србима напосе, јер у Букурешту се публикује „Православни Восток“, јер је српски песник Драг. Илић јако занео главу Румунима за време свог боравка у Букурешту, и јер је српска принцеза ушла својом удадбом у руски царски дом (стр. 29). Зато кад је реч о савезу са Србима: опрезност! Свакако само би за Румунију било врло пробитачно, кад би саградила једну добру ратну флотилу на Дунаву. Нека се нађу ови монитори за сваки случај, јер Срби имају одличну трговинску марину на Дунаву...

У место овог галиматијаса, писац би много већу услугу учинио своме народу да је европску јавност обавестио о положају својих саплеменика у Угарској, дао какав прилог о Дунавском питању, објаснио нам још постојећи аграрни феудализам и социјално-политичку конзервативну заосталост Румуније. А на раду за евентуални српско-румунски споразум наћи ће се позванији, спремнији и искренији. Него не треба наши читаоци да према овој брошури цене расположење целе Румуније према нама. Каквих пријатеља ми имамо међу првим румунским интелектуалним ауторитетима, најбоље нас уверава приказ књиге Г. Ели-а Барбулеска од стране Г. Ксенопола, који у преводу из La Revue Historique-а доносимо у овом броју.

Н. Вук.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

ПРИМРОЗА,

комедија у 3 чина од Робера Де Флера и Гастона де Кајаве.
(Народно Позориште 13—IX—1912).

Господа Флер и Кајаве опет су прешли преко наше сцене, само овога пута са извесном носталгијом.

У „Примрози“ има ироније без злобе, сатире без љутње. Комедија има на своме дну сентименталне и психолошке елементе. Има и елеганције... Једна млада девојка воли једног младог човека; она му пише и тражи одговора; он је одбија. Пјер Ланкре је одбија, не зато што је не воли, већ што осећа да је ликвидирао са својим фабричким предузећем. Млада Примроза после једне свирепе исповести своме ујаку, доброћудном кардиналу од Меранса — одлази у манастир. Она више није оно што је била: треба да се сурово заборави на прошлост. И, она заборави...

Долази Пјер који се каје; тражи опроштаја. Али, калуђерица из Св. Клара угушила је прошлост у себи: Примроза не сме више да љуби. Она сада тек, у манастиру, сазнаје о правом животу.

У трећем чину Примроза је опет у своме дому: манастир је по потреби затворен. Ствара се сцена с Пјером. Она се опет враћа тамо:

„где жене краду туђе људи и желе
да буду украђене“.

Пјер је равнодушан: помишља на руку г-ђе Шавернице. У Примрози се буди очајна гордост и љубомора. Пјер је, међутим, још увек способан да воли. На столу је књига „Ромео и Јулија“. Затим један изврстан дијалог и, они међусобно признају, да ипак љубе једно друго. Кардинал их је, најзад, благословио.

Писци „Примрозе“ су — нема сумње — најсретнији литерарни пар у Француској, као што то сви данас кажу. Бити практичан и помишљати увек на касу, то је девиза Флера и Кајаве.

У својим комадима они имају понајчешће изврстан дијалог, који их је чак довео и до академијске награде. Комедије им имају духа, доста философије и емоције. Они се унесу довољно у ствар коју раде: један почиње други свршава.

У овој чистокрвној фринцуској комедији, пријатној комедији, покушавају аутори, да јаком срачунљивошћу објасне сентименталност једне младе девојке. Ма да у моменту за моментом, свуда избија сентиментална комика, опажа се велика намештеност, виртуозна намештеност. Сцене између Примрозе и Пјера (у првом, у другом — нарочито — и у трећем чину) сведоче о лукавим и опрезним драмским маестрима, који знају кад и где треба ставити своју руку. Слабо излагање сентименталности, Флер и Кајаве увек спасавају каквим добрим и смишљеним салонским гестом. У Паризу није тешко данас водити трговину и са драмом. Ако куповину не искористе Флер и Кајаве учиниће то, на пример, Пјер, Вебер и Енкен. А писци „Примрозе“ су најбржи, да предухитре сваку конкуренцију, не полазећи никада на свој литерарно-индустријски посао без фантазије. И данас, када Лаведан ствара свог Маркиза Приола; Анри Батај своју „La femme nue“; Бернстен свог хероичног Жака и још многи други — намеће се питање: да ли најмодернија француска драма егзистира као драма, или не? Да ли француске модернисте све претварају у дубоки симбол, као аутори са фјордова, или и не маре за симбол? Најзад, да ли они носе у себи какав философски систем или су без икаквих уметничких сензација? Често се пута услед стила изгуби садржина. Најмодернији заборављају на ову истину, већ живе обрнутим редом.

Отуда се о Роберу Де Флеру и Гастону де Кајаве данас пише више него ма о ком другом литерарном пару. Али, зато они највише и носе одговорност због свог жанра, који се свакако, најзад мора дискредитовати.

Интерпретација је била сразмерно добра. Г-ђа Таборска (Примроза) унела је поезије у своју улогу. Г. Илија Станојевић (Кардинал од Меранса) покварио је моју предрасуду, јер је био врло добар. Г-ђа Стокић (Сермез) била је непотпуна. Г-ђа Паранос (Донасијена) са г-цом Михајловић (Шанверније) била је примитивна. Г. Гавриловић је дао једног сувише разузданог грофа, а г. Богић је у своју улогу, унео нешто мало манире Витала Малипиера.

Р. М.

БЕЛЕШКЕ

КЊИЖЕВНОСТ.

XXI коло Српске Књижевне Задруге изишло је из штампе и већ је готово растурено међу претплатнике. У колу су ове књиге: „Мање пјесме“ П. П. Његоша у редакцији Dr. М. Решетара; „Сањало“ роман од Мил. П. Шапчанина; „Нове“ роман од Јелене Ј. Димитријевић; „Антологија Хрватске приповетке“ у редакцији Dr. Бранка Дрекслера; „Робовање и величина војничког позива“ од А. де Вињиа, у преводу Д. Л. Ђокића; „Демостенове беседе“ у преводу Dr. Ј. Туромана; „Есеји“ од Меколеја, у преводу Б. Кнежевића и Владимира Савића.

По садржини ово коло има у прози три оригинала (рачунајући хрватску антологију као оригинал) и три превода. Од поетских написа примљене су Његошеве мање песме. По предмету ближем две књиге су романи, две приповетке, једна садржи песме, једна критичке огледе, једна политичке беседе. Пет су књига чисто забавне садржине, остале две могу се сматрати донекле као поучна дела.

О Шапчаниновом роману „Сањало“ нема шта много да се каже. Г. Скерлић је у предговору, говорећи о животу и раду Шапчанинову, дао јасну и ако сувише строгу оцену овог романа, који се пријатно чита све до пред крај, кад се осети разочарење. У сваком случају овде је избор био добар. „Нове“ је симпатично написан женски роман, са пуно енглеско-француских фраза, у коме се оцртава живот Туркиња на врло занимљив начин. Са поразима турским у садањем рату изгубиле су и „нове Туркиње“ сваки значај. Оне ће морати постати „старе“ што је штета за труд г-ђе Димитријевићке. Она је сувише идеалистички оценила нови младотурски покрет. Г. Дрекслер је можда успео да нам у својој Антологији изложи приповетке, у којима се најбоље оличавају особине и карактеристике појединих приповедача, али није успео да нам да̂ антологију добрих приповедака. Но то није његова кривица, јер се и он са̂м извињује у предговору, да изабране приповетке нису најбоље ствари хрватских приповедача. Ми бисмо волели да смо добили најбоље хрватске ствари, јер после Козарчевих „Мртвих Капитала“ и Новакова „Тита Дорчића“ који су тако лепо примљени, што у осталом и заслужују, Антологија приповедака се потпуно губи

Вињеве приповетке нису биле за Књижевну Задругу. Оне су у најбољем случају могле ући у Забавник. Што се тиче Меколејевих есеја о Милтону и Бекону, као и Демостенових беседа, ту је ствар схватања, да ли је баш то требало дати члановима Књижевне Задруге. Нама изгледа, да је овај избор учињен не као резултат неког плана, већ више случајно, услед понуде преводилаца.

Ми смо у главном задовољни овим колом, али смо уверени да је оно могло

бити још боље. Ми знамо да у управи седе људи којима је критика тако рећи професија, али ћемо ипак, и поред хвале коју та управа често добија са извесне стране, бити тако слободни да укажемо на две околности, из којих ће се видети да она ту хвалу још није сасвим заслужила. На првом месту повећање броја чланова за последњих 7 година је у великој мери резултат великог привредног полета у Србији, који је и књижарство обухватио. То се види по прођи свих књига у опште, која се знатно увећала. На другом месту позната је појава, која ни управи није остала незапажена, да сваке године многи чланови отпадају, а нови приступају. Ти стари чланови већим делом отпадају, што нису потпуно задовољни избором књига. Управа треба о овоме да води рачуна и да још брижљивија буде при избору, не очекујући случајне понуде, већ дајући и сама иницијативу, бар кад су у питању дела из стране књижевности.

М.

Шесто издање „Горског Вијенца" П. Петровића—Његоша. — У укусном издању књижаре С. Б. Цвијановића изишло је шесто издање „Горског Вијенца" са коментаром и изврсном студијом г. Милана Решетара о животу и раду Његошевом. Као што сам редактор вели у предговору, ово издање врло мало се разликује од петог (издатог 1909 год.), једино су исправљена нека места у уводу и коментару. Као новина у овом издању налази се врло лепа слика Његошева у три боје.

„Горски Вијенац" је доживео, заједно са овим, на српском језику свега 18 издања, од којих су само у редакцији г. Решетара шест. Преведен је на осам страних језика, више него и једна српска књига.

Вељко Милићевић, **Беспуће** (Сарајево 1912 г., издање пишчево, стране 152, цена 2 круне).

Вељко Милићевић, који се до сада јављао са својим приповеткама само по књижевним листовима, сада први пут изилази пред српску читалачку публику овим романом. Његове прве приповетке критика је лепо примила, и он је једно време сматран за једног од најбољих српских млађих приповедача. Али он није толико журио, колико критика о његовим радовима. Он је полако, али стално радио. И овај његов роман плод је лаганог али систематског рада, неопходног дотеривања и поправљања. Као такав, он има то преимућство, да се може о њему тачније судити.

Остављајући за другу прилику да се више позабавимо овим интересантним романом, ми ћемо изнети само неке утиске, које смо добили при читању. „Беспуће" је роман врло марљиво компонован, и са пажњом и разумевањем написан. Предмет романа, и ако компликован, врло је вешто изведен. Описивања, за која г. Милићевић има необичну даровитост, изврсна су у свом роду. Кроз цео роман провејава мирна, озбиљна сета и резигнирана туга, која оставља суморан утисак на читаоца. Најзад, колико то можемо видети из овог романа, Г. Вељко Милићевић има велики посматрачки дар, уме да уочи у описима оно што је главно и занимљиво. Он је дубоко проникнуо у душу човечију и познаје је до најситнијих детаља. Он је врло добар психолог.

ВЛАСНИК
АЦА М. СТАНОЈЕВИЋ
УРЕДНИК
ДР. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ
Штампарија „Доситије Обрадовић" Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)
(Кнегиње Љубице улица бр. 6)